

XLVI 2019/1

ESPÀI I HISTÒRIA

MILLARS

**ENSENYAR I APRENDRE
A L'EDAT MITJANA**

Aquest volum ha estat editat gràcies a una ajuda a la publicació de revistes científiques del Pla de Promoció de la Investigació del Vicerectorat d'Investigació i Transferència de la Universitat Jaume I (PREVC/2019/01).

XLVI 2019/1

ESPAI I HISTÒRIA

MILLARS

REVISTA MILLARS. ESPAI I HISTÒRIA. -T. 1 (1974). -Castelló de la Plana:
Publicacions de la Universitat Jaume I, [1974]-

v.; 25 cm

És continuació de: Millars

Descripció basada en: n.17 (1994)

ISSN 1132-9823

I.Universitat Jaume I (Castelló). Publicacions de la Universitat
Jaume I

18 TOMO XLVI (2019/1)

Director: Vicent Sanz Rozalén (Universitat Jaume I)

Secretaria: Cristina Igual Castelló (Universitat Jaume I)

Consell de Redacció:

Josep Benedito (Universitat Jaume I); Maria Bonet (Universitat Rovira i Virgili); Françoise Crémoux (Université Paris 8); Joan Manuel Marín (Universitat Jaume I); Carles Rabassa (Universitat Jaume I); Claudia Rosas (Pontificia Universidad Católica del Perú); Patricia Solis (Arizona State University)

Consell Assessor:

Pedro Barceló (Universität Postdam); Walther Bernecker (Universität Erlangen-Nürnberg); Aura Margarita Calle (Universidad Tecnológica de Pereira); Manuel Chust (Universitat Jaume I); Carmen Corona (Universitat Jaume I); Gloria Espigado (Universidad de Cádiz); Juan José Ferrer (Universitat Jaume I); Antoni Furió (Universitat de València); Paola Galetti (Università di Bologna); Antonio Gil Olcina (Universitat d'Alacant); Angeles González (Universidad de Sevilla); Robert Kent (California State University); Ana María Leyra (Universidad Complutense de Madrid); Clelia Martínez Maza (Universidad de Málaga); Víctor Mínguez (Universitat Jaume I); Enrique Montón (Universitat Jaume I); Inmaculada Rodríguez (Universitat Jaume I); Luis Sánchez Ayala (Universidad de Los Andes); Javier Soriano (Universitat Jaume I); Cécile Vincent-Cassy (Université Paris 13)

Millars. Espai i Història apareix indexada en els següents directoris i bases de dades:

- CARHUS Plus+ - CIRC (Clasificación Integrada de Revistas Científicas) - Dialnet - DICE (Difusión y Calidad Editorial de las Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Jurídicas) - IN-RECS (Índice de impacto de Revistas Españolas de Ciencias Sociales) - ISOC Índice Español de Ciencias Sociales y Humanidades (CSIC) - Latindex - MIAR (Matriu d'Informació per a l'Avaluació de Revistes) - RACO (Revistes Catalanes amb Accés obert) - REGESTA IMPERII: Akademie der Wissenschaften und der Literatur - RESH (Revistas Españolas de Ciencias Sociales y Humanas) - Ulrich's

DOI: <http://dx.doi.org/10.6035/Millars>

<http://dx.doi.org/10.6035/Millars.2019.46>

Millars. Espai i Història no s'identifica necessàriament amb els continguts dels articles publicats. Prohibida la reproducció total o parcial dels articles sense l'autorització prèvia.

Dipòsit legal: CS-84-96

Disseny: Espai Paco Bascuñán- www.espaciopacobascunan.com

Impressió: Ulzama Digital www.ulzama.com

Foto de portada: Anònim. *Forner medieval i el seu aprenent*. The Bodleian Library, Oxford.

Aquest text està subjecte a una llicència Reconeixement-CompartirIgual de Creative Commons, que permet copiar, distribuir i comunicar públicament l'obra sempre que s'especifiqui l'autoria i el nom de la publicació fins i tot amb objectius comercials i també permet crear obres derivades, sempre que siguin distribuïdes amb aquest mateixa llicència.

Dossier

JOAQUÍN APARICI MARTÍ (COORD.)

ENSENYAR I APRENDRE A L'EDAT MITJANA

Presentació.....	9
ANA B. SÁNCHEZ-PRieto	
The transmission and reception of the <i>De Institutione Clericorum</i>	
La transmissió i la recepció de <i>De Institutione Clericorum</i>	17
CORAL CUADRADA	
Ensenyar l'art de mercaderia medieval	
Teaching the art of medieval merchandise.....	41
JOAQUÍN APARICI MARTI I CARLES A. RABASSA I VAQUER	
Ensenyar i aprendre. La formació professional a través dels contractes d'afermament dels segles XIV i XV al Maestrat i Els Ports de Morella (Castelló)	
Teaching and learning. The occupational training through the contracts in 14th and 15th centuries in the Maestrat and Els Ports of Morella (Castelló)	73
JOSÉ MARÍA CRUSELLES	
El sistema escolar de la ciudad de Valencia en el siglo XV	
The school system in the city of Valencia in the 15th century	115
JOAN J. BUSQUETA	
Sobre l'Estudi General de Lleida a l'Edat Mitjana: algunes qüestions	
About Estudi General of Lleida in Middle Ages: some questions	145

Estudis

JAVIER HERNÁNDEZ RUANO

Versos para Felipe V: propaganda borbónica en Peñíscola durante la Guerra de Sucesión española

Verses for Philip the fifth: Borbon propaganda in Peñíscola during the Spanish succession war..... 169

PEDRO OLIVER OLMO I CÉSAR LORENZO RUBIO

La construcción histórica de los conceptos de “preso político” y “preso social” en la España contemporánea

The historical construction of “political prisoner” and “social prisoner” concepts in the contemporary Spain..... 193

Dossier

Ensenyar i aprendre a l'Edat Mitjana

Joaquín Aparici Martí
Coordinador

Presentació

ANA B. SÁNCHEZ-PRIETO

The transmission and reception of the *De Institutione Clericorum*

CORAL CUADRADA

Ensenyar l'art de mercaderia medieval

JOAQUÍN APARICI MARTÍ I CARLES A. RABASSA I VAQUER

Ensenyar i aprendre. La formació professional a través dels contractes d'afermament dels segles XIV i XV al Maestrat i Els Ports de Morella (Castelló)

JOSÉ MARÍA CRUSELLES

El sistema escolar de la ciudad de Valencia en el siglo XV

JOAN J. BUSQUETA

Sobre l'Estudi General de Lleida a l'Edat Mitjana: algunes qüestions

PRESENTACIÓ

JOAQUÍN APARICI MARTÍ
Universitat Jaume I

L'educació és un tema molt complex i amb molts matisos. Si ho és en l'actualitat, no cal dubtar de com devia ser durant l'edat mitjana. A grans trets podem indicar que, històricament, l'educació respon al context social, econòmic i polític de cada un dels moments, per la qual cosa el model educatiu varia de forma constant supeditat a l'evolució del propi context. A més, a l'hora d'iniciar el procés de formació, el punt d'inserció social de la família, la disponibilitat de recursos i contactes ofereix un ventall d'oportunitats molt diferent a cadascú, segons des d'on es parteix. Cada lector, abans de continuar llegint, pot fer un repàs mental seguint el temps viscut i el temps percebut (com deia Hannoun, des del jo fins als avis, és a dir, una generació) per veure com el canvi de context pot haver influït sobre el seu propi procés d'ensenyament-aprenentatge, o dels seus familiars més directes.

A tall d'exemple, el meu avi matern aprengué a llegir i escriure durant la guerra civil. Calia fer-ho per poder evitar a l'intermediari que llegia-escrivia les cartes que ell enviava a la seua muller, la meua àvia, i les que ella li remetia a ell. La necessitat el féu aprendre. La filla d'ambdós, la meua mare, estudià tots els cursos de primària (en aules específiques per a xiques), però en finalitzar aquesta educació bàsica s'hi integrà ràpidament en el món laboral. Calia ajudar econòmicament a la família. De l'altre costat, la meua àvia paterna no sabia llegir ni escriure. Masovera als peus del Penyagolosa, tampoc sabia castellà. Calia parlar-li en valencià perquè entengués allò que se li deia. Vídua molt prompte, amb cinc fills, el més menut d'aquest era mon pare. Estudiós, al poble cridava l'atenció que aquest menut, orfe de pare i provinent d'una família sense gaire recursos econòmics, estigués assegut a classe (com es feia en aquells moments) per davant del fill del boticari o del nebot del rector. L'ordre en seure a la classe l'establia el mestre

segons les capacitats demostrades. Però aquell jove no va poder acabar els seus estudis i deixà l'escola per poder treballar i ajudar en casa. Amb tot, i passats els anys, aquella jove i aquest jove es van conèixer i de la seua unió van nàixer, als anys 70 del segle passat, tres fills. L'esforç del pare i la mare permeté que tots tres pugueren estudiar i acabar tenint una carrera universitària, i el més important, poder viure d'allò que havien estudiat.

Ara, mentre redacte aquestes línies, recorde l'època en què anava a l'escola. Vivia en un barri obrer, amb forta presència d'immigració nacional. De fet, els companys del col·legi em demanaven que *no les hablase así* (en valencià), *que no me entendían*. I llavors jo, que era un dels pocs que parlaven valencià, *comencé a hablar castellano para hacerme entender por mis compañeros de clase. Y seguí hablando castellano hasta mi llegada a la universidad* (menys quan parlava amb l'àvia). Després arribà l'època de l'institut. Del meu barri pocs hi vam anar. Un bon grapat dels meus companys d'escola van preferir estudiar Formació Professional (FP). Fins i tot abans d'acabar els 5 anys d'estudi, alguns d'ells ja havien estat cercats per treballar en empreses locals, i abans que cap altre del grup d'amics, ells ja disposaven de diners per poder comprar-se un ciclomotor. Però també tots aquells xiquets i xiquetes que van nàixer al nostre país durant el boom natalici de finals dels '60 i inicis dels '70 vam coincidir, pràcticament tots al mateix temps, en el mercat laboral a la recerca d'un treball. Molts, com jo, havíem sorgit d'un punt d'inserció on els nostres pares, treballadors, i les nostres mares, mestresses de casa, havien fet l'esforç perquè els seus fills pugueren accedir a un nivell educatiu que els garantira, al menys teòricament, la possibilitat d'accedir a un treball millor. Millor en tots els aspectes (horaris, reconeixement social, bona remuneració salarial, etc...). I jo mire ara com, molts dels universitaris espanyols que han acabat el seu períple d'estudis, cerquen feina. Alguns treballen en professions per sota del seu alt nivell de formació, i reben un salari minvat. Tot el món coneix la precarietat laboral. Altres, amb un cert eufemisme, marxen fora per formar-se en idiomes (l'anglès bàsicament) i treballen en allò que poden (paradoxalment, i com que actualment quasi tots han estudiat anglès en l'escola i l'institut, ara com a mèrit distintiu les empreses demanen francès o alemany). I des de les instàncies del poder polític i econòmic actual es parla d'adequar el nivell d'estudis a la realitat, a les necessitats presents de les empreses. Amb això es tracta de reconduir als joves cap a la nova formació professional i cap a estudis que formen professionals, els quals després seran cercats per les empreses. Si mirem enrere les últimes dècades, el sistema educatiu al nostre país ha estat, de forma contínua, un espai d'assaig. Des que desaparegué l'antiga Educació General Bàsica (EGB) a finals dels anys '90 del segle passat, i fins al dia d'avui, sis o set lleis educatives han modificat el

panorama d'ensenyament-aprenentatge de les joves generacions. Això vol dir que cap alumne, dins d'aquest període temporal ha iniciat i finalitzat els seus estudis complets en l'organigrama d'una d'aquestes lleis.

El futur, incert, no està garantit. Els meus fills tenen un punt de partida diferent al que jo vaig tenir, a l'igual que el meu va ser diferent al dels meus pares, i el seu al dels seus progenitors. Com anirà tot en el futur immediat? Canviarà el model educatiu en els propers anys, la metodologia, les assignatures, el format de l'avaluació? És una incògnita. Aquests dies tot el món parla de que s'ha trencat el pacte per l'educació en Espanya perquè els partits polítics no es fiquen d'acord. Una altra vegada el context. Afortunadament, queda esperança. La meua mare, passant ja dels 70 anys d'edat, matriculada en els cursos de l'Educació per Adults (EPA), no sols va tots els dies a classe (com ella diu, mantenir la ment activa i recordar coses i aprendre'n de noves), sinó que a més forma part del consell escolar, i vets tu que s'ha presentat als exàmens de la Junta Qualificadora de Coneixements en València i ha aprovat obtenint el pertinent certificat de coneixements. Com dic, queda esperança.

I aquesta no és més que una història més. Durant l'edat mitjana, període que presentem ara en aquest dossier, les històries particulars també existiren. Al 1493, Antoni Rius, veí de Portell de Morella, indicava que la seua muller Agnès havia mort, i que tenia dos fills, Caterina d'uns 14 anys i Bertomeu, d'uns 13 mesos, el qual implica *cert càrrec de criar lo dit Berthomeu qui de let és restat*. La filla, per edat, segurament passarà al mercat dels contractes d'afermament. Però el menut, un nadó, necessita nodrir-se. Per això el pare, juntament amb el seu cunyat, Pere Rosselló, germà de la difunta Agnès, i amb el consentiment d'altres parents, arribarà a cert acord. El pare es compromet a donar a la filla Caterina, quan arribe el moment del matrimoni, 240 sous per a dot i aixovar així com les vestidures de color de la mare. Però a més indica que si està contractada amb altra persona, que el salari que guanye siga exclusivament per a la xiqueta (*aquella soldada o soldades sien de aquella*). I pel que fa a Bertomeu, es compromet a que *yo tingua e siga tengut de nodrir, e o fer nodrir e allimentar aquell fins en edat de XII o XIII anys, o en edat de guanyar alguna soldada, la qual sia per al dit Berthomeu tot ço que porà guanyar*.¹

D'altra banda, el 1454 el jurisperit Miquel Sánchez de Sos, veí de Segorbe, legà en el seu últim testament a favor del paraire d'aquella ciutat Joan de Assio certs llibres, *tam iuris civilis et canonici quam alios quoscumque*,

¹ Arxiu Notarial de Morella, prot. 283 (1493, gener 3).

tot i que establia una condició, *sub hoc vinculo et condicione quod dictus Johannes vel eius filli si quos Deus dabit eidem adiscerent scienciam et ius, et sub hoc etiam vinculo et condicione quod si non vellent adiscere scienciam, quod tali casu dicti libri venderentur*. És a dir, que si Joan o algun dels seus fills volien estudiar i aprendre, que es quedaren amb el seu llegat bibliogràfic. Però si no era així, que vengueren els llibres i del preu obtingut es pagassen unes misses cantades en honor de la família del difunt. Davant aquesta situació, Assio confessa haver rebut els llibres, i els anomena un a un. Anys després, al 1480, quan Assio ordenarà el seu testament, sabem que tenia tres fills, Joanot, Estevanot i Ursulica. Però desconexem si cap dels fills arribà a estudiar, o si els xics continuaren amb l'ofici del pare.² Si observem els dos exemples veiem com hi existeix un diferent punt de partida i d'inserció. Quin futur tindrà cada un dels susdits menuts?

Tot açò és el que es planteja en les aportacions dels diferents autors dels textos que segueixen. Què i com s'ensenyava? Qui ensenyava i quina preparació tenia per poder desenvolupar aquesta tasca? On s'aprenia? Quan s'aprenia? Tot açò ho controlava alguna institució? I qui era el destinatari últim de l'ensenyament? Quina formació final rebia i amb quina intencionalitat? Quins recursos didàctics s'empraven? Afortunadament a moltes d'aquestes preguntes trobarem resposta en les pàgines següents. Però el lector cal que tinga en compte que, com ja hem dit, també durant l'edat mitjana el context afectava a les possibilitats d'aprenentatge.

El recorregut l'iniciem amb la professora A. Belén Sánchez-Prieto que aporta una visió moltes vegades poc coneguda, doncs aprofundeix en una cronologia llunyana en el temps, el segle IX per aproximar-nos al treball de Rabanus Maurus y la seua obra, una mena de manual d'educació i formació per a clergues. En el text segueix els vincles i parentela d'altres manuscrits que copien o reben influències de l'obra de Maurus, en àmbit centre-europeu. A més, analitza les dependències mútues i ens informa de les posteriors edicions que d'aquella obra es van fer.

D'altra banda, la professora Coral Cuadrada ens mostra l'aprenentatge dels joves mercaders i la seua pràctica mercantil. Queda clar que no hi ha homogeneïtat en el grup, però l'autora s'inclina per mostrar-nos als grans negociants, aquells amb més possibilitats de rebre un aprenentatge, fins a cert punt, reglat. I aquest aprenentatge evoluciona al llarg del període d'acord a la percepció social que es té de la pròpia figura del mercader. Al final, aquest no sols rebrà una formació en lectura, escriptura o comptabilitat, juntament amb la llengua franca (llatí), sinó que a més cal aprendre

2 Archivo de la Catedral de Segorbe, protocolo 707 / 2 (1454, febrer 9), protocolo 713 / 2 (1480, març 13).

els valors deontològics de l'ofici, els costums socioculturals, la formació cívica i moral, ... i un ample i general coneixement del món que els rodeja. L'autora ens mostra (comparant Barcelona amb ciutats italianes) les possibilitats d'un ensenyament a les escoles de gramàtica i lògica; la formació introductòria i conjunta amb un altre comerciant; l'existència de compendis generals o manuals de mercaderia (importants per a la pràctica doncs es recullen gravàmens, preus, noms de productes, indrets, ...). Fins i tot no descura el vessant femení en el món de l'aprenentatge, reorientat d'acord a la pròpia condició de les aprenents, així com a les possibilitats que el món del comerç podia oferir a altres dones, mercaderes, en el context de l'interior de la llar familiar, sense preparació prèvia, amb els nadons, essent vídues, ... però que sí hi van estar presents i en participaren.

D'altra banda, l'aportació dels professors Joaquín Aparici i Carles Rabassa incideix en un altre aspecte del sistema educatiu, com és la formació professional dels i de les joves, formació establerta mitjançant els contractes d'afermament. Tot i que l'estudi utilitza dades documentals d'un espai geogràfic molt delimitat del nord de Castelló (com és el Maestrat i Els Ports de Morella), aprendre un ofici o servir en una casa aliena eren les possibilitats oferides a la gran majoria de menuts i menudes que procedien de famílies dels estrats socials del camperolat i l'artesanat. El sistema implicava tot un procés evolutiu i formatiu cap a l'edat adulta, mena de mecanisme d'inserció social, amb uns processos d'aprenentatge d'ofici i de vida que utilitzaven uns recursos didàctics més que discutibles, i que podien provocar fins i tot la fugida d'alguns dels aprenents. Però a pesar de tot, era aquest un sistema que trobem arreu de les terres de l'antiga Corona d'Aragó. El contracte ens mostra el transvasament de mà d'obra infantil des d'una família fins a una altra, la conca vessant que drena efectius demogràfics (especialment cap als principals nuclis de població), i fins i tot les noves relacions que s'estableixen entre l'aprenent i el "mestre" (o amo), en les quals aquest últim ha d'ensenyar el millor que pot a l'altre, amb el compromís d'aquest altre d'aprendre el millor que podrà. Les aptituds i les actituds de cada un d'ells condicionaran l'èxit del procés d'ensenyament-aprenentatge.

També el professor José María Cruselles ens submergeix en el món de l'ensenyament a la ciutat de València. Parteix de la base d'un aprenentatge bàsic al sí de l'àmbit domèstic, parental, aconseguit moltes vegades mitjançant els contractes d'afermament, molt reglats durant l'edat mitjana, on de vegades es podien trobar clàusules sobre ensenyament de lletra. Però la realitat era que les famílies més benestants utilitzaven un altre mecanisme per a formar a la seua prole, com eren les escoles mantingudes per la institució eclesiàstica. S'ho podien permetre, i alhora era un element de distinció social. Amb tot, a partir de l'any 1373 es produeix la intervenció municipal

que posarà fi a aquesta mena de monopoli exercit per l'església en l'ensenyament, coexistent des d'aleshores escoles subvencionades pel municipi, per l'església i altres de caràcter privat. El recorregut que l'autor en fa per aquest itinerari és molt interessant doncs ens mostra des de l'enfrontament pel control del procés d'ensenyament entre l'església i el municipi, amb situacions d'empresonament dels respectius docents; propostes de redacció i posada en pràctica d'ordenacions al voltant de l'educació que comptaren amb l'assessoria de Francesc Eiximenis; moments de col·laboració com al 1407; i la posterior ruptura al 1419 que permeté, mitjançant la llibertat foral d'ensenyament, la proliferació d'escoles particulars. A més, l'autor localitza els diferents espais on es va desenvolupar el procés (les escoles) i també com funcionava el sistema municipal, amb els mestres que rebien una subvenció, però també les col·lectes dels alumnes, sistema suficientment eficient des del punt de vista burgès doncs permetia acollir als fills de les classes benestants sense gaire despeses, i de forma paral·lela deixava fora a la resta de població urbana. L'itinerari finalitza amb unes pinzellades sobre la creació, a les darreries del segle XV, de l'Estudi General (universitat) de València comptant amb el suport del Sant Pare (Alexandre VI) i el monarca (Ferran II) i del tipus d'estudis (i estudiants) que hi acudiren.

Precisament, el professor Joan Busqueta ens apropa al món de la universitat, prenent com a model l'Estudi General de Lleida, el més antic de la Corona d'Aragó. Ens mostra la seua imatge contextualitzada a través d'elements tant importants que van més enllà de la pròpia activitat docent, com la seua capacitat d'atracció de pobladors, l'activitat econòmica i financera que se'n deriva, modificacions urbanístiques, i fins i tot els conflictes jurisdiccionals sorgits al sí de la pròpia institució pel control del govern intern, o els conflictes amb les autoritats municipals o la jerarquia eclesiàstica vinculats als privilegis i immunitats de què gaudiran alumnes i professors. El seu text s'estructura al voltant de tres eixos vertebradors. En un primer apartat analitza els elements documentals, les fonts, que permeten dur a terme la seua investigació (privilegi fundacional, dotació bibliotecària, etc). A continuació es centra sobre el funcionament de la institució i el procés de canvi que, per a la ciutat de Lleida, suposà l'existència de l'Estudi General (nou barri, jurisdicció, atracció d'estudiants, ...). Darrerament, pinzella l'estructura bàsica de l'ensenyament i formació que allí es produïa, o reproduïa, amb el mètode utilitzat i la bibliografia de referència dels alumnes que allí estaven.

Al final sembla que sí hem aconseguit fer un menut recorregut per l'educació medieval peninsular tenint en compte variats elements cronològics, institucionals, socials i fins i tot de gènere. Paral·lelament s'ha traçat una certa comparativa amb elements educatius d'altres zones europees. Però

sempre queden coses per fer. Tal volta per a una propera ocasió caldria dedicar una part del treball a veure com era la instrucció i educació dels infants que formaven part de les minories religioses (jueus i mudèjars). Això ens queda pendent. Però la idea base amb que vam començar continua. El món de l'ensenyament i aprenentatge és complex i canviant.

THE TRANSMISSION AND RECEPTION OF THE *DE INSTITUTIONE CLERICORUM*

TRANSMISSIÓ I RECEPCIÓ DE *DE INSTITUTIONE CLERICORUM*

ANA B. SÁNCHEZ-PRIETO

Universidad Complutense de Madrid

ABSTRACT

Rabanus Maurus, known as *primus praeceptor Germania*, composed his *De Institutione Clericorum* in AD 819. Although in modern literature is mentioned as a sort of Liberal Arts encyclopedia, the truth is that it is rather a handbook conceived for the education of young clerics preparing for the priesthood. Rabanus' influence was wide and deep in the Carolingian Empire, as at least some parts of the *Glossa ordinaria* seem to come from him directly or indirectly. In this article we study the dissemination of this text, giving special attention to the preserved manuscripts and trying to discover the routes and mechanisms by which the text spread across the Carolingian Empire.

Keywords: Rabanus Maurus, Carolingian Empire, Manuscripts, Textual transmission.

RESUMEN

Rabanus Maurus, conocido como el primer *praeceptor Germania* compuso su *De Institutione Clericorum* en el año 819. Aunque en la literatura moderna se menciona como una especie de Enciclopedia de Artes Liberales, la verdad es que es más un manual concebido para la educación de los jóvenes clérigos que se preparan para el priorato. La influencia de Rabanus fue profunda en el Imperio Carolingio al menos como muestran algunas partes de la *Glosa Ordinaria* que parecen proceder de él directa o indirectamente. En este artículo estudiamos la diseminación de este texto prestando especial atención a los manuscritos conservados y tratando de descubrir las rutas y mecanismos mediante los cuales el texto se expande a través del Imperio Carolingio

Palabras clave: Rabanus Maurus, Imperio Carolingio, manuscritos, transmisión textual.

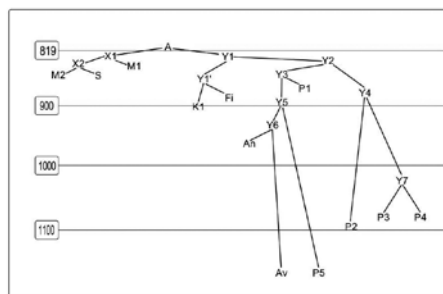
RESUM

Rabanus Maurus conegut com el primer *praeceptor Germania* composà el seu *De Institutione Clericorum* l'any 819. Tot i que en la literatura moderna es menciona com una mena d'Enciclopèdia d'Arts Liberals, la veritat és que es tracta més d'un manual concebut per a l'educació dels joves clergues que es preparen per al priorat. La influència de Rabanus fou gran a l'Imperi Carolingi almenys com mostren algunes parts de la *Glosa Ordinaria* que semblen procedir directa o indirectament d'ell. En aquest article estudiem la dispersió d'aquest text prestant especial atenció als manuscrits conservats i tractant de descobrir les rutes i mecanismes mitjançant els quals el text s'expandeix a través de l'Imperi Carolingi.

Paraules clau: Rabanus Maurus, Imperi Carolingi, manuscrits, transmissió textual.

The *De Institutione Clericorum* has come to us in different recensions, which at their time can be sub-divided into several families of manuscripts:¹

- 1 The original form, which derives more or less directly from Rabanus' archetype in Fulda or the copy that he sent to archbishop Haistulf, without further re-elaboration (the oldest editions, together with the original text, insert an "Addition de missa" between book I.33 and book II.2, that, however, is not to be found in any of the manuscripts with the original edition).
- 2 Excerpts or fragments where the original arrangement of material is not substantially altered.
- 3 An abbreviated version, called Rhenish recension.
- 4 Another epitomized version known as recension "F" (=Fuldensis).
- 5 A reworking of part of the material (taken mostly from book I) that Rabanus composed when he already was Archbishop of Mainz (from 847) for his Chorbishop Thiotmar, under the title of *De sacris ordinibus*.
- 6 A collection of excerpts taken from book II that was included, a little altered, in Archbishop Wulfstan's *Handbook*.

Stemma Codicum of the *De Institutione Clericorum*, according to Detlev Zimpel.

1 This article is a re-elaboration of the chapter dedicated to the same matter in my Ph. D. dissertation of 2014. It relies heavily on Detlev Zimpel's introduction to his edition to the *De institutione clericorum*, 1996, pp. 160-270. However, I have tried to approach Zimpel's information from a very different perspective, and to synthesize the overwhelming amount of details provided there in less than one fourth the pages it takes there.

RABANUS' ORIGINAL

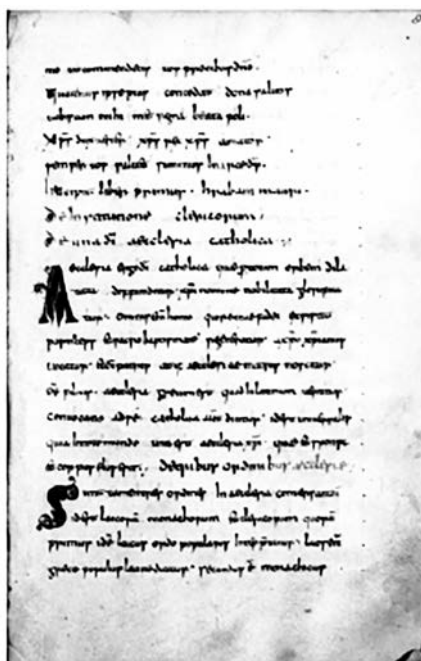
To the first group, i.e., the original and mostly unchanged text, belong the following manuscripts, grouped by branches (see fig. attached with the *stemma codicum* as reconstructed by Zimpel):

A first branch (Zimpel's X) is formed by:

1.1 M1 Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 14210. Origin: first third of the 9th century, Fulda (identified as Ms. M in Alois Knoepfler's edition). Written in Carolingian and Insular hands. After 1028 was in St. Emmeram, Regensburg (ZIMPLE, 1996: 100; KOTTJE, 1975: 540, n. 44).

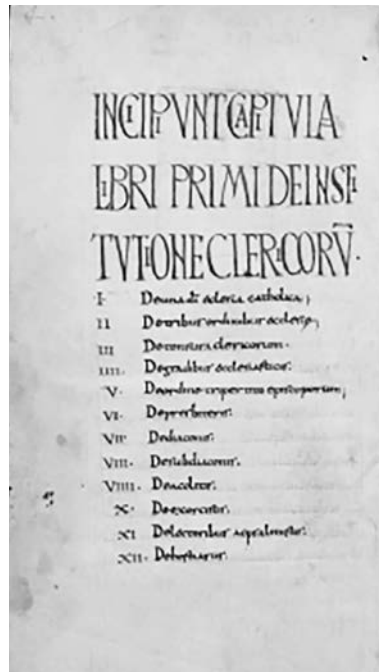
1.2 M2 Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 14405. Origin: second quarter of the 9th c., Regensburg (identified as Ms. M1 by Knoepfler).

1.3 S St. Gallen, Stiftsbibliothek, 286. Origin: second quarter of the 9th c., Regensburg, written by the same hand than M2.

Manuscript M1, fol. 8r. from: http://daten.digital-sammlungen.de/bsb00036060/image_17

M2 and S, although none of them can be considered a copy of the other, are so similar in their readings that can be considered sister manuscripts, being both copies from a common exemplar (called X2 by Zimpel), which at its time was very closely related to the exemplar of M1 (called X1 by Zimpel).

Left: Manuscript M2, fol. 4r. Retrieved from:
<http://daten.digital-sammlungen.de/~db/0004/bsb00046499/images/index.html?>

Right: manuscript S, fol. 4v. Retrieved from:
<http://www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0286/4/medium>

In a second branch, quite more developed and where a majority of cases the *lectio difficilior* occurs in the variants, come the following manuscripts,² listed roughly in chronological order:

² For a codicological and palaeographical descriptions of all the codices here quoted see ZIMPEL, 1996: 160-230, where the codices are listed in alphabetical order of the library where they are preserved.

1.4 P1 Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 1938 (fols 172v-178v) (l, 1-2) and Lat. 2440 (the rest) (Identified as Ms. P by Knoepfler). Origin: second half of the 9th century, Bourges.

1.5 Fi Florenz, Bibl. Med. Laur., Ashburnham, 8 (43-9), Origin: third quarter of the 9th century, West Germany. The writing has symptoms that allow us to think of an Insular exemplar. In the case of this manuscript, we are indeed in front of a quite extraordinary version because it follows the so-called Redaction "F" in book I, 11-20 and 22-24 and book II, 2-15, and the original version in the rest.

1.6 K1 Cologne, Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, 110. Origin: end of the 9th century or beginning of the 10th, Cologne.

1.7 An Angers, Bibliothèque Municipale, 301 [292]. Origin: 10th century, Angers (St. Aubin).

1.8 P2 Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 2399 (fols. 112r-183r) (Identified as P1 by Knoepfler). Origin: last quarter of the 11th century, Moissac.

1.9 P3 Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 2441 (fols. 1r-51ra). Origin: 11th century.

1.10 P4 Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 2442 (fols. 1r-52r). Origin: 11th century.

1.11 P5 Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 2861. Origin: 12th century, maybe North-West France.

1.12 Av Avranches, Bibliothèque Municipale, 114. Origin: 12th century, Mont-St.-Michel.

Also within this branch, several of the surviving manuscripts can be grouped in pairs of sister manuscripts, copied from a common exemplar, now lost. These are Fi-K1 (copies of Zimpel's Y1'), An-Av (of Y6) and P3-P4 (of Y7). Of the rest, P2 is a sister of Y6 (that is, An-Av parent), both being descendant of a hypothetical Y5, which at its time would have been a sister manuscript of P1; and finally, P2 is so to say a sister of Y7 (parent of P3-P4). For a visual representation of the relations between manuscripts, one should resort to Zimpel's *stemma codicum*, inserted here as well. The need of Y1' rests on very few variants common in Fi and K1 that are absent from the rest of the manuscripts of this branch, all of which derive ultimately from Y1; on the other side, Y1' could not have been a direct copy of the archetype (A), because in a few cases the readings offered by X1 seem to be better than those of Y1-Y1', and if these two got the errors independently of each other it is necessary to suppose that they were already present in A, in which case

there is no way to explain the fact that X1 has the correct reading. Finally, it must be added that the copyist of Y7 inserted so many changes in the text that with hardly any exceptions its two daughter manuscripts (P3-P4) are rendered useless for any critical edition.

EXCERPTS AND FRAGMENTS

The existing excerpts and fragments and the chapters there contained are listed here:

2.1 Budapest, Landesbibliothek im Nationalmuseum, Lat. Med. Aev. 316 (fol. 52v) (I, 14-16 beginning). Origin: first half of the 9th century, Salzburg.

2.2 Basel, Universitätsbibliothek, F III 15 e (fols. 165-25v) (I, 32, 33; II, 1-8, 35, 36; I, 6; II, 32, 33, 23, 24, 47, 11 (this last not entirely) (Knoepfler's Ms. B). Origin: middle 9th century, most probably Fulda (Bischoff). Its hand shows Insular symptoms, and the text seems to be near X1 in the *stemma*.

2.3 Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Lat 14716 (fols. 105r-118v) (excerpt of I, 21, 14-23). Origin: second half of the 9th century, maybe in the Fulda area. The text could be placed in the *stemma* after Y1 but before Y2 (Zimpele, 1996, p. 97, 248).

2.4 Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, Pal. Lat. 294 (fols. 101r-118r) (I, 1-24; II, 1-9, I, 26-30; II, 14, 15, 29, 17-24), although clearly in the Y side of the *stemma*, cannot come from below Y2. Origin: 10th-11th century. Ownership mark that could be of Lorsch.

2.5 Vatican, Archivio di S. Pietro, H 58 (fol. 129v) (excerpt of I, 30). Origin: around the year 1000, surroundings of Rome.

2.6 Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 6425 (fols. 203r-208r) (extract of I, 14-23). Origin: first fourth of the 11th century, Freising. The text is also X1 related. 1023-1039, Freising.

2.7 Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. Lat. 421 (fols. 17-19) (excerpt of I, 15-23). Origin: 11th century.

2.8 Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 4112 (fols. 129v-130v) (extract of I, 14-23). Origin: middle of the 12th century. The text is also X1 related.

2.9 Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, Reg. Lat. 1149 (fols. 1r-15v) (III, 1-2, 18-20, 26-37) belongs also to the Y side but further is not possible to establish. Origin: end of the 12th century, Esrom (Denmark).

2.10 Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, 1640 (fols. 135v-136v) (l, 15-23) falls again in the X side. Origin: 12th century.

As far as it is possible to say, all these excerpts seem to follow the original redaction; however, it is possible that in those cases where the excerpted material is common to both the *De Institutione Clericorum* and the *De Sacris Ordinibus* the original source is the latter instead of the former work.

THE RHENISH RECENSION

In this version, chapter beginnings remain for the most part unaltered, but the text has been shortened, many Bible quotations omitted, and book III is missing altogether. In Düsseldorf, Trier, London and Cologne Dombibliothek book I,33 is complemented with the "Additio de Misa" consisting on extracts of Amalar's *Liber officialis* 3,31.

The manuscripts that have transmitted this redaction are listed below:

- 3.1 Düsseldorf, B 113 (fols. 6v-44r). Origin: second or third third of the 9th c., Rhineland (?).
- 3.2 Erfurt, 2° 64 (fols. 102r-107r) (up to l, 32). Origin: end of the 9th century, North-East France; provenience: Cologne.
- 3.3 Trier, 592/1578 (fol. 2r-38v). Origin: end of the 9th century, maybe St. Maximin of Trier.
- 3.4 Wölfenbüttel, 32 Helmst (fols. 117v-122r). Origin: beginning of the 11th century, probably Hildesheim.
- 3.5 Cologne, Dombibliothek, 81 (fol. 63r-64v) (l, 15-24, 33) (Knoepfler's Ms. C). Origin: 11th century, Lower Rhine.
- 3.6 London, Harley 101 (fols. 94r-119v). Origin: end of the 12th century, may be Germany; provenance: St Mary in Reading.
- 3.7 Cologne, Historisches Archiv der Stadt, W* 101 (fols. 55r-70v). Origin: end of the 12th or beginning of the 13th century, Cologne (Benedictine abbey of St. Pantaleon).

Of all seven only Düsseldorf, Trier and London contain the whole version; the rest have gaps.

As for the determining variant readings, all the manuscripts of this Rhenish redaction fall in the Y side of the *stemma*, nearer K1 than any other existing manuscript.

THE "F" RECENSION

This recension, baptised as "F" by Knoepfler after manuscript Fulda, Aa 2, is the most widespread version of the *De Institutione Clericorum*, and the best represented since it has been preserved (at least partially) in not less than 22 manuscripts:

4.1 Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 14754 (fols. 96r-118v) (I-III, 4, being the most complete manuscript of this version). Origin: second half of the 9th century, maybe Reichenau. Ownership mark: *Istum librum tradidit Longapertus ad S. Hemmeramum pro Tutone episcopo et pro remedio animae suae*.

4.2 St Paul im Lavanttal, Archiv des Benediktinerstiftes, 5/1 (fols. 150v-168v) (books I and II). The writing shows insular influence. Origin: second fourth or second third of the 9th century, Upper Italy; provenience: Reichenau and St. Blasien afterward.

4.3 Fulda, Hessische Landesbibliothek, Aa 2 (fols. 140v-151r) (book I, extremely summarized and II, 52, 53, 14, 15, 17, 19, 26, 28, 29, 32, 37, 41-46, 48) (Knoepfler's Ms. F). Origin: year 865 (entry "finit DCCCLXV" in fol. 126v), around Bodensee.

4.4 St. Gallen, Stiftsbibliothek, 446 (pp. 74-79) (I, 14-24, 31-33). Origin: third fourth of the 9th, St. Gallen.

4.5 Bamberg, Staatsbibliothek, Lit. 131 (fol. 50v-54v) (book I, 14-24, 31-33). Origin: end of the 9th century, South Germany, according to B. Bischoff.

4.6 St. Gallen, Stiftsbibliothek, 140 (p. 340-343) (excerpt of I, 14-23). Origin: end of the 9th century.

4.7 Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 676.2 Novi (fols. 1r-17v) (I, 1-33, II, 1-6, 11-19, 24-29, 31, 34-36. Origin: 9th-10th century; provenience: Braunschweig, Kollegiat-Stift.

4.8 Berlin, Staatsbibliothek, Hamilton, 290 (fols. 97v-98r) (book I, 25-29). Origin: second half of the 10th century, Upper Italy.

4.9 Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 75 Weißenburg (fols. 19r-21r) (I, 24-31). Origin: second half of the 10th century, Weißenburg.

4.10 Einsiedeln, Stiftsbibliothek, 110 (pp. 82-87) (I, 14-24, 31-33). Origin: 11th century.

4.11 Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 14581 (fols. 95v-97r) (I, 14-24, 31). Origin: 11th century, St.Emmeram/Regensburg.

4.12 Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 2856 (fols. 80r-82v) (I, 14-24, 31-33). Origin: 11th century.

- 4.13 Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 1146 (fols. 18va-19rb, 55vb-58rb) (excerpts from I, 14-24, 31-33). Origin: 11th century, Italy.
- 4.14 Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 1147 (fols. 20va-21rb, 62va-65ra) (excerpts from I, 14-24, 31-33). Origin: 11th century, Central Italy.
- 4.15 Oxford, Bodleian Library, Holkham Misc. 17 (fols. 18va-19rb, 58ra-vb, 60rb-va) (I, 14-24, 31-33). This codex is parallel to the Vaticanani Latini 1146, 1147 and 1148. Origin: second half of the 11th century, Middle Italy.
- 4.16 Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, 914 (fols. 11v-12v, 64v-68v) (excerpts from I, 14-24, 31-33). Origin: second half of the 11th century, Upper Italy.
- 4.17 Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, 1761 (214v-216v) (I, 14-23). Origin: 11th-12th century.
- 4.18 Vatican, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vat. Lat. 1148 (fols. 19rb-20va, 60rb-63ra) (excerpts from I, 14-24, 31-33). Origin: 12th century.
- 4.19 Bamberg, Staatsbibliothek, Lit. 140 (fol. 19r) (book I, 31). Origin: 12th century.
- 4.20 Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 21568 (fols. 79vb-89va) (I, 24-27). Origin: 12th century; provenience: Weihenstephan (Freising).
- 4.21 Rome, Biblioteca Casanatense, Cod. 1405 (fols. 37vb-38rb, 38rb-40rb) (I, 14-24, 31). Origin: 12th century, Central Italy: Umbria or Rome.
- 4.22 Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 14993 (fols. 100r-103r) (I, 25-28, partially). Origin: 12-13th century, probably France or Upper Italy, maybe Vercelli; ownership mark of St. Victor of Paris.

This recension, which finishes in book III, chapter 4, is still more reduced than the Rhenish one. Some quite long text sections have been totally swept away or summarized in just few words, and the Bible quotations reduced to the minimum necessary; relative clauses are substituted by participles... Some chapters, like the very long last one about the heresies at the end of book II, have totally vanished. In some other cases, the material has been rearranged in order to economize space. One characteristic of Rabanus' style is to offer in the beginning of a chapter the overall explanatory terms and to come back afterward to the same concepts augmented with specific details.

The anonymous editor keeps the initial concept, but finishes it immediately with the same material provided by Rabanus, and then passes to the second concept, and so on. Surprisingly enough the four remaining chapters from book III are virtually identical to Rabanus' original composition.

As *terminus ante quem*, this recension was composed in year 865, the date of Ms. Fuldensis Aa 2, but this presupposes an earlier exemplar.

RABANUS' DE SACRIS ORDINIBUS

This adaptation of parts of materials performed by the same Rabanus when he had already been ordered Archbishop of Mainz for his Chorbishop Thiotmar, contains basically book I of the *De Institutione Clericorum* in its original fashion, to which some new chapters are added.

The *De Sacris Ordinibus* has been preserved in the following manuscripts:

- 5.1 Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, 1073 (Knoefler's Ms. V). Origin: middle of the 9th century.
- 5.2 Metz, Bibliothèque-Médiathèque, 351 (fols. 1v-42r). Origin: second half of the 9th century; provenience: St. Arnulf of Metz.
- 5.3 Munich, Bayerische Staatsbibliothek, Lat. 14728 (fols. 49r-126v). Origin: 10th century; provenience: St. Emmeram/Regensburg.
- 5.4 Vienna, Österreichische Nationalbibliothek, 1050 (fols. 1v-40r). Origin: first half of the 12th century; provenience: Salzburg.
- 5.5 Dresden, Sächsische Landesbibliothek, A 132 (fols. 1v-40r) (Knoefler's Ms. D). Origin: 12th c., Münstereifel.
- 5.6 London, British Library, Arundel 360 (fols. 32r-41v). Origin, 12th century,

In those passages taken from *De Institutione Clericorum*, the textual variants look to be akin to Y1.

THE ENGLISH CONNEXION

There are some excerpts that clearly do not belong to the main or original recension, but that have been transmitted within Archbishop Wulfstan's *Handbook*, which for its variant readings is quite far from the original tradition of the *De Institutione Clericorum* (SAUER, 1980: 341-384).

The list of the manuscripts that contain these excerpts is the following:

- 6.1 Cambridge, Corpus Christi College, 190 (pp. 205-211) (II, 1-10).

Origin: first half of the 11th century, Exeter (England).

6.2 Oxford, Bodleian Library, Barlow 37 (fols. 37r-39r) (II, 1-10). Origin: end of the 12th century or beginning of the 13th, England, maybe Worcester.

6.3 Cambridge, Corpus Christi College, 265 (pp. 194-197) (excerpt of II, 1-7). Origin: 11th century, Worcester.

6.4 Cambridge, Pembroke College, 25 (fol. 159r-165v) (II, 1-10). Origin: 11th century, England (provenance: Bury).

LOST MANUSCRIPTS

To start with, we have lost Rabanus' archetype (7.1) (A in the *stemma codicum*). One could argue that it could have gone to Archbishop Haistulf, but that is improbable, mainly because Rabanus specifies in his prologue that he undertook the task of composing it to the benefit of the brothers preparing for receiving the holy orders, and besides he seems to have considered the *De Institutione* as a working text for himself, as is proven by the fact that he reused it for his *De Sacris Ordinibus*. Another question is if Rabanus' original manuscript ended up in Mainz when he was consecrated archbishop there, which is a quite reasonable thought, but comes up against the fact that in its variants *De sacris ordinibus* agrees with the readings of Y1, and therefore one should conclude that Rabanus left the original in Fulda and took with him a copy of the "Y" branch (which we shall consider as 7.2).

Mainz must have had also at least the copy that Rabanus gave to Archbishop Haistulf (7.4), maybe on the occasion of the consecration of the new church in Fulda, on November the first 819. And we have already speculated with the idea that Rabanus could have taken another copy with him when he was ordained archbishop in that see.

From comparing the existing manuscripts, we already came to mention some others that have perished, but whose existence is needed to justify the differences in the readings of the surviving ones. Here are they listed, together with the few hints that can be added in relation to their date and place of origin.

7.4 X1. Must have been in Fulda, since there it served as the model for M1. In spite of being a very early copy, almost contemporary to Rabanus' original manuscript, it was a careless one.

7.5 X2. Copied from X1 also in a very early stage, since served as a model for M2 and S, that are dated in the second quarter of the 9th century; and because these two were written in Regensburg, we can

pose the hypothesis that either it was copied in Fulda and shortly after exported to Regensburg, or copied in Regensburg from an exemplar borrowed from Fulda.

7.6 Y1. Copied at a very early stage, and probably directly from A, was indubitably a very good copy, almost error-free (ZIMPEL, 1996: 99, can only find three readings that presumably were more accurate in X1 than in Y1), and its writing must have had Insular elements, for which cannot go further than the middle years of the 9th century, and for the same reason it must come from one of the Irish or Anglo-Saxon monastic foundations in the Continent, and Fulda still is the most reasonable place to consider.

7.7 Y1'. Must have shown still some Insular influence in its palaeography (ZIMPEL, 1996: 95, 175f, 179-181, 267), what is already a clue of its early origin, probably still in the first half of the 9th century, although if this comes from having being copied in a scriptorium with Insular influence or it is just consequence of a slavish copying process from its model we cannot say. Because it is the parent of Fi (West Germany, 9th c. 2/2) and K1 (Cologne, 9th c. ex. or 10th c. in.) we could venture that it was already native from the Rhenish area or at least that it had traveled there to serve as (partial) model for Fi still before the end of the 9th century. Zimpel (1996: 240-241) cautiously adds that it is possible that this manuscript could have been among the losses that the Cathedral library of Cologne suffered after Hittorp's edition, since he specifies that he had used two manuscripts from the Cathedral Library of Cologne and that none of them contained the "Additio de missa" (1996:148-149).

7.8 Y2. Probably not later than 850, since P1 is from the second half of the 9th century, and between Y2 and P1 is at least Y3. Regretfully, its birthplace must remain unknown.

7.9 Y3. In any case must have been copied before the P1, which dates from the second half of the 9th century. Because P1 comes from Bourges, its model must at least being there at a certain point of its existence, and because all its existing descendants (An, Av, P5) are of French origin Y3 must have remained on French floor, at least to be copied for Y5 as well.

7.10 Y4. Zimpel places it in the *stemma codicum* somewhat earlier than year 900, and because in the 11th century in Moissac it served as an exemplar for P2, must have made its way to it between ca. 900 and ca.1000; it is therefore not abusive to pose for it a French.

7.11 Y5: As exemplar for P5 and Y6, was surely older than An,

which is itself from the 10th century. Its only surviving descendant is P5, native maybe of the North-West area of France, although of the 12th century. If – as we have ventured – its model (Y3) was already French, so Y5 must have been as well.

7.12 Y6. As parent manuscript of An must have been in existence somewhat after year 900. Again it must have been French if again our supposition of a French origin for Y5 and Y3 is correct.

7.13 Y7. This was quite a defective copy, or its copyist took too many liberties in the process. Zimpel places it in time shortly after the year 1000, but nothing can be ascertained in relation to its birthplace.

7.14 And there must have been more copies in Fulda or in its surroundings, apart from the defective ones in the X side of the *stemma codicum*, since Munich, Lat. 14716 (that according to Bischoff could have been copied in the area of Fulda) has to be located somewhere between Y1 and Y2.

And finally it is still possible to recover a handful of dispersed pieces of information about some other copies that are now lost:

7.15 Humbert of Würzburg refers to the *De Institutione Clericorum* in a letter sent to Rabanus (MGH, Ep. 5, *Epistolae Karolini aevi III*, pp. 439-440). Obviously it was a complete version, and also obviously from the 9th century. Given the fact that Humbert shows a true enthusiasm, we may take for granted that he owned a copy, which might have been done in Würzburg or anywhere else. Because of the dates it is not impossible that Humbert's copy is indeed our M2 or S, but this doesn't seem very probable, and therefore we count it among the lost manuscripts.

7.16 Among the books listed in Sankt-Gallen in 841-872 is a *Rhabani de Ordinibus Ecclesiasticis*. (LEHMAN, 1918: 89), which must have been a copy of the *De Sacris Ordinibus*. Again, it is not impossible that this book is actually Viena, Österreichische National bibliothek, 1073, but it is not probable.

7.17 The library catalog of Lorsch, from the end of the 9th century, also mentions a manuscript of the *De Institutione Clericorum* (BECKER, 1885: 82; KOTTJE, 1975: 542).

7.18 Rebdorf (diocese Eichstätt) mentions a *De Institutione Clericorum*, together with some other works of Rabanus' in its catalog of around 1500 (RUF, 1933: 300).

7.19 Corvey owned a miscellaneous manuscript that among other

titles included the *De Institutione Clericorum*. In 1783 was still existing, as Joh. Bapt. Enheuber could see it (LEHMAN, 1962: 128).

7.20 A *Rabanus De Institutione Clericorum* is listed in the catalog of the *Bibliotheca monasterii cuiusdam Anglici*, of the 12th century. From the meager information offered by this list it is not possible to ascertain anything about the age or homeland of this manuscript, but it is still a good proof that the complete recension of the *De Institutione Clericorum* (and not just Wulfstan's recension) was known in England in the 12th century, if not earlier.

7.21 St. Maximin of Trier had around 1100 a *Rabanus de ecclesia catholica* (BECKER, 1885: 180), which probably was a copy of the *De Institutione Clericorum*, although it is not impossible that it was a *De Sacris Ordinibus* or even *De Ecclesiastica Disciplina*.

7.22 It is assumable that the *Rab' de sacramentis et sententiae quaedam* in 1° vol. owned by Prüfening (Regensburg) in 1158 (BECKER, 1885: 213) was also a *De Institutione Clericorum*.

7.23 In the 12th century, Steinfeld owned what would seem a *Liber de Sacris Ordinibus* (BECKER, 1885: 218).

7.24 Constance in 1343 had a *liber parvus de litera antiqua de ordinacione clericorum et baptisteriorum* (LEHMAN, 1918:197). By no means is it sure that it was a *De Institutione*, but it is not impossible either.

RECEPTION OF THE *DE INSTITUTIONE CLERICORUM*

The mere existence of the Rhenish recension and the recension F of the *De Institutione Clericorum* points already in the direction that our treatise was considered as a study book widely accepted, at least in sacramental and ecclesiastical matters. It should be therefore surprising if our author did not exert some influence on later authors also concerned with educational issues within the ranks of the Catholic hierarchy.

Some of the authors that show this influence as listed in the following lines:³

8.1 Pseudo-Bede's *De septem ordinibus*, included in the second part his *Exerptiones partum, flores ex diversis quaestiones et parabola*, which is a varied assortment of queries,⁴ a short piece about the clerical

3 Unless something else is mentioned, these lines are taken from Zimpel (1996: 113-139), where some readings are also compared. However some short indications have been added here in order to place the authors in their geo-temporal context.

dress drawn apparently from recension "F" –although there is still a possibility that the "F" recension draws from Pseudo-Bede, and not the other way around (ZIMPEL, 1996: 113-116)–. Bayles and Lapidge (1998) have dated this part after 820, judging on the inclusion in it of some passages taken from Amalarius of Metz's *Liber officialis*, but the piece has been dated at different points between the 8th and the 12th century.

8.2 John the Deacon in his *Epistula ad Senarium*⁵ quotes *De Institutione* I, 29. Here however hides another problem, because we do not know if the "Johannes Diaconus" author of the *Epistula* is a Roman deacon borne around 824, maybe monk of Motecassino and friend of Anastasius the Librarian's, or rather Pope John I (523-526) (*Biographisch-Bibliographisches Kirchenlexikon*, Johannes diaconus), in which case the borrowing must have taken the opposite direction.

8.3 The French noblewoman Dhuoda could have borrowed the etymology of *scopeo* from *De Institutione* I,5 (NEEL, 1991: 126, n. 156 to p. 39).

8.4 Cod. Paris, Bibliothèque Nationale, Lat. 2449 is a collection of canons copied in Lyon at the end of the 9th century or beginnings of the 10th, which contains as well a short explanation of the episcopate influenced by *De Institutione* (REYNOLDS, 1975: 321-332; ZIMPEL, 1996: 117).

8.5 Archbishop's Wulfstan's *Handbook*, composed for the use of parish priests in hearing confession and determining penances in the early 11th century (HEYWORTH: 2007; SAUER: 1980), contains among many other materials excerpts of book II of the *De Institutione* (see also above under the paragraph "The English connexion").

8.6 Gerbert of Aurillac, in his *Libellus de corpore et sanguine domini* draws brief paraphrases from I,31 (ZIMPEL, 1996: 119). They are so short that do not constitute a real proof of Gerbert's acquaintance with Rabanus, but on the other side can be taken as a hint of the wide acceptance of Rabanus' handbook in clerical circles.

8.7 The *Liber Quare* (ed. G.P. GÖTZ: 1983) that originated in the surroundings of the school of St. Anselm of Laon (ca. 1050-1117), con-

4 It was included by Johann Herwagen in his edition of Bede's *Opera* of Basel, 1563 (vol. 3, pp. 647-674), and later in Migne's PL 94, col. 539-562A. The most recent edition is due to Martha Bayless and Michael Lapidge (*Scriptores Latini Hiberniae* 14, Dublin, Dublin Institute for Advanced Studies, 1998). It is certainly not Bede's, but further is not possible to precise, and actually it has been dated between the 8th and the 12th century.

5 Ed. Migne, PL 59, cols. 399-408, and more recently A. Wilmart, *Analecta Reginensia*, Studi e Testi 59, Vatican City, 1933, 19662, pp. 170-179.

tains in its original recension some quotations from the *De Institutione*, that have been augmented in the later recension "T", from around 1200. For example, *Additio* 29 follows closely *De Institutione* I, 14-23. Zimpel (1996: 124) points out to the possibility that this text could have been drawn not directly from the *De Institutione Clericorum*, but from Pseudo-Bede (ZIMPEL, 1996: 123-125).

8.8 In his *De Sancta Trinitate* Rupert of Deutz (Liège, ca. 1075-1129) quotes Rabanus' *De Institutione Clericorum* I,7 (ZIMPEL, 1996: 125).

8.9 Ivo of Chartres' (ca. 1040-1115) *Decretum* and *Panormia* quote again from *De Institutione* I, 25 and 27-30 (ZIMPEL, 1996: 126-127). Since Ivo is claimed to have studied at the Abbey of Bec, one tends to suspect that his acquaintance with Rabanus comes through Anselm of Laon.

8.10 Alger of Liège (1055-1131) (also known as Alger of Cluny and *Algerus Magister*) might have read *De Institutione* or parts of it for his *De Sacramentis*, although this is by no means sure.

8.11 Gratian's *Decretum*, written probably in Bologna in the 12th century, quotes Rabanus' work no less than seven times by name and title, especially from book I, caps. 25, 27, 29 and 30 (ZIMPEL, 1996: 126).

8.12 Peter Lombard's *Sententiarum libri IV* quotes certainly from *De Institutione* I, 25 and 30, and probably also from II, 6 and 8 (ZIMPEL, 1996: 127-128).

8.13 Alexander of Hales' *Summa (Alexandri de Hales Summa Theologica*, ed. PERANTONI, 1948:144) uses material from the *De Institutione*, and even uses Rabanus as an authority in the typical *quaestio* structure, even against St. Augustine (ZIMPEL, 1996: 128).

8.14 Albertus Magnus' *Commentary on the Sentences of the Lombard* quotes Rabanus in relation to baptism and exorcisms (ZIMPEL, 1996: 128-130).

8.15 Thomas of Aquinas' *Summa* mentions Rabanus by name almost 400 times, fewer times less for example than Isidore of Seville, and also in his *Catena aurea in Mattheum*. Surely got Aquinas acquainted with Rabanus during the time he studied under Albertus Magnus in Cologne (ZIMPEL, 1996: 130-133).

8.16 Guilelmus Durantis uses again Rabanus *De Institutione* in his *Rationale* (1286), in the part dedicated to baptism (ZIMPEL, 1996: 133-134).

8.17 Durandus de St. Porciano, at the beginning of the 14th century, uses also some paragraphs, but most probably he quotes indirectly, with Gratian's *Decretum* as his primary source (ZIMPEL, 1996: 134).

8.18 Gabriel Biel (Speyer ca. 1429- 1495) draws from the *De Institutione* in his works *Collectorium circa quattuor libros Sententiarum* and *Canonis misse expositio* (ZIMPEL, 1996: 134-136).

CONCLUSION: RECEPTION OF THE *DE INSTITUTIONE CLERICORUM*

Rabanus work must have had an almost immediate reception in many ecclesiastical institutions of the Carolingian empire. To start with, its success is made evident by the mere existence of different recensions, since, besides the original one we have encountered the so-called Rhenish and "F" recensions together with Archbishop Wulfstan's. And to those we must add the re-elaboration performed by Rabanus for his *De Sacris Ordinibus*, and in a lesser measure for his *De Ecclesiastica Disciplina*. In the same direction points the abundance of excerpts and fragments and reminiscences in later authors.

As a consequence of this success, the diffusion of the *De Institutione Clericorum* was fast and broad from the first years after its composition, as prove the more than one hundred witnesses mentioned in the previous pages.

Fulda and Mainz were the original nucleus from which the *De Institutione Clericorum* disseminated, and especially Fulda, because together with Rabanus' original (7.1) and the copy that he presented to archbishop Histulf (7.2), we still have manuscript M1 (1.1), which was copied in that scriptorium, which in spite of being a pretty careless copy, it was made in the first third of the 9th century, and also the excerpts 2.2 from the middle years of the same century and the slightly later 2.3; and from Fulda were also the now lost X1 (7.4), Y1 (7.6), and 7.14, all from the 9th century as well.

Then, from Fulda, Rabanus' work spread very quickly and with considerable success across the Carolingian empire. Traveling to the South-West, the *De Institutione Clericorum* arrived at Regensburg, where it was copied several times from the second quarter of the 9th century, and that is the origin of the tween manuscripts M2 (1.2) and S (1.3). St. Emmeram also had copies of the *De Sacris Ordinibus* (5.3) in the 10th century, and of the "F" recension in the 11th (4.11), and Prüfening was in possession of a complete *De Institutione* in the 12th (7.22).

On its way to Regensburg, or maybe from there, our book came to the hands of bishop Humbert of Würzburg (7.15), who, given the enthusiasm he shows for it, must have used it for the education of his clerics. And still in the same general direction and within the limits of the 9th century, the *De Institutione Clericorum* reached Salzburg because it was excerpted there (2.1) at some point before year 850.

To the North, the *De Institutione Clericorum* was adapted in the so-called Rhenish recension not later than 850 because 3.1 is from the second third

(or at most the third third) of the 9th century. And the same recension was copied in Trier (3.3) and Cologne (3.2), and both copies are from the 9th century too (apart from several others that come from the 13th century), but the original text was also known in this area, at least in Cologne, in the 10th century (1.6).

Also from Fulda, or maybe from Mainz, the text traveled to the South. It was in Lorsch before the end of the 9th century (7.16), and somewhere in that area it was reworked and abbreviated in the "F" recension, since its oldest witnesses come from Bodensee (4.3), Reichenau (4.1), Sankt-Gallen (4.4) and other centers of South Germany (4.5, 4.6), and finally it arrived in Upper Italy (4.2).⁶

To the West of Mainz the dissemination seems to have been somewhat slower, but in any case, Fi (1.5) was there as early as the third quarter of the 9th century, after suffering some reorganization of the materials. And still within the limits of the 9th century we find the *De institutione* in Trier, in the so-called Rhenish recension (3.3) and Metz (5.2) (actually these two cases are copies of the *De Sacris Ordinibus*).

Still further to the South-West, we find copies in Bourges (P1 O 1.4) and Lyon (8.4), and it is possible that it was in this area where the noble lady Dhuoda (8.4) had the chance to read it. But there are more pieces of evidence of the presence of the *De Institutione* on French floor already in the 9th century (Y3=7.9).

During the 10th, in spite of all its turbulence and convulsions, the *De Institutione Clericorum* kept on spreading although not so spectacularly.

To the North, it reached Braunsweig (4.7), and Rheims, in France, where Gerbert of Aurillac could see it (8.6),⁷ and also Angers (An=1.7) and Moissac (Y4=7.10).

Y6 (7.12) can also be considered of French origin and from the 10th century.

However, the most significant advance was to the South, since the book is found in North Italy (4.8), to reach Rome at some point near the year 1000 (2.5).

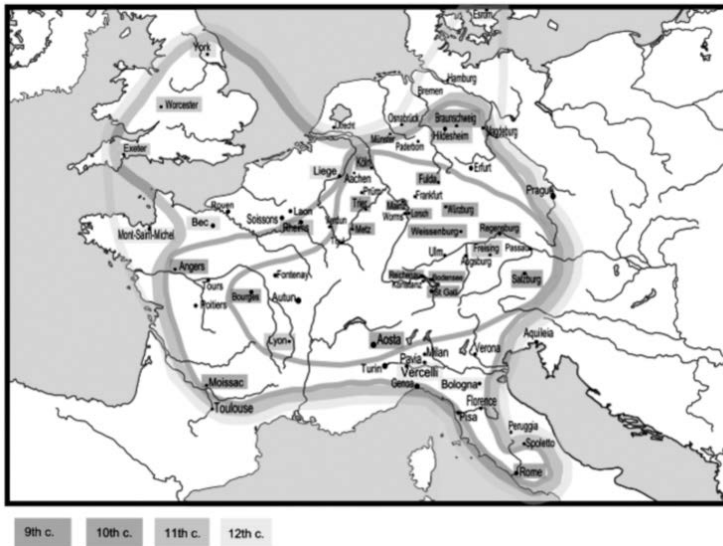
Then, in the 11th century, we find many instances of the *De Institutione Clericorum* in the already mentioned areas, but especially it advanced in direction North-West: Liege, where we find it in the hands of Rupert of Deutz

6 In the map this manuscript has been assigned to Aosta simply for convenience, but its place of origin can be any other center of this area.

7 To be honest, it is impossible to ascertain that Gerbert had known the *De Institutione* directly, and if so if he had seen it in Rheims, but this is the most plausible possibility, seems Catalonia seems too far away from the primordial diffusion area of the *De Institutione*.

(8.8), and Bec (8.7, 8.9),⁸ and, of course, in England, where it was used by Archbishop Wulfstan of York, and were another brand of the transmission is found (6.1-6.4).

Finally, in the 12th century, Rabanus' text had arrived in Esrom, in Denmark (2.9).

ADDENDA: EDITIONS AND TRANSLATIONS OF THE *DE INSTITUTIONE CLERICORUM*

Georgius Simler

The first printed edition of the *De Institutione Clericorum* came to light in as soon as 1504 in Pforzheim. The early date can be taken as a token of the esteem Rabanus Maurus held in. The complete title was: *Rabani Mauri Archiepiscopi Maguntini De Institutione Clericorum opusculum aureum*.

But for this edition Georg Simler used mainly Codex Düsseldorf, B 113, and

⁸ That St. Anselm had seen the *De institutione clericorum* in Bec is an assumption based on the fact that Ivo of Chartres studied there with St. Anselm. It seems therefore a more “economic” option than considering that St. Anselm and Ivo had ‘known the *De institutione* independently from each other.

Trier, 592/1578, which does not transmit Rabanus' original recension, but the so-called Rhenish recension, but because the manuscripts on which he based his edition do not contain an otherwise characteristic alteration in chapter 1,32, it is also missing in it. And because his manuscript contained the "Additio de missa," it is also in Simler's edition.

But Georg Simler did not publish just one edition of the *De Institutione*, but two. Scarcely one year after the first one had left the presses, Simler came to another manuscript that transmitted Rabanus' original recension and published it in 1505 with the title of *Hrabani Mauri De Institutione Clericorum libri tres*, also in Pforzheim.

The manuscript that served Simler as a reference for this second edition is not known. It certainly had a peculiar arrangement of the preliminary pieces, and for its readings, it was very close to Y2 in the *stemma codicum* (ZIMPEL, 1996: 144-145). If it contained the "Additio de missa" is another question. It was certainly included in this 1505 edition, but Simler knew it from the previous one; therefore, if he found it in his exemplar or took it from the Rhenish recension will remain in the darkness.

Johannes Prael

A new edition of the *De Institutione* appeared Cologne in 1532, this time Johannes Prael and under the title of *Rabani Mauri Maguntinensis Archiepiscopi de clericorum institutione et sermone et ceremoniis Ecclesiae, ex Veteri et Novo Testamento, ad Heistulphum Archiepiscopum libri III*.

For his edition Prael used a now lost manuscript very near the archetype that in its variants was also very close to the present K1, although the preliminary pieces were in a different order: preface to the brethren of Fulda, dedication to archbishop Haistulf and list of chapters (ZIMPEL, 1996: 146-147). However, Prael used K1 as well, and therefore his edition doesn't make possible to reconstruct that lost manuscript.

Melchior Hittorp

The next edition is due to Melchior Hittorp who published in Cologne in 1568 his *De divinis Catholicae Ecclesiae officiis ac ministeriis, varii vetustorum aliquot ecclesiae Patrum ac Scriptorum libri* (309-382).

In the prologue to this edition, Hittorp specifies that in order to reconstruct Rabanus' text he used, together with the already existing editions, two manuscripts from the Cathedral library of Cologne, none of which had the "Additio de missa," which he must have therefore taken from Prael or Simler. Now, the only manuscript with this characteristic that survives in Cologne

is Erzbischöfliche Diözesan- und Dombibliothek, 110; therefore one must assume that the other one has perished, and that regretful event must have taken place already before 1752, since it is not mentioned in the 1752 catalog of the Cathedral Library of Cologne (HUISSH, 1752). And as in the case of Prael's edition, it is not possible to reconstruct that lost manuscript from Hittorp's, because also used the pre-existing editions, and he doesn't specify how. The only thing that can be ascertained is that it must have had some readings similar to those of the origins of the X branch of the *stemma* (ZIMPEL, 1996: 148-149).

Hittorp's text was reprinted in 1591 in Rome by Ferrari and in 1610 and 1624 in Paris, in the latter occasion under the title *De divinis Catholicae Ecclesiae officii et mysteriis, varii vetustorum aliquot ecclesiae Patrum ac Scriptorum libri*, and then the same text was used again in the *Magna Bibliotheca veterum patrum* (Paris, 1644).

George Colvener

The next edition went in charge of George Colvener in 1626/27. Again he took as a departure point a manuscript of the Y side of the *stemma*, although it is difficult to ascertain which one, but he relied heavily on Prael's edition (ZIMPEL, 1996: 150-151).

Colvener's edition was reprinted with very scarce and small modifications in the *Patrologia Latina* of Migne (vol. 107, cols. 293-420A).

Alois Knoepfler

The first proper critical edition is that of Alois Knoepfler of Munich, 1900. Knoepfler not only used all the manuscripts known in his time (except Fi), but he also provides a critical apparatus and a study of the sources. It is good enough to have served as a standard reference for almost a hundred years.

Detlev Zimpel

The latest edition is due to Detlev Zimpel and saw the light in 1996. Zimpel's is a meticulous work that taking K1 as *Leithandschrift*, uses all the previous editions as well as all the manuscripts available, including those that in the time of Knoepfler were not known, and provides all the variant readings as well as a *stemma codicum* and a detailed analysis of the sources.

Unless we had the fortune of finding a new codex still unknown which turned to be really very close to the archetype, it is difficult to think off a more exact edition than this one.

Translations

To our knowledge, up to this moment, *De Institutione Clericorum* has been translated to three modern languages.

The first translation, to Italian, is due to Luigi Samarati (2002). It was made taking as departure point Detlev Zimpel's edition of 1996 and is preceded by a brief introduction (p. 5-19) with a summary of Rabanus' biography and a sketch of his work. This text adds as well a simplified *apparatus fontium* and some explanatory notes.

The second translation, to German, is due to Detlez Zimpe (2006). It is actually a bilingual edition in Latin and German on a double page setting, with the Latin text (which is identical to the edition of 1996) at the left and the German translation at the right. Although the *apparatus fontium* reproduces the one included in the edition of 1996, it also has some new additions, but the critical apparatus is missing. The introduction reproduces as well the introduction from the edition of 1996.

Finally, the third translation, into Spanish, is due to the same author of this article and was the Ph. D. dissertation defended in the Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED) in 2014. It comes also in a double page setting, with the Latin text on the left page and the Spanish translation on the right page. The critical apparatus included is for the most part taken from Zimpel (with his approval), but it has been simplified, although the variant readings from the most important editions have been added. The Spanish text is accompanied by explanatory notes that deal in depth with subjects that are not easily understandable by the modern reader, and everything is preceded by a lengthy introductory study. In brief, this work will be published by the Biblioteca de Autores Cristianos, in Madrid.

REFERENCES

- BAYLES, Martha & LAPIDGE, Michael (eds.) (1998): *Collectanea Pseudo-Beda. Scriptores Latini Hiberniae*, Dublin, Dublin Institute for Advanced Studies.
- BECKER, Gustav (1885): *Catalogi bibliothecarum antiqui*, Bonnae, Fr. Cohen.
- GÖTZ, Georg P. (ed.) (1983): *Liber Quare*, Corpus Christianorum Continuatio Medievals 60, Burnhout, Brepols.
- HEYWORTH, Melanie (2007): "The late old English Handbook for the use of a Confessor: authorship and connections", *Notes and Queries*, 54/3, pp. 218-222.
- HITTORP, Melchior (1568): *De divinis Catholicae Ecclesiae officiis ac ministeriis, varii vetustorum aliquot ecclesiae Patrum ac Scriptorum libri*, Cologne.
- KNOEFLER, Alois (1900): *Hrabanus Maurus. De Institutione Clericorum*, München.

- KOTTJE, Raimund (1075): "Rabanus Maurus – Praeceptor Germaniae?", *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 31, pp. 534-545.
- LEHMANN, Paul (1918): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz. I. Band. Die Bistümer Konstanz und Chur*, München, Bayerische Akademie der Wissenschaften - C.H. Beck.
- LEHMANN, Paul (1962): "Corveyer Studien", in Paul Lehmann, *Erforschung des Mittelalters. Ausgewählte Abhandlungen und Aufsätze*, vol. 5, pp. 94-178. Stuttgart.
- MIGNE, Jacques-Paul (1844-): *Patrologia Latina cursus completus*, Paris.
- NEEL, Carol (1991): *Handbook for William. A Carolingian Woman's Counsel for her Son*, Washington DC, The Catholic University of America Press.
- PERANTONI, Pacifici M. (ed.) (1948): *Doctoris irrefragabilis Alexandri de Hales, ordini minorum Summa theologica : seu sic ab origine dicta « Summa fratris Alexandri / Tomus IV, Liber tertius (textus). Ad Claras Aquas (Quaracchi)*, Ex typ. Collegii S. Bonaventurae.
- REYNOLDS, Roger E. (1975): "A Ninth-Century Treatise on the Origins, Office, and Ordination of the Bishop", *Revue Bénédictine*, 85, pp. 321-332.
- RUF, Paul (1933): *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz III, 2, Bistum Eichstätt*, München.
- SAMARATI, Luigi (trans.) (2002): *La formazione dei chierici di Rabano Mauro*, Roma, Città Nuova.
- SÁNCHEZ-PRieto, Ana B. (2014): *Rabano Mauro, Sobre la Educación de los Clérigos (De institutione clericorum). Alcance y penetración de la escuela carolingia*, Ph. D. Dissertation, Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia.
- SÁNCHEZ-PRieto, Ana B. (2018): "Hrabanus Maurus' *De institutione clericorum*: Teaching Theology, Liturgy and Liberal Arts in Carolingian Germany", *Studia Monastica*, 60/1, pp. 27-62.
- SAUER, Hans (1980): "Zur Überlieferung und Anlage von Erzbischof Wulfstan, Handbuch", *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, 36, pp. 341-384.
- WILMART, André (1933, 1966²): *Analecta Regimensia. Studi e Testi*, 59, Vatican City.
- ZIMPEL, Detlev (ed.) (1996): "Rabanus Maurus, *De Institutione Clericorum libri tres*", Frankfurt a.M.-Berlin-Bern, Peter Lang Verlag.
- ZIMPEL, Detlev (trans) (2006): "*De Institutione Clericorum: Über die Unterweisung der Geistlichen*", *Fontes Christiani* 61, Turnhout, Brepols.

ENSENYAR L'ART DE MERCADERIA MEDIEVAL

TEACHING THE ART OF MEDIEVAL MERCHANDISE

CORAL CUADRADA¹

Universitat Rovira i Virgili
Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà

*mercante debbe essere
buono scriptore,
abachista
et quaderniere*

Cotrugli

per a la Jana, sempre

RESUM

L'article tracta, com el seu títol indica, de l'aprenentatge dels joves mercaders a l'edat mitjana. Es descriu el canvi d'actitud vers els comerciants i el fet dels negocis, des d'un inicial recel a esdevenir un model cívic i es planteja la formació en el context de l'ensenyament urbà baix-medieval. A continuació es descriu com aprenien de lletra i de números. Es consideren els manuals per a mercaders i què implicava haver de tenir bons costums. Es clou amb una comparació entre la formació dels nois i de les noies.

Les fonts emprades han estat catalanes i italianes.

Paraules clau: Formació, mercaders, manuals, lletres, números, bons costums.

ABSTRACT

The article deals, as its title indicates, with the apprenticeship of young merchants in middle age. It describes the change of attitude towards merchants and the fact of doing business, from an initial suspicion to becoming a civic model and poses training in the context of urban low-medieval education. Below is a description of how they learned about words and numbers. They consider the manuals for merchants and that implied having to have good manners. It closes with a comparison between the training of boys and girls.

The sources used were Catalan and Italian.

Keywords: Training, merchants, manuals, words, numbers, good manners.

RESUMEN

El artículo versa, como su nombre indica, sobre el aprendizaje de los jóvenes mercaderes en la Edad Media. Se describe el cambio de actitud hacia los comerciantes y el hecho del negocio, desde un inicial recelo hasta llegar a convertirse en un modelo cívico. Se plantea la formación en el contexto de la enseñanza urbana bajomedieval. A continuación se describe cómo aprendían letra y números. También se consideran los manuales de mercaderes y qué implicaba la adquisición de buenas maneras. Se concluye con una comparación entre la formación de los chicos y las chicas. Las fuentes utilizadas han sido catalanas e italianas.

Palabras clave: Formación, mercaderes, manuales, letras, números, buenas maneras.

D'ANTUVI

Ha plogut molt des d'aquells primers articles meus dedicats als mercaders (CUADRADA i LÓPEZ, 1992: 67-92; CUADRADA i ORLANDI, 1994: 3-48; CUADRADA, 1994: 107-130; CUADRADA, 2001). Això no obstant, no he deixat mai de sovintejar els homes i les dones medievals, també dels negocis, mercès a la meva tasca continuada d'arxiu (CUADRADA, DURAN i MARTÍNEZ-GIRALT, 2018). Passats els anys, cal repensar les aportacions inicials, introduir noves perspectives, alguns matisos i noves consideracions que vinguin a ampliar les impressions que en aquells moments llunyans vaig suggerir sobre l'aprenentatge i la pràctica mercantil.

En primer lloc, vull especificar quin tipus de mercaders/res atrau la meva atenció. Per que en aquest estrat social, com a tots els altres, no hi ha homogeneïtat. L'univers comercial és ple de personatges distints, des de la pagesa que, caminant, porta els excedents agraris al mercat setmanal, fins al gran mercader-banquer, atent a les transaccions d'ampla volada, internacionals. Els seus mons són, per tant, ben diferents: una es mou en un radi local reduït, mentre l'altre vigila realitats remotes i desconegudes per a la majoria de la gent. He triat el segon grup, per vàries raons, però la més important és per que són aquests grans negociants els que rebran una formació d'elit, o, millor dit, un aprenentatge fins a cert punt reglat. Si en el 1994 pensava que els mercaders es feien bàsicament a sí mateixos a través de la pràctica de l'ofici² –i en molts sentits així era–, enguany cal afinar més, ser més concreta, més precisa. No n'hi ha prou en descriure els àmbits de sociabilitat i de formació: la casa, la ciutat i el món. Aquí i

1 GRAMP 2017SGR833, Universitat de Barcelona; MARC, Universitat Rovira i Virgili; AMSMB (Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà, Vilassar de Dalt, Barcelona). Aquest article és una contribució al projecte HAR2015-65285-R (AEI/FEDER, UE) i RecerCaixa 2017: "FÈ-NIX. La formació d'un Entorn Internacional en Xarxa: els negocis d'un mercader català en el trànsit a la Modernitat"; <https://urv.academia.edu/CoralCuadrada>

2 Era una percepció que venia donada de la documentació estudiada fins aquell moment, la procedent dels protocols notarials i la del carteggio l'Archivio Datini de Prato.

ara vull incidir en l'educació de lletres, números i costums. L'espai temporal preferent serà, òbviament, el de la Baixa Edat Mitjana, i el marc geogràfic el de les ciutats catalanes i italianes, protagonistes del comerç mediterrani occidental.

Em cal també vincular aquesta reflexió amb algunes de les meves recerques més properes, com són el concepte de pobresa (CUADRADA, 2015: 275-301); i les dones medievals, indispensables sempre, a fi i efecte de no caure en una història patriarcal, esbiaixada i excloent (CUADRADA, LASHERAS, MARSAL i ROYO, 2015).³

LA MERCADERIA: DES DEL RECEL A SER MODEL CÍVIC

Si ens plantejem el concepte de pobresa i la seva evolució al llarg de l'Edat Mitjana, ens adonem que es van donar tres grans períodes, que podem interpretar teòricament: 1) els primers segles del cristianisme fins el segle XII, d'influència patristica, on la figura del *pauper Christi* és lloada i exalçada; 2) els segles XII-XIII, significats pels moviments pauperístics; i, en darrer lloc, 3) la baixa medievalitat, la qual aporta el canvi de mentalitat, sobretot en relació al valor del treball i la riquesa. Per tant, no ens ha de semblar gens estrany que els Sants Pares condemnessin als negociants, que en la primera etapa eren assimilats a rodamóns, andarecs, i homes de mala vida.

Els mercaders basculaven entre l'ambigüitat derivada del fet d'aspirar a ser professionals dels negocis i els aventurers, amb el handicap de no ser encara reconeguts positivament pels poderosos. És a dir, patien un problema de rol. Per tant, a la legislació pontificia, des de Gregori VII (1020-1085) a Alexandre III (1070-ca.1170) la percepció que hi havia dels mercaders apareix entre llums i ombres. D'una banda, comencen a ser útils als bisbes, nobles i abats; però, alhora, són presències inquietants per la seva individualitat i, a més, per que no estan encara autoritzats a gestionar les lògiques sacrosantes del profit. Un profit que la tradició cristiana havia vinculat fins llavors a l'expansió de la cristiandat, la multiplicació dels fidels, la riquesa de les esglésies i dels monestirs (TODESCHINI, 2008: 17-46). En última instància, a la salvació espiritual de la terra. A més, entre el 1100 i el 1250, la usura i els prestamistes es converteixen en una obsessió eclesiàstica, generada per la mateixa dificultat d'explicar-se i explicar què era en realitat la usura (LE GOFF, 1956; HERNANDO, 1984: 5-100).

3 Sobretot la "Introducción", pp. 9-20, i "Post Scriptum. Reflexiones más allá de la economía", pp. 329-346.

Existia, certament, el dubte sobre la naturalesa usurària d'alguns contractes. A voltes no era fàcil saber si una societat d'homes de negocis es constituïa per a comerciar per terra o per mar; o si un préstec amb interès amb el que es finançava l'empresa venia de la usura, per esdevenir després (d'amagat) un fons adjunt a la restitució del capital. Dit d'altra manera, la usura podia alterar l'aspecte cívic dels contractes. Fins i tot una venda a crèdit era susceptible de semblar una usura. Però, gradualment, la identitat de l'usurer es distancià de la de l'emprenedor. I en aquest punt hi varen jugar de forma definitiva els pensadors franciscans dels segles XII-XIII (EVANGELISTI, 2016). Així, a Narbona, Olivi reclama la bona reputació dels mercaders, sempre que siguin "honorables i dignes de fe [confiança]" (BURR (ed.), 1992). Si no es pot creure en la seva paraula no són veritables mercaders. La bona fama que els acompanya, juntament a la solvència monetària i la competència en l'avaluació, constitueixen els elements imprescindibles per a ser reconeguts com a elements vàlids per a la societat. Diu Ramon Llull:

En un home fidel i virtuós, la mercaderia és un hàbit perfecte; però en un de mentider i pecador, és un hàbit imperfecte. I, per tant, tothom que vulgui ser un bon mercader hauria d'habituar-se a les virtuts [...] Perquè un hàbit mercantil ben format instaura una comunitat i una societat pel que fa als béns, mentre que un hàbit deformat destrueix tota comunitat i societat... (BONNER, 2012: 189).⁴

Joan Duns Scoto, per la seva banda, des del cor d'una Anglaterra exportadora de llanes i de la seva càtedra universitària a Oxford, sentenciarà, cap el 1300, que els mercaders són de primera utilitat per a organitzar la vida civil, arribant fins i tot a dir que si un sobirà no en veu bastants al seu regne n'haurà d'importar, atribuint-los-hi el rang d'administradors públics sense els quals l'estat no pot funcionar (WOLTER, 2001; LAMBERTINI, 2000). La professionalitat mercantil esdevé, per els franciscans del Tres-cents, una habilitat política capaç de combinar les variades capacitats econòmiques presents a la *civitas* dels cristians. Ser negociant significa saber traficar i canviar els diferents valors de moneda, com té ben clar Alessandro Lombardo a les seves disputes a Gènova el 1307 (HAMELIN, 1962; LANGHOLM, 1992); i comporta que la idoneïtat comercial dels mercaders assumeixi una

4 Cita extreta de *Raimundi Lulli Opera Latina* (ROL), vol. XIV, Turnhout, 1987, p. 378. La meua el·lipsi.

multiplicitat de perícies. Comptat i debatut, l'home i/o la dona de negocis haurà de ser una mica de tot: canviador, negociant, comptable, correspon-sal, emprenedor, productor. No són només dones i homes que compren, importen, transformen la mercaderia i la revenen. Les seves virtuts i les seves competències personals, vistoses en les seves capacitats per calcular el valor futur dels productes i de guany anticipant-se al pagament, o la seva intel·ligència financera, hàbil en acceptar el dipòsit en diner que després sabran augmentar al comerciar, són tot allò que els i les defineix.

Manifestacions d'actituds apreses de l'economia racional. Eren els mercaders, doncs, les persones idònies per a poder representar, als ulls dels franciscans, la comunitat ciutadana en quant a grup social capaç de calcular el propi benestar.⁵ Eren precisament els qui assumien el risc constant al qual s'exposaven els canonistes i teòlegs, en especial els pensadors de l'ordre dels Framenors (CECCARELLI, 1999: 239-250; 2001: 607-658; 2003). Per a ells el mercader era un model de referència a tenir present quan s'havia de raonar sobre el significat dels valors econòmics i socials de persones i coses. I també quan es proposava comunicar aquest sistema de valors als infidels que havien de ser convertits a l'Evangeli.

En aquest sentit, el mateix Ramon Llull, en l'àmbit del seu projecte de difusió universal sistemàtica de la cristiandat, recomana l'estudi de les arts matemàtiques, lingüístiques, mnemotècniques, que facilitin l'encàrrec, la possibilitat que els mercaders, en primera línia de contacte amb jueus i sarraïns, fossin suficientment cultes com per a poder discutir amb ells sobre les veritats de la fe. Les històries i disputes d'aquests "mercaders missioners" (LIMOR, 1991: 35-51; DAHAN, 1990; SORIA, DOMÍNGUEZ i SENELLART; CHAZAN, 1992; TOSTADO, 2009; LIMOR, 1996) em permeten comprendre que els homes de negocis, professionals dels intercanvis, eren entesos i representats, per part de la majoria del franciscanisme, no simplement com a ciutadans més o menys útils a la comunitat cristiana. Eren els experts de canvis i llenguatges econòmics, car viatjaven, però també possibles polèmics ideals per a fer callar als enemics de la cristiandat.

5 Aquestes idees no es contraposen amb l'ideal de pobresa franciscà. La visió pauperística franciscana del món es basava en la concepció de la societat com un sistema d'intercanvis entre les persones. L'opció de la pobresa individual significava un ús reglat i conscient dels béns materials, però això comportava el coneixement dels valors i preus, de la legislació i del treball. Així ho predicaven, des d'una perspectiva religiosa i mística, vivint la moral de l'autocontrol i de l'ús correcte dels béns.

Per tot plegat resta evident que les funcions esperades de les gents que es dedicaven a l'art de la mercaderia no eren banals ni senzilles. És des d'aquests paràmetres que es pot entendre que la seva formació tampoc es podia deixar a l'atzar. Era una art important i transcendental per a la cosa pública, no pas un ofici simple i solament manual.

LA PREPARACIÓ DELS MERCADERS

Diu Cotrugli,⁶ al seu *Libro dell'arte di mercatura*⁷ (1458) que l'art de mercaderia no és com la pintura, que es pot portar a terme amb excel·lència solament amb talent i geni. Al contrari, per esdevenir un bon mercader és indispensable una formació escolàstica, la qual es perfeccionarà amb lectures continuades i amb una pràctica adequada. L'aspirant haurà d'estar sempre disposat a aprendre, encara que ja li sembli que estigui del tot format, car al seu torn haurà d'instruir als joves que vindran rere d'ell. Partint d'aquestes premisses i, en conseqüència, l'autor reserva moltes pàgines del seu tractat a la consideració del que ha de ser la formació cultural del mercader i als problemes de l'inici de la professió. Al seu temps pocs eren els oficis que exigien emprar l'escriptura i els seus conceptes relacionats, especialment les tècniques de comunicació i de documentació, de càlcul operatiu, a voltes en formes complexes i específiques, les quals s'havien anat cristal·litzant fins a constituir un saber especialitzat i indispensable. Aquest saber era el que caracteritzava profunda i distintament el sistema d'aprenentatge. A més, s'hi ha d'afegir un ensinistrament en les maneres de raonar i en les regles de vida pròpies de les comunitats mercantils, com a vies d'integració.

És indicatiu, pel que fa a aquests aspectes, allò que el mateix Benedetto escriu: *ch'egli è di bisogno che da puerizia il mercante inbeba le gesti, modi e costumi et conversationi mercantili, con facundia et gravità in ogni gesto et acto*. Bones i convenients maneres no eren prou, però, per esdevenir un *mercante perfetto*. La primera i elemental condició era l'actitud de l'aspirant vers la professió, una vocació quasi innata, que calia descobrir des dels

6 Qui procedia d'una família de mercaders de Cattaro encara que va néixer a Ragusa en aquells moments sota influència veneciana, com mercader va recórrer tot el Mediterrani: A Sicília i el Magreb (1440), a Catalunya (1444-1446) comerciant amb llana de Tortosa. El 1451 es va traslladar com a diplomàtic al Regne de Nàpols, passant quinze anys a la cort d'Alfons el Magnànim, on va ser el mestre de la seca napolitana i va poder instruir-se en temes humanistes. Curiosament no va acabar el manuscrit fins un mes després de la mort del rei, ja que el va datar el 25 d'agost de 1458. Va morir exercint el càrrec de mestre de la seca d'Aquila.

7 Empro l'edició a cura de TUCCI, Ugo (1990), Arsenale Editrice, Venècia.

jocs i les tendències del xiquet: *S'egli è di natura vivo et buono aspecto et egregia indole, et non sia troppo vario né vagabundo, e pretenda ad acquisto d'onore o d'utile o di vincere le pugne*, llavors l'adequació no manca, per que la finalitat del mercader és *acquistare con honore* (TUCCI, 1990: 99). Incentivar la inclinació és quelcom que aconsellen, en general, tots els tractadistes. Per Cotrugli, la disposició congènita a la professió era de caràcter hereditari, car es transmetia *per virtù del seme naturale*, com la semblança física. Com demostrava l'experiència, els bons mercaders eren en molts casos fills de mercaders, per que havien rebut la imprompta seminal paterna, al cos i l'ànima.

Un altre aspecte important que s'havia de tenir en compte quan hom decidia ensinistrar un jove vers la mercaderia era la seva condició física, donat que l'activitat comercial comportava fatigues i privacions que s'havia d'estar en capacitat de suportar. Salut i fortalesa. Altres recomanen acostumar als fills a la duresa dels viatges marítims, a patir calor, fred, sol, pluja, fam i set, a fi d'endurir-los per fer front a les vicissituds de l'ofici (MEMMO, 1564). A més de la resistència física, bona presència: un *buono aspetto*, una *certa venustate [...] in volto, in gesto e in voce*. El pare de l'aspirant a l'art de mercadejar li corresponia donar-li un bon nom, fer-lo néixer *in buona terra o patria* –un bon centre mercantil amb tots els drets corresponents a una nacionalitat privilegiada–, i *darli buona arte*. La resta ja era cosa del fill.

Al tractat cotruglià no es considera que la instrucció del jove es portés a terme dins de l'àmbit familiar, ni tant sols en el cas de que el pare fos mercader. Tanmateix, resta clar que la responsabilitat de l'educació del fill és del pare, al qual el seu successor havia de ser del tot obedient: *li figlioli debbono dare a voi obedientia et voi a lloro victo et doctrina*. La preparació d'un jove destinat a la mercaderia començava amb la instrucció de tipus elemental: llegir, escriure, comptar. Després, en un cicle secundari, que incloïa també el llatí, encara que a un nivell no especialitzat, però vàlid per tothom. Es cercava un bon mestre *che l'insegni buoni costumi et grammatica et rectorica*. Això no obstant, és indicatiu el caràcter eminentment pràctic que recomana, considerant la geometria i l'astrologia com a disciplines inútils. En canvi, realça la importància de l'aritmètica –l'àbac–, sobretot l'aritmètica comercial.

Només quan havia crescut el jove havia de ser subcontractat a *un buono et uno docto mercante*, a fi d'aprendre l'art: un mercader que l'eduqués amb severitat. Seguint el desig de refermar el respecte pel pare, aquí es donava la raó per la qual era preferible que l'ensinistrament vingués de fora de l'ambient familiar, un lloc aliè on el mestre gaudia d'una autoritat major, reforçada per l'ús de la verga. Cotrugli no detalla les característiques i desenvolupament d'aquesta etapa, ni el millor lloc per a portar-la a

terme, ni tampoc el tipus de relació que s'havia d'establir entre aprenent i amo. En realitat, el que realment li importava al redactor del tractat no era la instrucció tècnica, sinó la formació moral i cívica del jove, mitjançant l'adquisició de tots els valors, coneixences, creences, cànons deontològics i costums socioculturals necessaris per a la integració al món mercantil. Tot això s'afegia a la instrucció escolar i a la pràctica empresarial.

L'ENSENYAMENT URBÀ

En contraposició a les consideracions cotruglianes, porto a consideració la *Doctrina pueril*, una de les obres més excel·lents pel que fa a la instrucció del jovent laic. Es dissenya des del recurs del pare que forma –adoctrina– al fill. La part més àmplia i a la qual Ramon Lull concedeix major pes és la relativa a l'ensenyament del catecisme, però no és aquesta la que reclama la meua atenció, sinó els epígrafs sobre els aspectes menys espirituals. Les parts destinades al lector/a que anhelava comprendre el món. Si bé és cert que el beat tracta matèries acadèmiques –trívium, quadrívium–, posa l'accent sobretot en les quatre disciplines bàsiques: teologia, dret, filosofia i medicina. Això no obstant, al final d'aquest apartat inclou algunes consideracions sobre les arts mecàniques:

Art mecanicha es sciencia lucrativa manual per donar sustentació a vida corporal. En aquesta sciencia són, fil, los maestrals, so es a saber, lauradors, ferrés, fusters, sabatés, / drapés, mercaders e altres officis semblants a aquets.

Amable fil, en aquesta sciencia trebalen los homens corporalment con pusquen viure, e los uns mersters ajuden als altres, / e sens aquets officis lo mon no seria ordonat, ne burguezes, cavalers, princeps, prelats no purien viure sens los homens qui an los mesters damunt dits (SANTANACH, 2005: 211).⁸

Fins als set anys, els infants vivien generalment sota tutela femenina, ja fos a la casa materna, ja fos al camp, quan eren criats a ca la dida. Després se'ls instruïa en l'ofici o en l'art. El doctor il·luminat col·loca la mercaderia en el rang dels oficis manuals, potser encara considerada així al segle XIII, però ja no una centúria més tard. La instrucció fora de casa, calia anar-la a cercar a ciutat.

8 La meua èmfasi.

No tenim, pels territoris marítims de la Corona d'Aragó, dades absolutes del nombre d'escoles existents a les nostres urbs a la Baixa Edat Mitjana, com succeeix a Florència:

Istimasi avere in Firenze da LXXXX di bocche tra uomini e femmine e fanciulli [...] ragionandosi avere comunemente nella città MD uomini forestieri, e viandanti e soldati, non contando nella somma di cittadini religiosi e frati e religiose e rinchiuse [...] Troviamo che' fanciulli e fanciulle che stavano a leggere del continuo da VIII in XM. I garzoni che stavano ad apprendere l'abbaco e algorismo in VI scuole da M in MCC. E quelli che stavano ad apprendere gramatica e loica in VIII grandi scuole da DL in DC (VILLANI, 1348).⁹

És a dir: a la capital de la Toscana al segle XIV hi vivien 90.000 persones, més 1.500 transeünts, sense comptar homes i dones de religió. Els nens i nenes que aprenien a llegir eren de vuit a deu mil; els joves que anaven a les sis escoles d'àbac o algorisme, de mil a mil dos-cents; els que es formaven a les quatre grans escoles de gramàtica i lògica de 550 a 600. Uns nombres d'estudiants que superen, sens dubte, tot l'imaginable, penso que és impossible qualsevol mínima extrapolació a les ciutats medievals catalanes. A pesar d'haver estat una obra, la de Villani, a la qual se li han trobat, òbviament, defectes i inexactituds, aposto per creure'm bastant les xifres que aporta respecte a aquest tema. No oblidem que Villani fou fill d'una rica família de mercaders, que dedicà tota la seva vida al comerç, treballant pels Peruzzi i Bonaccorsi. Per tant, no es tracta d'un observador aliè a la realitat que transmet, sinó que és un més d'aquesta elit mercantil florentina.

Josep Hernando ha estudiat l'ensenyament a la Barcelona dels segles XIV-XV a través del buidatge dels protocols notariais. Al Tres-cents (HERNANDO, 1997: 131-298) documenta una escola davant l'església de Santa Maria de la Mar –podria ser per a fills de mercaders?–, les escoles literals de la Seu, i una escola de música. Però, tal com ell mateix ens fa notar, la part més important del recull documental es refereix a l'educació privada mitjançant mestres particulars. També n'hi ha qui signen un contracte d'aprenentatge per aprendre l'ofici i, alhora, aprendre a llegir i escriure, com és el cas de Jaume Torrents, fill d'un pagès de Mallorca, qui s'estarà durant cinc anys a casa del barceloní Joan Serradell, que es compromet a: *docebo artem meam. Et alias colam sanum et cetera. Necnon faciam*

9 Les meves elipsis.

ipsum edocere in littera, videlicet legendi et scribendi, prout ipse melius poterit adiscere. Normalment els joves que entraven a cases de mercaders i notaris eren els qui volien esdevenir comerciants i escrivans, com també els que aspiraven a ingressar a l'administració.

Les escoles majors, les de la catedral, durant tota la centúria següent, entraran en litigi¹⁰ amb la proliferació d'escoles particulars o públiques, per tal que deixin d'existir i s'integrin a les de la Seu. Repetits són els bans municipals que ordenen fer-ho, sense èxit. O sigui que d'escoles n'hi havia força, encara que no sapiguem el seu nombre exacte. Hernando (2005: 945-984) ens il·lustra dels seus noms: *Scole gramaticalium, Scole gramaticales et logicales, Scole maiores, Scole gramatices generalium, Scole particulares, Scole scientie magistri Raymundi Lulli, Scoles de gramàtica, Scoles de les arts liberals, Scole artium, Scole triennialium artium, Scoles de la ciutat, Scoles Majors de la ciutat, Scoles de arts, Scola de scriure, Scole cantus sive musice Sedis Barchinone*, etc. Cap menció a una escola d'àbac –recordeu que a la ciutat de l'Arno n'hi havia sis. En conseqüència, els continguts dels programes de les escoles secundàries barcelonines eren primats per la gramàtica i la lògica, en una cultura acadèmica sotmesa a la filosofia aristotèlica, la qual obrirà la porta a l'estudi de la teologia.

Per tant, els fills de negociants podien anar a escola uns primers anys per aprendre de lletra, però els coneixements específics de cara a la professió i per a mercadejar els adquirien a casa mercès classes particulars, i després a l'empresa. A través dels contractes d'aprenentatge hom comprova que calen altres competències. N'hi ha que són formats en lletra rodona, en lletra mercantil i còmputos en quatre espècies. És el cas dels fills de Romeu Llull a mitjan segle XIV. Mostra n'és la promesa de Joan sa Tria, d'Hostalric, al seu contractant,

quod de festo Sancte Marei proxime preteriti ad unum annum ex tunc primo venturum permanebo vobiscum causa docendi litteras Romiorum, filium vestrum, et alias instruendi ipsum in bonis moribus, et negotia vestra, licita et honesta, faciendi die noctuque secundum posse meum (HERNANDO, 1997: 150).¹¹

10 Els conflictes entre mestres també es palesen a València. El 26 de setembre de 1374, els jurats escriuen a Guillem Querol, mestre en arts, a Barcelona, exposant-li: "que aquest mal esdevenia per ço com entre ls mestres que ací mostren no n'hi havia alcu bé endreçat e graduat tal que. ls altres l'haguessen entre si per major e per pus covinent a tenir la major escola, ans cascú cuydava saber e valer, e per ço eren en divisió e enveja per haver cascú lo dit alberch e escola major" (RUBIO, 2003: 83).

11 La meua èmfasi.

En documents posteriors, relatius a la tutoria testamentària dels fills de Joan Llull, apareix la paga de 17 florins d'or d'Aragó a Antoni ça Font, escolar de Barcelona, per *quod tempus docui et docere habeo gramaticam dicto Romicono et lohanneti, eiusdem Romiconi fratri* (HERNANDO, 1997: 239). Aquests germans Llull, però, a diferència del Romicó anterior, la instrucció la reben a l'escola: *solvistis michi ad meam voluntatem [...] solidate michi debite pro intruendo seu docendo dicto pupillo in scolis dicti civitatis Barchinone...* (HERNANDO, 1997: 247).¹² Seguint amb notícies del mateix llinatge, si bé és cert que feren la seva fortuna per mitjà de les activitats econòmiques i comercials, els Llull barcelonins no menysprearen mai la cultura filosòfica i clàssica, prova en tenim al Quatre-cents, quan es constitueixen en defensors de l'Art i les escoles lul·lianes de la ciutat comtal (CUADRADA, DURAN i MARTÍNEZ-GIRALT, 2018: 64-65, 88, 134). D'altra banda, segons les recerques fetes per Hernando a les biblioteques medievals barcelonines, comprovem com els mercaders posseïen obres del doctor il·luminat: Joan de Mitjavila el *Llibre d'Evast i Blaquerna*, Joan Ferrer des Puig el *Liber Lapidarii*, Guillem Busquets el *Llibre de Filosofia d'Amor* i la *Taula General a totes ciències*, Ferrer Nicolau de Gualbes l'*Arbre de ciència*, Pere Gircós la *Doctrina pueril*, Antoni Cases el *Benedicta tu in mulieribus* i la *Doctrina pueril*, Pere Ribalta la *Doctrina pueril*, Aloi de Navel la *De vera creença e vera obediència*, Pere Terrassa el *Libre de vicis e virtuts* i la *Doctrina pueril*, Jaume Vall el *Llibre d'Evast i Blaquerna*, Antoni Mura el *Tractatus compendiosus de articulis fidei*, Antoni Xarch el *Llibre de primera i segona intenció*; Antoni Ros el *Libre de vicis e virtuts*, Jaume sa Pila la *Doctrina pueril*, l'*Arbre de Filosofia d'Amor* i el *Llibre dels articles de la fe*. Un altre membre del llinatge, Pere Llull, mercader, té en propietat el 1460 el *Llibre de Santa Maria*, el *Llibre dels àngels*, el *Segon volum de l'Arbre imperial*, el *Cent noms de Déu* i l'*Arbre de la ciència*, mentre Lluís Llull, doctor en decrets, en té també cinc del beat (HERNANDO, 2006: 271-276). Constatacions que ens revelen el grau elevat de cultura d'alguns d'aquests homes, una cultura librària, no només comercial.

Llatí, lògica, retòrica, a fi de saber parlar i escriure amb elegància, són matèries recomanades als tractats de mercaderia, *tutto quello che può sapere uno huomo*, a qualsevol camp de saviesa. La formació dels mercaders era, al Mediterrani de la Baixa Edat Mitjana, molt més humanística del que s'ha considerat. D'importància rellevant el coneixement de gramàtica –llatí– no només per a raons pràctiques, que existien, sinó sobretot pel seu caràcter discriminant vers altres estrats socials menys afavorits. Saber de gramàtica

12 La meva elipsi.

elevava a la persona a un nivell egregi, *che vuol dire* extra gregem, *superiore al volgo* i, alhora, l'acostava als *signori e gran maestri*. El comerciant havia de conèixer també la cosmografia, cartografia i trigonometria (TATON, 1988: 683),¹³ la configuració territorial o, com a mínim, les costes marítimes dels països; els seus usos i costums mercantils, pesos, mesures, gravàmens, tipologies de mercaderies i les estacions on era millor negociar-les. No era de menysprear una mica de filosofia i psicologia, pel que fa al coneixement de la ciència de la naturalesa i de l'art de penetrar, a través de l'observació de la fisonomia i del llenguatge no verbal, en el caràcter i la manera de ser dels individus amb qui tractaven. I també, l'astrologia, ja fos entesa en la seva vessant més pràctica com a capacitat d'anunciar no tant sols collites, sinó també fenòmens adversos com guerres i pestilències, factors ben negatius i condicionants a nivell econòmic. Calia, a més, que el negociant expert posseís coneixements jurídics, per tal de saber defensar-se hàbilment en front a accidents legals no desitjats.

Malgrat tot aquest gran i important compendi de coneixements variats, la veritable base del saber mercantil venia establerta pels instruments essencials de la seva activitat professional, o sia *essere buono scrittore, abachista et quaderniere*. És a dir, conèixer bé les arts d'escriure, de fer els comptes i de portar la comptabilitat per partida doble. Començaré per l'art d'escriure.

DE LLETRA

Com he assenyalat abans, els alumnes de les escoles de gramàtica es trobaven en el que coneixem avui en dia com estudis secundaris. Els continguts comprenien la lectura, escriptura, càlcul, nocions bàsiques d'aritmètica i de comptabilitat. Ara bé, mercès a l'aprenentatge de lletres, ens trobem amb mercaders que no només compten, sinó que sobretot escriuen.

A partir dels anomenats *libri di famiglia*, la historiografia medieval ha parat atenció a l'actitud dels mercaders en l'adopció burgesa-(quasi) aristocràtica del registre de la seva memòria. En altres paraules: la identitat domèstica s'obre a l'escriptura. Els records familiars responen a un increment de la interrelació de la esfera pública amb la privada –a la Toscana–, els quals segurament incentivaren la sinergia entre la pràctica de la mercaderia i la *ragion di famiglia* (KLAPISCH-ZUBER, 1982). Recordem, en aquest sentit, la institució del Catasto florentí el 1427; a la creació, dos anys abans, del *Monte delle doti*, al progressiu augment de les *prestanze* a causa de les guerres freqüents. Tots aquests factors provocaren la multiplicació dels

13 Lull: "els mariners disposen de mapes, compassos, brúixola i l'estrella marina" però necessiten saber que "la navegació marina neix i es deriva de la geometria i l'aritmètica".

registres memorialistes. A casa nostra la correspondència dels reculls de memòria, des d'una perspectiva oficial, la trobem en el *Manual de novells ardots*, del racional de la ciutat comtal, on s'anotaven nomenament de càrrecs, enviaments, aspectes relatius als consellers o la defensa urbana, i tot allò que era susceptible de despesa. Tenim també les *Rúbriques de Bruniquer*, la *Crònica del Racional* i dietaris, com els escrits pel notari Jaume Safont o pel capellà d'Alfons el Magnànim. Una altra tipologia, de caràcter més comercial serien els *quaderns de viatge*, malauradament no conservats (HURTADO, 2007: 285). Malgrat tot la dietarística floreix amb major intensitat a les centúries posteriors. Els llibres de memòries, s'ha de constatar, provenen en la seva majoria de mà de la petita noblesa i d'erudits (MIRALLES, 2003: 207-232).

El mercader escriptor toscà, a través dels seus textos, ens transmet el seu continu esforç en mesurar el temps. No es limita a la inscripció acurada de compres i vendes, naixements i morts, testaments privats o esdeveniments públics, sobretot registra en el temps, és a dir ordenant els fets en una sèrie cronològica dinàmica, quantificable: el temps mercantil, propi del pre-capitalisme. En paraules de Saporì (1967: 1792), el mercader *tesseva i suoi affari proprio sulla trama del tempo*. Pezzarossa (1989: 47-48)¹⁴ afegeix que el desenvolupament comptable genera immediatament un procés temporal, no hi ha balanç sense referències *ante-post*. L'existència es desvincula dels cicles anuals o de la fluïdesa borrosa del mite, i esdevé història, o millor: crònica ordenada de la vida individual i del clan. Famós és el paràgraf del *Libri della famiglia* de Leon Battista Alberti (1433-1440):

GIANNOZZO Dicea messer Benedetto Alberti, uomo non solo in maggiori cose della terra, in reggere la repubblica prudentissimo, ma in ogni uso civile e privato savissimo, ch'egli stava così bene al mercatante sempre avere le mani tinte d'inchiostro.

LIONARDO Non so se io questo m'intendo.

GIANNOZZO Dimostrava essere officio del mercatante e d'ogni mestiere, quale abbia a tramare con più persone, sempre scrivere ogni cosa, ogni contratto, ogni entrata e uscita fuori di bottega, e così spesso tutto rivedendo quasi sempre avere la penna in mano.

14 A Catalunya tenim alguna petita menció d'aquestes pràctiques, que penso no van ser massa sovintejadades a l'Edat Mitjana (VARELA, 2003-2004: 727-743; p. 732: "Bernat [Tarascó] recull en folis successius, el creixement de la seva família [a principis del s. XIV]").

Des d'altres ciutats-estats d'Itàlia trobem esments a llibres de records, per exemple a Venècia al *Tractatus de computis et scripturis* (1494) de Luca Pacioli:

e similmente è buono havere un libro separato per li recordi, che si chiami recordanze, nel qual a la çornata farai le tue memorie de le cose che dubitasse non recordarte, che te porien tornar danno, nel qual ogni dì, almanco la sera 'nançe vadi a dormire, darai ochio, se cosa fosse da spedire o da fare che non fusse expedita, etcetera, a la qual spaçata darai de penna...

Cardini (1978: 488-522), també subratllà, amb raó, la important revolució cultural del l'època dels *Comuni*. Considerà que precisament fou en l'època comunal quan la cultura escrita i, per tant, l'alfabetització activa i passiva, que n'és el suport natural, assumeix lentament, però amb una seguretat creixent, el rol hegemònic davant de qualsevol altra forma cultural. Un rol que en endavant contribuirà a establir que tota cultura ha de fonamentar-se en la *fase propedeutico-pregiudiziale dell'alfabetizzazione*. Pel que fa als mètodes i als continguts de l'ensenyament, les burgesies inauguraren un nou model d'aprenentatge, de tipus tècnic i funcional vers la futura professió. Des d'aquest punt de vista, l'humanisme, amb la seva didàctica i pedagogia, es distingí pel seu "retorn elitista", tot allargant la distància entre les classes dirigents i intel·lectuals, d'una banda, i els estrats socials productius i subalterns, de l'altra. Un allunyament produït per la competència escrita, però també per la comptable.

ELS NÚMEROS

L'ensenyament secundari tècnic era impartit per mestres d'aritmètica o d'àbac, responent a les necessitats del sistema administratiu i econòmic, el desenvolupament de les activitats comercials, i a la mateixa ètica de la cultura mercantil, les quals van afavorir la difusió d'una instrucció bàsica no només gramatical, sinó específica *ad usum mercatorum* (AIRALDI, 1994: 177-198; FROVA, 1990: 276-290; JEHEL, 1993: 173-190; ORTALLI, 1993; DORIA, 1995: 321-347). Les escoles d'àbac prengueren el relleu de la renovació de les matemàtiques com es veu al *Liber abaci* del pisà Leonardo Fibonacci (1852), elaborat als primers anys del segle XIII. Leonardo Pisano i/o Fibonacci, pertanyia a l'elit comercial de la ciutat de Pisa, on va néixer entre el 1170-1180. Un fet totalment rellevant de la seva vida fou el trasllat, de ben petit, a Bugia, al Maghreb, seu d'un important alfòndec pisà, on el seu pare va ser enviat per a portar a terme funcions consulars. Leonardo mateix ens ho explica al pròleg del *Liber abaci*:

Quando mio padre fu nominato dalla patria pubblico ufficiale della dogana di Béjaïa e ne era il responsabile in nome dei mercanti pisani che vi affluivano, mi fece andare presso di lui quando ero piccolo e, considerati l'utilità e il vantaggio che ne sarebbero addivenuti, volle che io stessi lì per qualche tempo e fossi istruito nello studio dell'abaco. Essendo stato lì introdotto nell'arte con uno stupefacente metodo d'insegnamento (AÏSSANI, 1994: 67-82) per mezzo delle nove cifre degli Indiani, la conoscenza di tale arte a tal punto mi piacque al di sopra di tutte le altre e a tal punto in essa mi impegnai con l'intelletto, che imparai con profonda applicazione e attraverso la tecnica del contraddittorio qualsiasi cosa si studiava di quella con i suoi vari metodi in Egitto, in Siria, in Grecia, in Sicilia e in Provenza, luoghi nei quali in seguito ho viaggiato a lungo allo scopo di commerciare.

Retornat a Pisa cap el 1200, era ja un matemàtic expert. Va desenvolupar tasques de consultor comptable dels oficials del *Comune*, mentre escrivia varies obres en les quals defensava el mètode del càlcul indià i les seves possibles aplicacions en els diferents àmbits de l'activitat mercantil. A més, transmeté els coneixements que havia acumulat durant les seves estades al món islàmic, en especial en referència a l'àlgebra i la geometria (VOGEL, 1970-1980: 604-613). A pesar de ser un llibre avantguardista, i potser per això mateix, el text de Fibonacci no trobà acceptació ni comprensió per part dels mercaders coetanis. Se'n van fer resums en llengua vernacle –l'original estava redactat en llatí–, i aquestes traduccions reduïdes van propiciar la difusió i l'aprenentatge dels capítols bàsics algorísmics, no dels de l'àlgebra, que excedien massa les necessitats quotidianes de l'estament mercantil. Malgrat tot, lentament va anar apareixent un model d'ensenyament a les principals urbs mercantils italianes, basat en un primer nivell –llegir, escriure–, seguit d'un de segon, on s'estudiava l'àbac, entès com l'art de calcular.

Federigo Melis (1962: 343, *passim*) ens informa sobre les escoles d'àbac. En elles s'imprimia als joves la indispensable base aritmètica, amb les aplicacions a les diferents qüestions econòmiques. Eren escoles a les quals hi assistien també els aprenents de les empreses mercantils. De la eficàcia d'aquest ensenyament en tenim proves evidents, en molts casos el futur mercader es revela ben apte i, fins i tot, agosarat en els càlculs, arribant a resultats notables. A l'escola s'aprenia a portar els comptes. Si no hagués estat així no es podria entendre la uniformitat que delaten tants i tants llibres comptables. Al sistema Datini els registres de totes les empreses són idèntics. Els *garzoni* prenien el primer contacte amb l'art comptable amb el que s'anomenava *levare conti*, és a dir, copiar del memorial els assentaments

de les compres i les vendes en comissió, de la llarga sèrie de costos accessoris, traduint-los en la forma epistolar. L'accés efectiu als registres es feia al llibre d'entrada i sortida, i en tots els de detall, que revertien al primer: *quaderno di cassa, quaderno di spese di mercanzie, quaderno di spese di casa*. En resum, l'aprenent comptable, arribat a aquest nivell, curava totes les anotacions relatives al conjunt de moviments del diner, ja fos en fase de preparació, ja fos definitiva. I, a voltes, excepcionalment, podia escriure alguna *ricordanze* i algun compte del memorial.

El desenvolupament creixent i complex de les activitats comercials generaren un vincle comptable amb la nova concepció de negoci: neix aleshores la comptabilitat per partida doble (MELIS, 1962: 391-399). La seva particularitat consisteix en permetre seguir sense interrupció la circulació del capital en una empresa. Aquesta exhaustivitat s'assoleix només quan, juntament als comptes de consistència, s'hagin creat un compte de profits i pèrdues i un compte-capital, en els quals s'hi anoten els saldos de comptes de consistència. I únicament amb l'apertura d'aquests comptes es pot controlar sense pausa el moviment del capital, partint del compte-capital i retornant-hi mitjançant els comptes de consistència i el de profits i pèrdues. Sembla ser que alguns llibres sienesos van fer intuir que la partida doble s'aplicà a Siena ja a mitjan segle XIII. A Florència, els Peruzzi a inicis del XIV; com també els de les companyies Ranieri Fini (1296-1305) per les fires de Champagne; Giovanni Farolfi (1299-1300) a Nîmes i Salon; Alberti del Giudice (1302-1332); Bardi (1310-1345); Frescobaldi (1311-1313) a Londres, etc. Els llibres de la companyia Datini, com se sap, són més tardans.

A Barcelona, Girona, Vic i Mallorca també trobem mercaders que posseeixen llibres "de l'art de xifres", de "comptes de abba", de "geumatria e arismètica", de "còmput" (CIFUENTES, 2006: 301-302). No és estrany, doncs, que al llarg dels segles de la baixa medievalitat, els llibres d'aritmètica es multipliquessin. El més famós fou el de Paolo Dagomari dell'Abaco (1282-1374): *Ragioni adatte a traffico di mercatanzia*. Respecte a la partida doble el mestre més insigne fou el franciscà Luca Pacioli (ca. 1445-1514 o 1517), qui escriví la *Summa de arithmetica, geometria, proportioni et proportionalita*. Interessant és saber també que el primer fou preceptor del fill de Dante Alighieri, el segon de Leonardo da Vinci.

MANUALS PER A MERCADERS

Els manuals es poden considerar, a trets generals, com *vademecums* o compendis enciclopèdics comercials. Sembla que el més antic conegut fins ara es redactà a Pisa el 1278 –*Memoria de tucte le mercanzie*. Francesco Bal-

ducci Pegolotti, qui treballava a la companyia dels Bardi, redactà, presumiblement entre 1335 i 1343, el *Libro di divisamenti di paesi e di misuri di mercatanzie e daltre cose bisognevoli di sapere a mercatanti*, conegut més sovint com la *Practica della mercatura* (EVANS, 1936). Començant amb un glossari de termes italians i estrangers que s'utilitzen en el comerç –drets de duanes, noms de la llana, dels vaixells, dels alfòndecs, de les mesures dels teixits...– i les condicions que ha de reunir tot bon mercader; la *Practica* descriu a continuació gairebé totes les principals ciutats comercials conegudes llavors pels comerciants italians; les importacions i exportacions de diverses regions; els costums comercials principals en cadascuna d'elles; i el valor comparatiu de les monedes, pesos i mesures. La ruta comercial més distant descrita per Pegolotti és la que va des d'Azov, passant per Astrakhan, Khiva, Otrar i Kulja, fins Beijing. També detalla la ruta des d'Ayas, a la costa ciliciana de Turquia, passant per Sivas, Erzingan i Erzerum fins Tabriz, a Pèrsia. Acaba amb un complement de notícies genèriques: longitud dels draps, lleis monetàries, llista d'espècies, noms de la grana per tenyir, de la seda i de les pells, classes de perles i pedres precioses... fins a la descripció d'algunes mercaderies.

L'anònima *Tarifa* zoè és un conjunt de pesos, mesures, monedes i altres informacions d'interès pels comerciants de Venècia, redactada a mitjan segle XIV; la *Practica datiniana* és de 1385 o 1386, també d'autor desconegut; el *Llibre de conexenses de spícies, e de drogues e de avissaments de pessos, canes e massures de diverses terres català* es suposa del 1385 (GUAL, 1981); el manual del mercader florentí Saminiato di Gociozzo, de la casa dels Ricci, és de 1396; el de Giovanni di Antonio da Uzzano es compilà a Pisa o a Venècia el 1440; i l'atribuït a Giorgio di Lorenzo Chiarini, el *Libro di mercatantie et usanze de' paesi*, és, en la seva primera redacció, de 1458, com el de Cotrugli, que ja he considerat parcialment més amunt. N'hi ha més, però no és la meua intenció fer un llistat de manuals, sinó presentar el seus valors didàctics i formatius.

El primer objectiu d'aquests tractats és, sens dubte, pràctic. Eren compilacions d'ús, de consulta i, en conseqüència, la majoria aporten índexs de matèries, productes, indrets, etc. La seva redacció segurament es començava pels factors de l'empresa, en especial per a que ells i la resta d'empleats fossin capaços de resoldre amb rapidesa i agilitat els complicats canvis de monedes, pesos i mesures d'uns països i d'altres. Aquest germen inicial s'anava ampliant, matisant i corregint al llarg del desenvolupament temporal de la companyia, incloent-hi les informacions transmeses de boca-orella, o a través de la correspondència comercial. Una de les seves finalitats era la de corregir possibles fraus en els preus dels productes, sobretot dels més cars –espècies, drogues, objectes i teles precioses. Després, calia tenir

present aspectes indispensables per al bon i correcte art de mercadejar: dates de les fires principals, lligues monetàries, costums mercantils, venciments de les lletres de canvi... El Cotrugli, per exemple, dedica apartats a explicar com s'ha de vendre a barata, a diners comptants, a termini; com s'ha d'amortitzar, pagar a debit; canvis, dipòsits, penyores; com s'han de portar les escriptures i assegurances...

En síntesi: la instrucció mercantil era àmplia i complexa, no n'hi havia prou amb saber tant sols llegir i comptar. A més dels coneixements geogràfics, diplomàtico-comercials, jurídics, metrològics, que abastaven els llibres d'art de mercaderia, s'hi ha d'afegir els costums i la llengua dels llocs on s'instal·laven els delegats de les cases mares. I també, cosa no pas sense importància, el saber comportar-se amb educació.

LES BONES COSTUMES

Diu Ramon Llull:

Savi mercader es aquel qui va per diverses terres goayar diners e aportar les mercaderies en sa terra per goayar riqueses; mas, pus savi mercader series tu, fil, si anaves per diverses terres e alegies les meyors custums que trobaçes (SANTANACH, 2005: 260-262).

Entre els costums que el beat recomana al jove hi ha l'almoïna, l'oració, la salut física; entendre per no ser enganyat, voluntat per estimar. Ha de fugir de l'orgull, practicar la temprança, la fortalesa i l'abstinència, plorar els seus pecats, ser audaç, ferm, coratjós, mesurat. Ha de saber callar, escoltar, preguntar; ha de ser lleial, mortificat i ha de pensar en la mort: "moltes son, fil, les custumes bones que pots aver, les quals te seguiran on que vages, e qui.t ajudaran a tes necessitats e no.t poden ser toltes ne emblades...".

El *Libre de conexenses de spícies* (GUAL, 1981: 57-60) es principia expasant què és l'art de la mercaderia i com ha de ser un mercader: "persona adreta [apta] e sana" per tal de portar a terme els grans treballs inherents a la professió; ha de tenir seny i saber, ser savi i discret, ha de conèixer què valen les mercaderies i si pujaran o baixaran. És necessari que tingui fe i veritat, per no enganyar ni defraudar als altres. Amb veritat ha de parlar i respondre al que se li demani, "deu fer hordonar ab fe e ab veritat tots sos affers, e sos contractes, e sos escrits, he sos comptes planament, pagar so que deu". Ha d'esquivar jurar i sacramentar, procurant que sigui cregut per ell mateix. Ha de ser diligent, no pot tenir vici de peresa ni ser neci, ha de

tenir templança i mesura, sense caure en la ira i, especialment ha de ser curós “en la bocha, ço és a saber en son menjar e en son beura”. Ha de viure equilibradament, no ha de ser ni avar ni malgastador. Clou l'exposició de les virtuts amb l'amor a Déu: “subirana conexença”.

Tot el *Libro dell'arte della mercatura* s'inspira en la condició de que el mercader ha de ser mesurat en qualsevol dels seus actes. El principi de l'equilibri just és el del que s'ha de deixar imbuir, tant pel que fa en els tractes de negocis com a la família i societat. Una regla que es troba també al *Libro di buoni costumi* de Paolo da Certaldo (BRANCA, 1986: 115), de cent anys abans, on s'exhortava al lector a prendre sempre el camí del mig, per ser lloat i reputat el més savi, i mirar de no excedir-se ni en poc ni en molt. Frugalitat doncs al menjar i beure, per que sobrepassar-se genera peresa, somnolència, malalties; moderació en el tracte, fugint de les conductes massa dures com de les toves; sobrietat en el color dels vestits, evitant l'escarlata, reservat als doctors, però també el groc, el turquesa i en general tots els colors clars, signes de lleugeresa; rectitud en les amistats i en l'amor; moderació *circa la peccunia, la patria, li amici, li figliuoli, li parenti, donna, servi et catuno altro*; mesura en les relacions conjugals, a fi de preservar la salut moral de l'esposa i la física dels fetus. Cotrugli no escatima lloances a la *temperantia, la quale è somma virtù et portasene molte altre*.

En el *Manual mallorquí de mercaderia* (SEVILLANO, 1974-1979: 520-523) s'afirma que entre les virtuts del bon home de negocis hi ha de constar la liberalitat i la caritat; el mercader ha de fugir de la gola, la supèrbia i, sobretot, de la luxúria: “Sàpies per cert que si tenies hun pou de moneda, essent putanier, luxuriós e bagasser, en breu tems serà exaugat”. A més, recalca que cal tenir bona memòria i mans aptes per a portar els comptes amb correcció i escriure bé, el que diu també el poeta i gran amic de Dante, Dino Compagni (?-1323): *E scriver bello, e ragon non errare*.

És a dir, les condicions virtuoses que exalcen pensadors i escriptors mercantils tenen molts punts en comú. Com també la intenció dels pares d'assegurar que els seus successors adquireixin habilitats i competències i, alhora, sàpiguen comportar-se amb urbanitat i cortesia. Així ho palesen abastament els contractes d'aprenentatge barcelonins: el 30 de març de 1390 Pere Adrover s'estarà amb Antoni Puig, mercader: *promittens vobis quod per dictum tempus docebo et instruam dictum filium vestrum litteris et bonis moribus* (HERNANDO, 1997: 253);¹⁵ cinc anys més tard Jaume Pinyana

15 La meva èmfasi.

diu que ha estat dos anys amb Bernat Nadal, notari públic de Barcelona, *causa serviendi et addiscendi artem notarie et alias gratia Dei erudiri in bonis moribus et doctrinis* (HERNANDO, 1997: 254); el 1399 Agnès, de tretze anys, es col·locada a servir un sexenni a casa de Guillem Dolcet, espaser barceloní, qui l'alimentarà, vestirà i calçarà, mentre li promet *erudiam te in bonis moribus* (HERNANDO, 1997: 266);¹⁶ i tants més d'altres exemples podria anar afegint, per que la qual cosa era una instrucció no formal, però del tot apreciada i requerida. Tant pel que fa als nois com per a les noies, com acabem de veure.

Però fins suara quasi no he dit res d'elles...

LES MERCADERES

Se'm pot objectar que les he deixat pel final i que no les he tingut en massa consideració. En part és veritat. Aquest fet no deixa de ser contradictori amb la meva visió feminista de la història, en general, i amb les meves recerques, antigues i més recents, de les dones i el treball a l'Edat Mitjana (CUADRADA, 2015: 147-272). I sí, és ben cert que elles eren presents a tots els àmbits laborals, fins i tot com a caps de companyies mercantils dedicades als intercanvis internacionals. D'això no hi ha pas cap dubte. Però aquí estic parlant de formació i la de les xiques no era la mateixa que rebien els homes adolescents, el que no significa que, en alguns casos, l'assoliment d'habilitats i competències per part de les esposes o filles de mercaders fos ben notable.

L'accés a saber de la majoria de les dones ha patit un procés molt lent. Encara al segle XIV, una bona part de la literatura, des dels tractats morals fins als llibres dels mercaders, els hi estava vedada i hom considerava inútil instruir-les. Les úniques dones a les que els hi era permès accedir a la lectura eren aristòcrates (BARTOLI, 2000: 63-75). Aquests eren els consells donats per Vicent de Beauvois (1190-1264) a la seva obra *De eruditione filiorum regalium* (PAULMIER-FOUCART, 2004), qui opinava que les filles nobles havien de ser educades per tal que poguessin viure conforme a la seva posició social, és a dir, com a dames exquisides i cultes. El notari Francesco da Barberino (1264-1348), en efecte, a l'inici del Tres-cents, al seu *Reggimento e costumi di donna* (1318-1320) plantejava un paral·lisme entre l'estament social al qual cada una pertanyia i la necessitat o no d'aprenentatge de lectura i escriptura. Deia el següent: si la dona és

¹⁶ La meua èmfasi.

*figluola d'imperatore o di re coronato que aprenghi a llegir i escriure per esdevenir più conta a reggimento fare; si és filla de marchese, di duca, conte, o d'un altro simile barone, sí, ma puote più indugiar a cominciare; si és filla de cavaliere da schudo o di solenne giudice o di solenne medico o d'altro gientile huomo, a discreció dels pares, sí, però només si volen lei monacare; si és filla di mercatante o uomo comune o di comune essenza, no, e meno in queste che nell'altre lodo legiere e scrivere, anzi lo biasimo. Reforça el no afegint que el que han de fer és ensinistrar-se en les coses domèstiques, i no perdre el temps con la penna o i libri. Finalment, si és figlia di minore uomo, lavoratore di terra o d'altri somiglianti, ni parlar-ne. Per la seva banda, Paolo da Certaldo (ca.1320-ca.1370), mercader florentí, a mitjan segle composita un manual didascàlic amb el títol *Libro dei buoni costumi* (ca.1360). Es tracta d'un recull de consells que es refereixen no tant sols al comerç i als negocis, sinó que, com d'altres que he considerat, s'interessa també per la moral i la quotidianitat. En referència a l'educació dels fills i filles, subratlla com la dels nois s'ha de diferenciar de la de les noies, les quals hauran d'aprendre l'art de costura, i saber cuinar, sense preocupar-se de llegir, cosa necessària només si han de ser monges. El nen, amb sis o set anys, *porlo a leggere; e poi, o fallo studiare o pollo a quella arte che più gli diletta: e verranno buono maestro. A ella, en canvi, polla a cuscire, e none a leggere, chè non istà troppo bene a una femina sapere leggere, se già no la volessi fare monaca...**

E'nsegnale fare tutti i fatti de la masserizia di casa, cioè il pane, lavare il cappone, abburattare e cuocere e far bucato, e fare il letto, e filare, e tessere borse francesche o recamare seta con ago, e tagliare panni lini e lani, e rimpedulare le calze, e tutte simili cose, sí che quando la mariti non paia una decima e non sia detto che venga del bosco. E non sarai bestemmiata tu che l'avrai allevata.

A les darreries de la medievalitat la qüestió de la instrucció femenina esdevé un tema comú, en podríem dir quasi un *topos* literari per al debat. Vers el 1405, l'humanista Leonardo Bruni (1370-1444) escriu *De Studiis et Litteris*. Expressa amb precisió el que sentim que va ser l'objectiu de Vittorino da Feltre (1373 o 1378-1446) en la formació de Cecilia i Barbara, i coincideix en principi amb els judicis sobre l'educació de les nenes establerts en el tractat de Maffeo Vegio (1407-1458). Les disciplines principals de l'ensenyament que millor s'adapten a les joves semblen ser aquestes: la religió, com a subjecte d'estudi i com a matèria vers la qualitat personal, exigeix el primer lloc; i la moral, reconeguda com la millor intel·ligència del

món antic, així com per l'Església, en estreta relació amb la fe. Segueixen la filosofia, la dialèctica, l'art de la conversa intel·lectual i la discussió. Després la història, com un cos d'il·lustració dels preceptes morals. La literatura, en un sentit ampli, cobrint la gamma de l'antiguitat llatina i dels grans Sants Pares, ha de ser estudiada tant pels seus continguts com per la seva forma, sense exagerar la importància d'aquesta última. Sobretot pel gust i la fluïdesa d'expressió, les habilitats més fines de distinció, acceptades per l'opinió educada. En resum, lloa la conveniència dels coneixements de lletres, però a la vegada es manifesta completament contrari a que les dones aprenguin aritmètica, geometria, astrologia o retòrica.

A casa nostra, Eiximenis, un altre franciscà, és el més conegut pel *Lo llibre de les dones* (VINYOLES, COMAS, 2016: 274-275) del qual ressaltaré les seves idees sobre l'educació de les infantes i donzelles. La instrucció és competència de les mares, les quals han de vetllar per a que les seves filles aprenguin doctrina, resin, fugin de blasfemar i de tenir cap contacte amb jueus o musulmans. Ja de més grandetes, als deu-dotze anys, començaran a dejunar. Recalca l'autor amb insistència l'obligada obediència als pares. Acte seguit, els bons costums: castedat, vergonya, silenci, austeritat en el menjar, beure i dormir. Abomina les finestreres, és a dir, la curiositat i, amb ella, les conseqüents murmuració i xafarderia. Emfatitza amb vehemència l'imperatiu al treball, el qual evitarà que la noia caigui en la mandra i ociositat; ella ha d'estar sempre ocupada: filar, cosir, tallar i brodar. Però obvia l'aprendre de lletra, tant sols en una ocasió el defensa, citant a una reina napolitana. Encara que en altres obres del menoret sí apareix la seva consideració de que la lectura era beneficiosa per a les dones, en especial la dels llibres pietosos i exemplificants. També tenim alguna referència de jovenetes que van a escola a saber llegir i escriure: les recluses de Santa Margarida a Barcelona, La Criança, a ciutat de Palma, i el monestir del Puig de Pollença (BOTINAS i MONTERO; CABALEIRO i MANZANEDO; DURAN i VINYETA 2002: 53, 59, 79 i 86).

LÍNIES DE CLOENDA

A la vista de tot això, cal cloure dient que l'educació era sexuada, amb preparació diferent pels nens i les nenes, amb objectius quasi antagònics. No en va el manual català de mercaderia s'inicia així: "É per ço com en l'art de la mercaderia, entre les altres arts masculines..." (GUAL CAMARENA, 1981: 57), i, en conseqüència, els nois hauran de ser preparats per el viatge, la duresa, les inclemències. Per tant, caldrà exercitar-los en la resistència i en la valentia. Per a elles, al contrari, aquestes virtuts esdevenen defectes quasi antinaturals. La dicotomia entre les funcions assignades

a un i altre sexe ens porta també a la divisió sexual de l'espai: el públic pels homes, el privat per les dones, una distinció que, lluny de semblar anacrònica, és ben pautaada a les èpoques pre-industrials, en relació al viatge distant i als negocis portats a terme ben fora de la llar: mar enllà. Així es corrobora quan analitzem les actuacions de les mercaderes, les que prenen les regnes del comerç al quedar-se vídues, o en les absències dels marits,¹⁷ elles quasi no es mouen de la casa mare. I no totes s'han casat lletrades.

Un exemple ens ve de la mà de Margherita Bandini, esposa del cèlebre Francesco di Marco Datini, dels quals s'ha conservat la seva correspondència (ROSATI, 1977; CECHI, 1990; TOCCAFONDI i TARTAGLIONE, 2002). Quasi bé totes les cartes de Margherita són dictades, com era costum. La majoria de les de Francesco també ho són. A més, al començament, ella no sap ni llegir ni escriure. El marit arriba fins i tot a posar en dubte les capacitats de la seva esposa en saber *dictar* correctament, insinuació que a ella li provoca un gran disgust, fins al punt de respondre amb ira i vehemència:

*Voi m'avete detto per due vostre lettere, e avetene iscritto a Piero, che io non debo avere dettate queste lettere io, ma che lle dèe avere dettate Piero di Filippo. Salvo la grazia vostra, mai non mi dettò lettere, né d'egli, né neuno; voi mi tenete un da pocho, ch'io non chredea che io facessi dettare mie lettere a llui. Quando io non avesse Simone, andrei a Niccholò dell'Amanato, che mi parebe più convenevole che Piero di Filippo, o a Lorenzo: di questi due direi i miei sagretti, e non a più persona. [...] lo chonoscho ch'io v'ò scritto tropo largho e ò mostrata troppa signoria in chontra voi di dirvi il vero ; se vi fosse a lato are' favelato cholla bocha più picholina.*¹⁸

A continuació, a partir del 1396, potser per fer front l'exclusió patida, ella decideix escriure. Segons Crabb (2005: 1170-1206), el pas de l'analfabetisme a la voluntat d'instruir-se li ve a Margherita com a reacció per fer front a la humiliació imposada pel marit. Una mena de revenja, una forma de demostrar el seu coratge i les seves capacitats intel·lectuals, compensant així la seva esterilitat, la causa més probable de l'allunyament de Francesco. Es conserva encara a l'*Archivio Datini* una llibreta on ella "feia ratlles".

17 La col·laboració en l'empresa familiar és sempre constatable, el que no comporta un aprenentatge específic i reglat fora de l'àmbit domèstic.

18 Lett. 11. La meva elipsi.

El recurs al dictat o a tenir factors que es cuidaven de la correspondència i, en especial, dels llibres comptables, deuria ser cosa habitual, fins i tot en el cas de les vídues mercaderes. Una de les així considerades ha estat Caterina Lull. Colesanti (2006) opina que segurament s'educà a la casa paterna amb un mestre privat, com era usual per a les dones *di classe medio-alta* (COLESANTI, 2006: 57). En part hi estic d'acord, de ben segur tingué un o varis preceptors, però no per pertànyer a l'estament menestral o burgés, sinó per ser una filla de cavaller (CUADRADA, DURAN i MARTÍNEZ-GIRALT, 2018: 22-23).¹⁹ Ja des del segle XIV branques del llinatge Lull barceloní s'ennobleixen. A més, es casa amb Joan Sabastida, també cavaller, per tant la instrucció rebuda era la de les filles dels aristòcrates. D'altra banda, hi ha la qüestió de considerar-la una mercadera per la menció del *quern scrit per mans de ma filla Bastida* (COLESANTI, 2006: 58), o per algun assentament que porta el seu nom, aspectes, als meus ulls, massa febles com per atorgar-li una dedicació professionalitzada. El que no discuteixo és la seva responsabilitat en la gestió dels negocis del marit, fet indubtable.

Afegeixo un darrer matís. És ben cert que els Sabastida eren emprenedors, però els llibres en els quals intervé Caterina no són específicament llibres comptables, en ells s'hi barreja de tot, l'enterro del marit difunt, els comptes de l'heretat, despeses de casa, lletres de canvi, relacions polítiques, intercanvis de tota mena. Em recorden més als comptes de Jaume Pere Gener, un altre cavaller (CUADRADA, 1992: 301-319), que als dels mercaders *tout court*. Això no és un quelcom menor, car ens situa amb major correcció sobre del què estem parlant. Dit d'altra manera: un llibre de Deu e Deig no implica sola i exclusivament mercaderia. Sabem igualment que hi ha dones que porten les despeses domèstiques per escrit, i no per això en podem deduir que es dediquessin al comerç (VINYOLES, 1983: 101-112). I fins i tot esposes d'homes de negocis, com és el cas de Simoneta, casada amb Berenguer Morey, de la que ens han pervingut uns quaderns de comptes que semblen escrits de la seva mà, com és el de 1379. En ell anota qüestions relatives al manteniment de la llar, subministrament de productes bàsics –blat, vi, llenya, espelmes. Hom dedueix que ella es fa càrrec de la casa i que el marit és absent, per que procedeix al pagament de censos i serveis de procuradoria (HURTADO, 2007: 365).

¹⁹ Respecte a Caterina Joana, vídua de Joan Sabastida, filla de Joan Lull, doc. 205. D'altra banda, la mateixa Colesanti explica que Caterina és filla de cavaller i armer major del rei, i germana de cavaller (COLESANTI, 2003-2004: 485).

Tampoc és la meua intenció treure mèrit a d'altres vídues, les que venien de l'estament mercantil, de família d'origen i després per casament, pel fet de no haver rebut la mateixa educació de la que gaudiren els seus germans. Ans al contrari. Aquestes són les que més es mereixen un rendit homonatge, donat que van anar aprenent a través de l'exercici de l'ofici, sense preparació prèvia, colze a colze amb les angúnies dels va-i-ve dels negocis, prenent cura de la casa, els macips i minyones, les esclaves, l'obrador i la botiga, quedant-se embarassades, infantant, criant. Van tenir temps i ganes, o no van tenir altre remei, a més a més, d'aprendre a llegir i escriure –i poques ho van fer per venjança. Es van endinsar en els càlculs complexos de la comptabilitat per partida doble, l'àlgebra i l'àbac. A casa, sí, però amb una mirada i una intel·ligència que sobrepassava els ultramarcs. No van fruit de les mateixes oportunitats de base, però el seu comportament fou excepcional: superaren, als segles XIV i XV, les discriminacions per raó de sexe. A elles la meua admiració i el meu reconeixement més profund.

FONTS

BARBERINO, Francesco da, (1318-1320) *Reggimento e costumi di donna*.
<http://www.edres.it/wp-content/uploads/2016/05/Barbe.pdf> [29.09.18].

BRUNI, Leonardo (1370-1444) *De Studiis et Litteris*.
<https://history.hanover.edu/texts/bruni.html> [31.07.18].

CERTALDO, Paolo da, *Libro dei buoni costumi (ca.1360)*.
<http://www.bibliotecaitaliana.it/xtf/view?docId=bi-bit001248.xml&chunk.id=d6127e124&toc.depth=1&toc.id=&brand=default> [29.09.18].

Contra Iudaeos: Ancient and Medieval Polemics between Christians and Jews, edició de LIMOR, Ora (1996), Mohr, Tübingen.

Della vita e delle opere di Leonardo Pisano, matematico del secolo decimoterzo notizie raccolte da Baldassarre Boncompagni, (1852) tipografia delle Belle arti, Roma.

<https://books.google.es/books?hl=es&lr=&id=FoyNx40lh0gC&oi=fnd&pg=PA3&dq=Leonardo+da+Pisa,+Fibonacci,+uomo&ots=RjiAYUyuw&sig=G44fuMqRBGkM6FG1YBAT6UE2UrA#v=onepage&q&f=false> [28.07.18].

DOCAMPO REY, Javier (2004), *La formación matemática del mercader catalán 1380-1521: análisis de fuentes manuscritas*, tesi doctoral, Universidad de Santiago de Compostela.

EVANS, Allan, ed. (1936), *La Pratica della Mercatura*, Cambridge: Mediaeval Academy of America.

https://cdn.ymaws.com/www.medievalacademy.org/resource/resmgr/maa_books_online/evans_0024.htm [29.07.18].

GUAL, Miguel (1981), *El primer manual hispánico de mercadería*, CSIC, Barcelona.

HERNANDO, Josep (1984), "El 'Tractat d'Usura' de Francesc Eiximenis", *Analecta sacra tarraconensia: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, 57-58, pp. 5-100.

HERNANDO, Josep (1997), "L'ensenyament a Barcelona, segle XIV. Documents dels protocols notarial", *Arxiu de textos catalans antics*, 16, pp. 131-298.

HERNANDO, Josep (2005), "*Instruere in litteris, servire et docere officium*: contractes de treball, contractes d'aprenentatge i instrucció de lletra, gramàtica i arts en la Barcelona del S. XV", *Acta/Mediaevalia*, 26, pp. 945-984.

HERNANDO, Josep (2006), "Obres de Ramon Llull en biblioteques privades de la Barcelona del segle XV", *Arxiu de textos catalans antics*, 25, pp. 271-276.

Ingetus Contardus. Disputatio contra Judeos, edició de DAHAN, Gilbert (1993), Les Belles Lettres, Paris.

Le lettere di Francesco alla moglie Margherita (1385-1410) (1990), a cura de CECCHI, Elena, Società Pratese di Storia Patria, Prato.

Le lettere di Margherita Datini a Francesco di Marco (1384-1410) (1977), a cura de ROSATI, Valeria, Cassa di Risparmi e Depositi di Prato, Prato.
Libri della famiglia di Leon Battista Alberti (1433-1440)

http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_3/t49.pdf [28.07.18].

LLULL, Ramon *Quae lex sit magis bona (op. 209) versio latina I*, edició de SORIA, Abraham; DOMÍNGUEZ, Fernando; SENELLART, Michel, Corpus Christianorum, continuatio mediaevalis, 80, Turnhout.

LLULL, Ramon (2005), *Doctrina pueril*, edició crítica de SANTANACH, Joan, Patronat Ramon Llull, Palma.

MEMMO, Gian (1564), *Maria Dialogo del ... Memmo, nel quale dapo' alcune filisofiche dispute, si forma un perfetto precipe & una per fetta republica e pari mente un senatore...*, Apresso Gabriel Giolito de Ferrari, Venècia.

http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb11211875_00001.html [26.07.18].

OLIVI, Pietro di Giovanni, "*Quaestio IX de perfectione evangelica*", a *De usu paipere. The Quaestio and the Tractatus*, edició de BURR, David (1992), Olschki, Firenze.

- PACIOLI, Luca (1494), *Tractatus de computis et scripturis*, Cacucci, Bari.
- TOCCAFONDI, Diana i TARTAGLIONE, Giovanni (2002), *Per la tua Margherita... Lettere di una donna del '300 al marito mercante. Margherita Datini e Francesco di Marco. 1384-1410*, CD-ROM, Archivio di Stato, Prato.
- Raimundi Lulli Opera Latina* (ROL), vol. XIV, Turnhout, 1987.
- RUBIO, Agustí (2003), *Epistolari de la València Medieval (I)*, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana-Publicacions de l'Abadia de Montserrat, València-Barcelona
- SCOTO, Joan Duns, "Ordinatio Oxoniensis" IV 15, a *Duns Scotus Political and Economic Philosophy*, edició de WOLTER, Allan B. (2001), St. Bonaventure, Franciscan Institute, New York.
- VILLANI, Giovanni (1348), *Nuova Cronacha*.
- http://www.letteraturaitaliana.net/pdf/Volume_2/t48.pdf [26.07.18].

BIBLIOGRAFIA

- AIRALDI, Gabriella (1994), "Leggere, scrivere, far di conto a Genova nel medioevo", a *La storia dei genovesi: atti del Convegno di Studi sui Ceti Dirigenti nelle Istituzioni della Repubblica di Genova*, Genova, 11-12-13-14 giugno 1991, Cesare Cattaneo Mallone di Novi publ., Genova, II, pp. 177-198.
- AÏSSANI, Djamil (1994), "Les mathématiques à Bougie médiévale et Fibonacci", a MORELLI, Marcello i TANGHERONI, Marco (eds.), *Leonardo Fibonacci. Il tempo, le opere, l'eredità scientifica*, Pacini, Pisa, pp. 67-82.
- BARTOLI, Attilio (2000), *La scrittura dell'italiano*, Il Mulino, Bologna.
- BEAUJOUAN, Guy (1988), "La science dans l'occident médiéval chrétien", a TATON, René (ed.), *La historia de la ciencia*, Orbis, Barcelona.
- BONNER, Anthony (2012), *L'Art i la lògica de Ramon Llull: manual d'ús*, Edicions Universitat Barcelona, Barcelona.
- BOTINAS, Elena; CABALEIRO, Julia i DURAN, Maria dels Àngels (2002), *Les Beguines: la Raó il·luminada per Amor*, L'Abadia de Montserrat, Barcelona.
- BRANCA, Vittore (ed.) (1986), *Mercanti scrittori. Ricordi nella Firenze tra Medioevo e Rinascimento*, Rusconi, Milano.
- CARDINI, Franco (1978), "Alfabetismo e livelli di cultura nell'età comunale", *Quaderni Storici*, XIII/II (38), pp. 488-522.
- CAUNEDO, Bernabé, "La formación y educación del mercader", a *El comercio en la Edad Media*, Logroño, pp.417-454.

CECCARELLI, Giovanni (1999), "Le jeu comme contrat et le 'risicum' chez Olivi", a BOUREAU, Alain i PIRON, Sylvain (coords.), *Pierre de Jean Olivi (1248-1298)*, pp. 239-250.

CECCARELLI, Giovanni (2001), "Risky Business. Theological and Canonical Thought on Insurance from the Thirteenth to the Seventeenth Centuries", *The Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 31:3, pp. 607-658.

CECCARELLI, Giovanni (2003), *Il gioco e il peccato. Economia e rischio nel tardo Medioevo*, Il Mulino, Bolònia.

CIFUENTES, Lluís (2006), *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Universitat de Barcelona-Universitat de les Illes Balears, Barcelona-Mallorca.

COLESANTI, Gemma Teresa (2003-2004), "'Per la molt magnifica senyora e de mi cara jermana la senyora Catarina Çabastidaen lo castell de la Brucola, en Sicília'. Lettere di donne catalane del Quattrocento", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 25, p. 485.

COLESANTI, Gemma Teresa (2006), *Caterina Lull i Çabastida: una mercantessa catalana nella Sicilia del '400*, (tesi doctoral), Universitat de Girona. Disponible a: <https://www.tdx.cat/handle/10803/7841> [30.09.18]

CRABB, Ann (2005), "Ne pas être mère: l'autodéfense d'une Florentine vers 1400", *Clio*, 21, pp. 150-161.

CRABB, Ann (2007), "If I could write: Margherita Datini and letter writing, 1385-1410", *Renaissance Quarterly*, 22:4, pp.1170-1206.

CRUSELLES, Enrique (2001), *Los mercaderes de Valencia en la Edad Media (1380-1450)*, Editorial Milenio, Lleida.

CRUSELLES, Enrique (2007), *Los comerciantes valencianos del siglo XV y sus libros de cuentas*, Castelló de la Plana, Universitat Jaume I.

CUADRADA, Coral i LÓPEZ, María Dolores (1992), "A la Mediterrània Medieval: Les societats mercantils a la Corona d'Aragó (s.XIV)", *Universitas Tarraconensis*, vol. X, pp. 67-92.

CUADRADA, Coral i ORLANDI, Angela (1994), "Ports, tràfics, vaixells, productes: italians i catalans a la Mediterrània baixmedieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 24, pp. 3-48.

CUADRADA, Coral (1992), "A la Mediterrània medieval: relacions financeres i comercials Barcelona-València (s. XV), segons un llibre de comptes", a VVAA, *Lluís de Santàngel i el seu temps*, Ajuntament de València, València, pp. 301-319.

CUADRADA, Coral (1994), "Volèn instroyr e informar los mercaders, aquells qui d'aquest art de mercaderia volen usar", *Revista d'Història Medieval*, 5, pp. 107-130.

CUADRADA, Coral (2001), *La Mediterrània, cruïlla de mercaders*, Rafael Dalmau ed., Barcelona.

CUADRADA, Coral (2015), "Aportaciones a la visión de la pobreza en la Baja Edad Media", *Espacio, Tiempo y Forma (Serie Historia Medieval)*, 28, pp. 275-301.

CUADRADA, Coral, DURAN, Daniel i MARTÍNEZ-GIRALT, Alejandro (2018), *El Fons Lull de l'Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà*, Institut Europeu de la Mediterrània-Universitat Rovira i Virgili, Barcelona-Tarragona.

CUADRADA, Coral, LASHERAS, Ada, MARSAL, Roser i ROYO, Carlota (2015), *Oikonomía: cuidados, reproducción, producción*, Universitat Rovira i Virgili, Tarragona.

CHAZAN, Robert (1992), *Barcelona and beyond. The Disputation of 1263 and Its Aftermath*, University of California Press, Berkeley-Los Angeles-Oxford.

DE LA TORRE, Sandra (2014), "Mujeres de la élite mercantil de Zaragoza alrededor de 1400", a GARCÍA HERRERO, M^a del Carmen i PÉREZ GALÁN, Cristina (coords.), *Mujeres de la Edad Media: actividades políticas, socioeconómicas y culturales*, Diputación de Zaragoza-Institución Fernando el Católico, Zaragoza, pp. 199-215.

DAHAN, Gilbert (1990), *Les intellectuels chrétiens et les juifs au moyen âge*, Cerf, Paris.

DORIA, Giorgio (1995), "Comptoirs, foires de changes et places étrangères: les lieux d'apprentissage des nobles négociants de Gênes entre Moyen Âge et Âge Baroque", a ANGIONI, Franco i ROCHE, Daniel (eds.), *Cultures et formations négociantes dans l'Europe moderne*, Éditions de l'EHESS, Paris, pp. 321-347.

EVANGELISTI, Paolo (2016), *Il pensiero economico nel Medioevo. Ricchezza, povertà, mercato e moneta*, Carocci, Roma.

FROVA, Carla (1990), "Le istituzioni scolastiche", a *Le Italie del tardo medioevo*, San Miniato, pp. 276-290.

HAMELIN, Alonzo M. (1962), *Un traité de morale économique au XIVe siècle. Le "Tractatus de usuris" de maître Alexandre d'Alexandrie*, Political Institute of Medieval Studies, Montréal.

HURTADO, Víctor (2007), *Els Mitjavana. Una família de mercaders a la Barcelona del segle XIV*, L'Abadia de Montserrat, Barcelona.

IGUAL, David (2009), "Una aproximación a la cultura mercantil en los reinos hispánicos de la Baja Edad Media" en *Modelos culturales y normas sociales al final de la Edad Media*, Cuenca, pp. 273-308.

- JEHEL, Georges (1993), "Apprentissage et formation professionnelle dans les milieux d'affaires génois au Moyen Âge", a *Education, apprentissages, initiation au Moyen Âge*, "Les cahiers du C.R.I.S.I.M.A.", 1, pp. 173-190.
- KLAPISCH-ZUBER, Christiane (1982), "L'invention du passé familial à Florence (XIVe-XVe s.)", *Temps, mémoire, tradition au Moyen-Âge*.
http://www.persee.fr/doc/shmes_1261-9078_1983_act_13_1_1388 [08.10.18].
- LAMBERTINI, Roberto (2000), *La povertà pensata*, Mucchi, Modena.
- LANGHOLM, Odd (1992), *Economics in Medieval Schools: Wealth, Exchange, Value, Money and Usury According to the Paris Theological Tradition, 1200-1350*, Brill, Leiden.
- LE GOFF, Jacques (1956), *Marchands et banquiers au Moyen Âge*, Presses Universitaires de France, Paris.
- LIMOR, Ora (1991), "Missionary Merchants. Three Medieval anti-Jewish Works from Genoa", *Journal of Medieval History*, 17, pp. 35-51.
- MARTÍN, María Ángeles (2009), "Mujeres de mercaderes, mujeres mercaderes. Testimonios de iniciativas femeninas en el ámbito comercial a finales del siglo XV", *En la España Medieval*, 31, pp. 171-194.
- MELIS, Federigo (1962) *Aspetti della vita economica medievale*, Leo S. Olschki, Firenze.
- MIRALLES, Eulàlia (2003), "La visió dels ciutadans: els dietaris personals", *Quaderns d'Història*, 9 pp. 207-232.
- NAVARRO, Germán, "Los protagonistas del comercio: oficios e identidades sociales en la España medieval", a *El comercio en la Edad Media*, Logroño, pp. 147-187.
- ORTALLI, Gherardo (1993), *Scuole, maestri e istruzione di base tra medioevo e rinascimento. Il caso veneziano*, Cultura Popolare Veneta, Vicenza.
- PAULMIER-FOUCART, Monique (2004), *Vincent de Beauvais et le Grand miroir du monde*, Brepols, Turnhout.
- PEZZAROSSA, Fulvio (1989), *Ricordanze di Ugolino di Niccolò Martelli*, Edizioni di Storia e Letteratura, Roma.
- SAPORI, Armando (1967), *Studi di Storia Economica Medievale*, Sansoni, Firenze.
- SESMA, José Ángel (2006), "El comercio en la Edad Media (Reflexiones para abrir una Semana de Estudios Medievales)", a *El comercio en la Edad Media*, Logroño, pp. 15-38.
- SEVILLANO, Francisco (1974-1979), "Un manual mallorquín de mercadería medieval", *Anuario de Estudios Medievales*, 9, pp. 517-530.

TODESCHINI, Giacomo (2008), "Theological Roots of the Medieval/Modern Merchants' Self-Representation", a JACOB, Margaret C. i SECRETAN, Catherine (eds.), *The Self-Perception of Early Modern "Capitalists"*, Palgrave-MacMillan, Nova York, pp. 17-46.

TOSTADO, Alfonso (2009), *La Disputa de Barcelona de 1263: controversia judeocristiana*, Universidad Pontificia de Salamanca, Salamanca.

VARELA, Elisa (2003-2004), "Escriure i mercadejar a la Baixa Edat Mitjana 'Navigare necesse [est]...'", *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, 25, pp. 727-743.

VILLA, Josué (2011), "La educación de los niños pequeños en el ámbito familiar durante la Edad Media tardía", *Tiempo y Sociedad*, 6, pp. 79-122.

VILLA, Josué (2015), "La cultura de los menestrales: tratados didácticos medievales dedicados a la dignificación de los oficios mecánicos", *Mirabilia*, 21:2, pp. 417-444.

VILLA, Josué (2015), "Contenidos lingüísticos y matemáticos de los tratados didácticos (siglos XIII-XV)", *Cuadernos Mediavales*, 19, pp. 55-81.

VINYOLES, Teresa-Maria (1983), "El pressupost familiar d'una mestressa de casa barcelonina, per l'any 1401", *Acta historica et archaeologica mediaevalia, Annex d'Història Medieval* (I). *La societat barcelonina a la baixa Edat Mitjana*, pp. 101-112.

VINYOLES, Teresa i COMAS, Mireia (2016), "Lo llibre de les dones", a VVAA, *Francesc Eiximenis (c. 1330-1409): el context i l'obra d'un gran pensador català medieval*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, pp. 274-275.

VOGEL, Kurt (1970-1980), "Fibonacci, Leonardo or Leonardo of Pisa", a GILLISPIE, Charles C. (ed.), *Dictionary of Scientific Biographies*, Nova York-Oxford, IV, pp. 604-613.

WUNDER, Heide (1992), *"Er ist die Sonn', sie ist der Mond". Frauen in der Frühen Neuzeit*, Beck, Munich.

ENSENYAR I APRENDRE. LA FORMACIÓ PROFESSIONAL A TRAVÉS DELS CONTRACTES D'AFERMAMENT DELS SEGLES XIV I XV AL MAESTRAT I ELS PORTS DE MORELLA (CASTELLÓ)¹

TEACHING AND LEARNING. THE OCCUPATIONAL TRAINING THROUGH THE CONTRACTS IN 14TH AND 15TH CENTURIES IN THE MAESTRAT AND ELS PORTS OF MORELLA (CASTELLÓ)

JOAQUÍN APARICI MARTÍ
Universitat Jaume I

CARLES A. RABASSA I VAQUER
Universitat Jaume I

RESUM

El contracte d'aprenentatge d'un ofici, o de servei domèstic en una casa, foren part de les perspectives educatives per a molts menuts i adolescents durant l'Edat Mitjana al regne de València. Aquests mecanismes els preparaven per a la vida adulta, incidint al seu torn en la formació de la personalitat i dels valors. Ací mostrem els contractes localitzats a l'arxiu notarial de Morella (Castelló).

Paraules clau: Afermament, educació, didàctica, Maestrat i Ports de Morella, Edat Mitjana.

ABSTRACT

An apprenticeship contract to learn a trade or a service contract to be a servant in a house were the educational prospects for most of the children and teenagers during the Middle Ages in the Kingdom of Valencia. That is how they got ready for the adult life, learnt values too and their personality was forged. Here we are going to show the contracts and documents found in the notarial archive of Morella (Castelló).

Keywords: Contract, education, didactics, Maestrat and Ports de Morella, Middle Ages.

RESUMEN

Los contratos de aprendizaje de un oficio, o de servicio doméstico en una casa, forman parte de las perspectivas educativas para muchos jóvenes y adolescentes durante la Edad Media en el reino de Valencia. Estos mecanismos los preparaban para la vida adulta, incidiendo a su vez en la formación de la personalidad y los valores. Aquí mostramos los contratos documentados en el Archivo Notarial de Morella (Castelló).

Palabras clave: Contrato de aprendizaje, servicio, educación, didáctica, Maestrat y Ports de Morella, Edad Media.

1. INTRODUCCIÓ

Cal aclarir que les línies que ara escrivim no tracten sobre ensenyament literari o intel·lectual, tot i que els contractes d'aprenentatge de vegades sí que inclouen aquestes clàusules, en cas que no fos eixa la finalitat del susdit contracte. La nostra pretensió és analitzar eixa altra forma d'accés al sistema educatiu existent durant l'edat mitjana, com són els contractes d'afermament, tant per als xics com per a les xiques, contractes que, a grans trets, són fonamentals en la preparació per a l'entrada en la vida adulta. De fet, el volum de joves (o les seues famílies) que utilitzen aquest accés a la formació, i la importància que el sistema adquireix en l'ideari mental de l'home medieval, permet entendre que, de forma paral·lela als contractes, sorgisca, mitjançant els consells municipals, una figura dedicada en exclusiva a afavorir la contractació dels joves, especialment si aquests són orfes (RUBIO, 1990; NAVARRO, 1992). A més, el fet de l'afermament ha generat ja una sèrie d'investigacions que han permès veure el fenomen a nivell quantitatiu i qualitatiu, així com la seua dispersió geogràfica pels diversos territoris de l'antiga Corona d'Aragó durant l'edat mitjana, essent un tema que avui en dia encara continua captant l'atenció dels investigadors². Per tant, amb aquestes línies, tractem de mostrar la perspectiva del contracte

1 Aquest treball s'inclou en el projecte i+D+i de la Generalitat Valenciana (GV/2018/016) per als grups d'investigació emergents titulat "Comercio internacional e integraci3n econ3mica en la Europa mediterr3nea y atl3ntica: los puertos del reino de Valencia (ss. XIII-XV)", projecte de car3cter interuniversitari dirigit per Leonardo Soler (Univ. Alacant) i en el qual participen J. Aparici (Univ. Jaume I de Castell3), D. Igual (Univ. Castilla -La Mancha) i M. Ruzafa (Univ. Val3ncia).

2 Recordem els treballs que fan refer3ncia a Saragossa, Val3ncia, Osca, Mallorca o Barcelona (DEL CAMPO, 2006; BENEYTO, 1930; FURI3, MIRA i VICIANO, 1994; SIXTO, 1992 i 1993; SESMA, 2000; VAQUER, 1989; HERNANDO, 2005). A nivell de l'actual prov3ncia de Castell3 afegim treballs semblants sobre afermaments del per3ode medieval en Vila-real o Segorbe (APARICI, 1995 i 1997). Una darrera i recent aportaci3 esbrina aquest acc3s dels joves al m3n adult a trav3s dels contractes i estudis en diverses ciutats peninsulars (C3RDOBA, 2016).

com a referent educatiu i d'ensenyament, a banda d'aportar dades inèdites sobre un nou territori (El Maestrat i Els Ports de Morella a Castelló), aprofitant el volum documental conservat als arxius morellans, complementat així un puzle més globalitzador.

El contracte era, en la mentalitat de molts dels pares de l'època, un bon mecanisme per a la socialització dels seus fills i filles, i constituïa una mena de període d'aprenentatge i preparació per a la vida adulta. Era com un mecanisme de readaptació familiar en atenció a la realitat socioeconòmica que cada nucli conjugal desenvolupava o li tocava de viure. Així, i de forma paral·lela, el contractant assumeix en certa forma les funcions paternals del grup primigeni d'on procedeix el jove, i cal que el prepare i el forme per a la vida, mentre als pares del nucli originari els permet descarregar-se de boques que nodrir, perquè aquesta responsabilitat queda, segons el contracte, en mans de la persona que rep el menut o menuda. Al document s'indica un període de temps (relacionat amb l'edat del menor) durant el qual residirà en casa del contractant, qui s'obliga a nodrir-lo, vestir-lo i calçar-lo, sa o malalt, mentre dura el contracte. De forma genèrica, si és un xic, se li ensenyarà un ofici, i si és una xica, la seua feina serà la de servir en casa (i per tant, aprendre les tasques de la llar, tasques domèstiques), en ambdós casos sempre en situacions lícites i honestes. I al final del període, ell ha rebut una formació professional i, com a soldada, pot rebre certa indumentària o en ocasions ferramentes de l'ofici. Mentre, ella rebrà també certa indumentària juntament a la soldada, una quantitat de diners que es constituirà, amb tota seguretat, com a base del seu dot a l'hora de contraure matrimoni. A més, durant aquest període d'afermament, en ocasions, al contracte s'hi estableix la possibilitat de l'ensenyament de la lectura i escriptura, tot i que podem suposar que aquest ensenyament queda implícit en determinats aprenentatges, com quan, per exemple, s'ha d'ensenyar l'ofici de mercader.

Llavors, el que queda palès és que, durant els anys de l'afermament, hi ha un doble procés educatiu. Un, el de formar el caràcter de l'individu i l'assumpció de determinats valors com a persona. L'altre, el propi procés d'aprenentatge de l'ofici / servei en el qual ha estat afermat. Ambdós processos queden sotmesos, en gran mesura, a les formes didàctiques que utilitzarà la família d'acollida per a aconseguir la seua finalitat. I aquest procés pot ser molt diferent segons cada família.

Que els contractes d'afermament són la base de la formació de l'individu com a persona queda de manifest en la concepció mental d'alguns pares. Això és el que pensava Pere Llorenç, un llaurador veí del lloc de Benimaclet, pròxim a València, quan ordena la redacció de les seues darreres voluntats en un testament que es publicà al setembre de 1471. En un dels ítems feia

referència als seus tres fills: Jacmet, Estevenet i Gueralda. El pare, veient propera la seua pròpia mort, tracta de deixar nugat el futur dels seus fills. I com ell diu, per a evitar que es tornen éssers improductius o vagabunds, indica els mecanismes per a l'accés a l'educació i aprenentatge d'un ofici per a poder guanyar un salari i poder viure. Fins i tot Llorenç arriba a insinuar que és millor el contracte, que deixar l'educació en mans femenines. Però aquesta consideració i opinió no es pot fer extensiva al conjunt de la societat. El 1416, Llorenç Barreda de Vilafranca, tudor testamentari assignat pel seu germà Pere, difunt, als seus fills, aferma a Joanica amb na Dolça, vídua de Pere i mare de la mencionada Joanica, per 12 anys, vestida i nodrida e açò *per amor maternal, atenant que vós, dita na Dolça de bona rahó, com a bona mare, no podets defallir aquella e li portarets millor amor e la nodrirets aquella de bons viciis mils que altra persona*. En aquest cas s'observa com es disposa la confiança de l'educació en la pròpia mare perquè no caiga en vicis dolents³.

Retornant al testament de Pere Llorenç, aquest disposa *que lo dit Stevenet no sia tolt a la dita na Francina, mare sua e muller mia, mentres aquella lo vulla tenir. E si lo dit Stevenet era ja en tal edat, e stant ab la dita na Francescha mare sua no feya lo camí que lo bon fill deu fer, per çò com les dones no crien bé los fills, en tal cars que aquell no-s regís com bon fill deu fer, los dits curadors prenguessen e no's perdés. E si lo dit Stevenet volia aprendre de letra per ésser capellà o altra art, que li fessen mostrar de letra, affermant-lo o recomanant-lo a algú a fi que aprengué. E si no volia aprendre, que los dits curadors o lo altre de aquells lo affermassen ab altri, si volia aprendre de offici ab menestral del offici que volgués. E si no volia offici, que-l affermassen ab algun bon laurador en manera que guanyàs. E dels altres dos, çò és Jacmet e Gueralda, si la dita Francescha los volrà tenir e ells volran star ab ella, que stiguén e vixquen ensemps. E si ella no-ls volrà o ells o algú d-ells no volrà star e habitar ab ella, en tal cars Gueralda, si no y volrà star ab la dita na Francescha o ella no la volrà, stigua e habite ab na Maria, cosina germana mia e muller del dit en Miquel Vidal (un dels marmessors testamentaris), e lo dit Jacmet sia affermat e segit per los dits curadors, affermant aquell ab algun bon laurador, que guanye soldada e no's fassa vagabunt sinó que treballe e sia bo*.

Veiem com el ventall de possibilitats educatives mitjançant el contracte és molt ampli per a Estevenet, a qui se li oferien diverses alternatives, com el treball artesà, l'agrari o l'aprenentatge literari amb un capellà. Però també

3 Arxiu del Regne de València (ARV), prot. n° 817 (1471, setembre 23). Arxiu Notarial de Mallorca (ANM), prot. n° 153 (1416, març 6).

veiem les possibilitats oferides a Gueralda i a Jacmet, molt més minvades. Amb tot, la finalitat última per al futur dels tres menuts queda clarament especificada al cas de Jacmet: treballar, ser bona persona i no ser un vagabund. Obviament, altres testaments ens mostren situacions diferents car l'educació dels fills, relacionada amb l'autoritat paterna, de vegades era un poc conflictiva. Al 1490 Jaume Espinosa, habitant en la masada de Les Alberedes, terme de Portell de Morella, malalt, ordenava el seu testament. Als fills els deixa una sèrie de béns. Però a la seua filla Maria (casada amb un veí de Mirambel) sols li deixa cinc sous, argumentant que ho fa *perquè tots temps me-s estada desobedient*. No es tracta d'un fet puntual, atès que el pare remarca que sempre ha estat així⁴.

Sembla que els contractes d'afermament estaven més vinculats als fills i filles procedents dels sectors menys poderosos de la societat medieval (camperols i artesans fonamentalment). Però també és cert que rebre una instrucció escolar oferia possibilitats d'ascendir a un nivell de consideració social superior dins de la mentalitat del moment. Per això, l'ensenyament literari i matemàtic es consolida de forma progressiva, i fermament unit al desenvolupament del comerç i la manufactura, així com de l'administració, sectors on es necessita cada vegada més de l'ús de l'escriptura i la comptabilitat. A més, i al seu torn, l'adquisició d'aquest sistema comunicatiu i de retenció de dades comença a ser fonamental per a valdre's per si mateix sense necessitat d'intermediaris que pertorben o comprometen. L'escriptura i els comptes seran uns útils necessaris per a dur a terme una correcta gestió administrativa del negoci, o de la pròpia vida, com podem veure per al cas de Barcelona (HERNANDO, 2005: 945-984).

Ja hem vist com Estevenet tenia opció d'aprendre de lletra amb un capellà. Creiem que el tipus d'aprenentatge literari progressa seguint la pròpia evolució en la capacitat de l'alumne, però també sembla que en ocasions ho fa d'acord a l'edat d'aquell. A Castelló, el fet que els estudiants paguen una quantitat diferenciada segons aquella matèria que estudien mostra una suposada competència, capacitat o interès diferent en cada un dels alumnes⁵. Mentre, a Sueca, prop de València, entre 1412-1427, el tudor del jove Peret Reguart consigna diverses despeses relatives a l'evolució i qualitat de l'ensenyament que rep el jove, segons la seua edat en cada moment⁶.

4 ANM, núm. 325 (1490, gener 18).

5 Al Castelló d'inicis del segle XV els estudiants que paguen al mestre ho fan seguint aquest model: *els que hoiran lògica XXVI ss, ítem dels doctrinalistes dos florins, ítem dels catornistes XI sous, ítem los partistes XII ss, e que us paguen segons en un estudi de Leyda és acostumat, és a saber, la meytat a santa Caterina e l'altra meytat a Nadal* (ROCA, 1983: 126)

6 Així per exemple, el 1415, quan tindria uns cinc o sis anys se li compren les primeres beceroles. També se li compren a l'any següent. Eixe mateix any possiblement acudeix a classe,

No n'és pas l'únic cas: el 1462, un clergue mestre d'arts resident a Terol reclamava al botiguer de Segorbe Francesc del Vayo el seu salari del període que, com a mestre, havia ensenyat als fills del sogorbí, als quals *havia mostrat de llegir en sa casa de Therol, com al temps que aquell los prés, encara llegien les beceroles, e ara se troben saben legir contractes e procesos* (APARICI, 1997: 487). Clara evolució en l'aprenentatge, des dels elements bàsics de lectura, les beceroles, a la lectura d'elements complexos com els processos i els contractes. De la mateixa manera, a la vila de Castelló es documenta durant tot el segle XV la presència de *mestres d'escolans*, els quals ensenyen gramàtica i lògica, i com diu el document de juny de 1403 *per manera que la vila no stigue sens mestre, e los fills dels hòmens d'aquesta vila no perden llur temps*. Com veiem, una nova referència a l'ensenyament per a formar de cara al futur, per no perdre el temps. A més, el mestre que és contractat a Castelló és *tengut de legir de arts de gramàtica, çò és de parts, regles, Cató, contentus, Tobies e doctrinal e gracisme e tractats e altres llibres acostumats de legir en semblant estudi* (ROCA, 1983: 121-128). Podem esbrinar, almenys, una part de l'íter educatiu.

També la zona d'estudi que ara presentem, el Maestrat i Els Ports de Morella, ens proporciona algunes notícies que ens parlen de la presència de gent lletrada que ensenya als menuts i joves dels pobles, com Pere Carbonell, regent del *studium* de Morella que el 1370 ordenava un codicil al seu testament; mossèn Sanxo Miquel, prevere batxiller en cascun dret de Morella, qui el 1421 li és afermat Joanet Pastor, fill d'un veí de Les Coves de Vinromà, durant cinc anys *en axí que vós li siats tengut mostrar de legir e scriure segons se pertany*; mestre Arnau Aguiart, mestre de cant habitant en La Mata i veí de Morella, documentat entre desembre de 1438 i febrer de 1441; Guillem Lluch, acòlit habitant en Sant Mateu que treballa el 1454 en Vilafranca com a *magistro scholarum*; Jerònim Esteve que el 1499 és *magister scholarum* de Morella⁷. Però també n'hi ha d'altres un poc més

com sembla confermar-ho el pagament del salari a un mestre de gramàtica. El tipus d'ensenyament que rep Peret es dedueix pels materials que se li compren: beceroles per a aprendre les primeres lletres, i unes vesprals, és a dir un manual de les oracions vespertines. Després d'aquesta primera etapa se'n farà càrrec de l'educació de Peret un capellà, entre 1419 i 1423, qui li ensenyarà a escriure millor i llegir en llatí. Per a això se li comprarà paper, tinta i bahinots on guardar les plomes. També se li compra un doctrinal, llibre característic de les escoles medievals que conté les regles i preceptes de gramàtica. Després del 1423 un altre mestre se'n farà càrrec. Se li compren llibres no especificats, i suposem un nivell de formació superior, doncs el nou mestre, que a banda és de Cullera, rep un salari molt superior al dels seus predecessors: quaranta sous front als nou ó deu dels altres. El 1427 Peret marxarà cap a València, possiblement amb la intenció d'assolir un elairament socio-econòmic que, en part, pot dependir d'aquesta formació educativa rebuda (GUINOT i FURIÓ, 1980: 21-32).

7 El codicil de Pere Carbonell, ANM, prot. 40 (1370, maig 26). L'afermament de Joanet Pastor

especialitzats, els serveis dels quals es requereixen en altres indrets, com mestre Lluís Adzuara, qui el 1423 és mestre de cant i escriptor de llibres d'església d'Atzeneta⁸. La impregnació capilar de la cultura escrita a nivell domèstic queda palesa al seu torn, a través dels inventaris de béns, que mostren la presència de llibres i documents a l'interior de les vivendes. Berenguer Palau el 1397 ens mostra diversos llibres però també documents fruit de la gestió administrativa o judicial⁹; els llibres que el mercader de Forcall, Mateu Cubells ven el 1437 al doctor en decrets de València Francesc Eximeno¹⁰; o l'inventari d'en Munterde el 1479, on es fa referència a un tauler d'escacs i a llibres de gramàtica i de lògica¹¹.

en Arxiu Històric Eclesiàstic de Morella (AHEM), protocol de Joan Guerau (1421, juny 24). El mestre de cant apareix comprant i venent forment, unes cases i rebent un censal. També fa testament juntament amb la seua muller Catalina. ANM, prot. 242 (1438, desembre ; 1439, gener 10 i febrer 4), prot. 243 (1440, abril 10 ; 1414, febrer 5). Ramon Tous, veí de Vilafranca, confessa deure al mestre d'escola Guillem Lluch 33 ss raó de salari per haver ensenyat al seu fill Pere Tous. ANM, prot. 214 (1454, setembre 4). Jerònim Esteve actua com a testimoni. ANM, prot. 290 (1499, abril 2).

- 8 El 1423 el síndic de Vila-real rep de Bertomeu Cardona, un prevere d'Atzeneta, dos-cent vint sous com a fermaça de mestre Lluís Adzuara, mestre de cant i escriptor de llibres d'església, quantitat que el consell municipal li havia deixat com a senyal dels cinquanta florins (cinc-cents cinquanta sous) promesos de salari *per fer hun libre per a obs de la ecclèsia però com no fes lo dit libre e se-n anàs*, el fermaça retorna el senyal donat. Arxiu Municipal de Vila-real, Claveria 246, f. 2v.
- 9 A l'interior d'un artibanch es localitza, *primo un breviarí vell, ítem unes gloses sobre Cató, ítem XIII cartes de pergami e dues bulles ab un procés en forma, ítem unes cartes de les sues órdens, ítem un inventari dels béns de Simó de Galindo. En la caxa pus baxa, ítem unes constitucions sinodals en paper, ítem un verba de pergami, ítem una art manual e altres menuderies, ítem una carta de perdonança, ítem un divinal de paper vell*. ANM, prot. 74 (1397, octubre 1).
- 10 El preu global fou de noranta florins. Arxiu de Protocolos del Col·legi del Corpus Christi de València (APPV), prot. 20705 (1437, juliol 27). Els llibres són : *Primo hun speculador scrit en pergamins. Ítem, cinq sobre los primer e segon dels decretals scrit en paper ab cubertes de fust e aluda, verd. Ítem, bartol, sobre la primera part de la emforcada ab cuberta engrutades e alena negra. Ítem, bartol sobre la primera part de la "ff" nova ab cubertes engrutades vermelles. Ítem, bartol sobre la II part dels "ff", vella, ab cubertes grogues engrutades. Ítem innocent en pregamins ab cubertes de fust e aluda vermella. Ítem unes clementines ab cubertes de fust e aluda groga. Ítem, Jacme But sobre lo "C" en paper, cubertes engrutades blanques. Ítem "G" de cuquo, en paper sobre lo "C" ab cubertes negres engrutades. Ítem, una instituta en paper ab cubertes de fust e aluda groga. Ítem, inventari de bartol. Ítem, uns furs de rey en Jacme en paper, ab cubertes de fust e aluda vermella. Ítem, stòries de Spanya en paper ab cubertes engrutades. Ítem, un Jacme de Bellví sobre autèntiques e [...] llibres de letres.*
- 11 Béns de la casa d'en Munterde que són lliurats al fill de micer Lleonart, trobant-se a l'interior d'un cofre *hun taulell per a jugar a scachs ab senyals de ala, ítem deu llibres antichs de poca valor de arts, çò és gramàtica e llògica e altres paperaços, e molts paperaços e llibres de poqua valor*. ANM, prot. 237 (1479, juliol 10).

2. LA DIFÍCIL ENTRADA EN LA VIDA DELS MENUTS I LES MENEDES

Nadons el naixement dels quals, de vegades, implica ja tot un seguit de variables que poden condicionar el camí per al seu creixement, i per tant, la possibilitat d'accedir, o no, als diferents mecanismes de l'ensenyament de l'època. Cal assegurar que els menuts arribaran a fer-se homes i dones adults de profit. Llavors entra en funcionament un doble mecanisme. D'una banda, aquell que permet cobrir un nivell bàsic com és el nodriment i l'obtenció dels elements mínims i essencials per a la seua supervivència. D'altra, aconseguir de forma paral·lela un ensenyament, una formació literària o professional, uns coneixements, etc... que els preparen per a la vida adulta (NAVARRO, 2004: 214-218; APARICI i NAVARRO, 2010: 63-68). Pel que fa al primer cas, l'inici de la vida pot ser relativament complex, especialment si la paternitat reconeguda, de ben segur, és comentada per tot el poble¹². Altres vegades trobem que el menut pateix certa malaltia i que, a pesar de tot, no aconsegueix arribar a l'adolescència¹³. Obviament cal tenir en compte les elevades taxes de mortalitat de l'època medieval que fan que els menuts queden orfes prompte i al càrrec de parents i tudors designats pels propis pares en previsió de futur. Aquests poden gestionar

12 *Conexeran tots com yo, na Maria fila d'en Pasqual del Vilar, habitant en lo loch de Olocau, no induida ni afalagada, ne menaçada, ants de tot lo meu dret plenerament yo sabent en volent descaregar la mia ànima, do e relex Arnau fill meu per pare a-n Arnau Altafula, prevere habitant en lo loch de Olocau. Et jur per Dèu e los sants quatre evangelis de les mies mans corporalment toquats, que no y (ha) altri pare syno Deus primerament, e n'Arnau Altafula prevere pare seu, e yo dita Maria mare. Açò fou feyt en lo loch de la Mata, a XVII dies del mes de mag, Anno a Nativitate Domini M° CCCC° XV°. Fou otorgada licència e plen poder que la dita carta fos ordenada largament a consell de savis e de notaris. Fait large, facta en lo loch de la Mata. Testes fuerunt presents a les dites quoses, e de juraments, Martinus Gosa notarius et Dominicus Blascho habitatores loci Mate, et Laurencius Çaroga, vicino ville Morelle. ANM, prot. 120 (1415, maig 17). Des de la nostra perspectiva actual resulta cridaner que el pare fos un home de l'esglèsia. Però el document està redactat, decididament, per a que el nen tinga un pare reconegut.*

13 L'11 de setembre del 1419 na Pasquala, veïna de Cinctorres, estant malalta disposa en el testament que el seu fill menut anomenat Joanet, *perquè és axí petit e molt flach*, quede al càrrec de la pròpia àvia, Bertomeua, durant un any i sota certes condicions de pagament (dos cafissos d'ordi i dos florins per nodrir-lo, i en paga de tenir-hi cura les robes i joies de casa). El pare de la criatura, Francesc Pallarés, està d'acord. La mare mor pocs dies després, el 20 de setembre. Però la vida d'aquest Joanet no degué ser fàcil. Un any després, a l'octubre del 1420, l'àvia i el pare del xiquet acorden que ella mantindrà i nodrirà de boca a Joanet, al menys per un any més, atorgant el pare la mateixa provisió, necessària, per al nodriment. Però al document hi apareix un afegit posterior que indica que, *com lo dit Johanet morís a poch estar, per ço les dites parts manaren la present carta ésser cancellada*. Amb tot, la família de Francesc Pallarés era una mica més ampla. Joanet era el seu fill, però sembla que Francesc s'havia casat ben prompte, en segones núpcies, amb Pasquala, qui per la seua banda havia aportat al matrimoni dues filles fruit d'una unió anterior. Cal recordar que en aquella època les

determinats béns assignats, o fins i tot el patrimoni pervengut als menuts per a garantir la seua supervivència¹⁴.

Com veiem, davant d'un futur incert, hi ha mecanismes que tracten d'assegurar la vida dels menuts. Poden ser els pares, els avis, o també altres familiars i amics els qui actuen, llavors, com a tutors o curadors, per tal de garantir-ho. El 1422 la vídua de Domingo Carbó, veïna de La Mata, indica al seu testament que *atenent e regonexent que com lo dit Bernat Carbó, fill meu, sie tolt e debilitat de tots sos membres, e no puxe regir los béns ne la sua persona*, en nomena curador de béns i fill Pere Bru, nebot seu. El pare ja havia mort, i la mare feia testament. El xiquet patia algun tipus de deficiència o minusvalia: calia que algú se n'ocupara per a quan la mare ja no hi fos¹⁵. I no n'és l'únic cas. La tasca d'aquests tutors o curadors és contínua. Per exemple el 1416 Bernat Sala, veí de La Mata, en qualitat de tutor dels fills de Guiamó Solà, afermava per 6 anys a Antonet Solà a aprendre l'ofici de soguer. Aquest menut ja tenia, al menys, un període on es garantia el seu nodriment i ensenyament. Però també hi havia la seua germana menuda Guiamoneta, pubilla, i *per pagar la soldada de aletar-la*, amb el consentiment dels parents i amics de dits pubils, el tutor ven a Pasqual Casanova una sort de terra pertanyent als xiquets, situada en la Todoella, al mas de Domingo Sancho, per preu de 240 ss, quantitat amb la

taxes de mortalitat són elevades, l'esperança de vida és minvada, i que vídues i vidus podien tornar a casar-se amb edats molt primerenques. Uns mesos abans de la mort de Joanet, al maig del 1420, el seu pare promet a Jaume Maçana, un veí de Cincorres que és tutor de Guiamoneta i Violant, fillastres de Francesc (i per tant germanastres de Joanet), que les mantindrà des de sant Joan de juny en dos anys donant-los menjar, veure, vestit i calçat segons el seu estament. ANM, prot. 159 (1419, setembre 11; 1420, maig 12 i octubre 1).

- 14 El febrer del 1439 Maria, esposa de Miquel Loça, disposa al seu testament que el seu marit rebrà un parell de mules i una taça d'argent sota la condició que tinga cura dels seus fills Miquelet i Gabriel, els alimente i els facilite el vestir, almenys fins que ambdòs compleixen els dotze anys. El març del 1439, Antoni Altafulla el major i Pere Bovill, tutor dels béns i filles del difunt Bernat Alcalà, juntament amb Andreu Alcalà, Joan Coloma, Antoni Altafulla notari, Jaume Altafulla i Bertomeu Vallés el menor, en qualitat de parents de les filles del difunt, atenent a que aquestes, Francesca i Joana, *fosen romases pubilles e órfenes de mare, e fossen de molt poqua edat, e vent que los béns materials fosen de poca vàlua e no complets a criar les dites Francesqua e Johana entrò edat de guanyar-se la vida, ni encara per ha hun any*, per això tots en concòrdia renunciem als béns mobles i immobles que els pugueren pertànyer amb la finalitat d'ajudar a les xiquetes. Mesos després, el desembre, els mateixos parents atenen la necessitat d'una tercera filla del difunt, Antoneta, en relació a que els béns que li han pervengut fins que arribara al matrimoni són insuficients, també fins i tot per a un simple any. Per això, tots d'acord, decideixen donar dits béns mobles i immobles a Antoni Falcó i la seua muller Marieta, que és cosina germana del difunt, a canvi de que aquestos tinguen cura, nodreixen i donen vestiments a Antoneta fins edat de matrimoni. ANM, prot. 242 (1439, febrer 12; març 28; desembre 4).

- 15 ANM, prot. 64 (1422, abril 27).

qual pagarà a la mare dida o *nutrix*¹⁶. Amb aquest exemple podem veure un afermament per a aprendre un ofici, i la venda de part del patrimoni pervengut per a poder pagar l'alletament d'una menor. I tot gestionat pel tudor amb consentiment dels parents.

I és que la confiança en el tudor o procurador pot ser suficientment gran quan se li encomana amb total llibertat que aferme, segons ben vist li serà, pel temps que creurà convenient, allí on ho considerarà millor, amb la soldada que li plaurà, i amb la persona que cregui oportuna¹⁷. De fet, en ocasions, la documentació ens permet, almenys, seguir un poc la trajectòria d'algun d'aquests menuts i menudes. Al febrer del 1429, Domingo Beneyto habitant en La Mata, confessa deure a Bernat Carbó 88 ss *per raó de la provessió e alimentació que vós donats a ma filla Orieta hun any, lo qual comence del present dia de huy en hun any, pagant meitat a Tots Sants i meitat al final de l'any*. Tres anys més tard, el febrer del 1431, Domingo Miralles veí de La Mata, tudor assignat per la cort a la persona i béns d'Orieta, filla del difunt Domingo Beneyto (el pare ja ha mort), l'aferma amb na Toda, vídua de Domingo Aliaga, veïna de Tronchon, per un període de set anys a servei domèstic, nodrida i vestida segons costum. Els tres primers anys no rebrà soldada, i de la resta de temps rebrà en conjunt i al final del període un total de 140 ss jaquesos i quatre alnes i mitja de drap de color blau¹⁸. La xiqueta, nodrida inicialment en una casa estranya, després de l'òbit del seu pare i per intermediació del tudor, acaba en el circuit dels contractes d'afermament on treballarà set anys al servei domèstic d'una vídua habitant en una població terolana.

16 ANM, prot. 121 (1416, agost 5). També a l'abril del 1428 es dona un cas semblant. Joan Abril, veí de La Cuba (Terol) confessa rebre de Pere Fort, veí de La Cuba, cent trenta-dos sous que li paga en forma de robes i aparells de casa, en estimació i càlcul dels cent trenta-dos sous que costarà *alimentar, nodrir e criar vostra filla Marieta hun any, lo qual any comence a còrrer lo present dia de huy*. A continuació es fa menció a que Pere acaba de quedar vidu, i que té tres fills, a saber Jacmet, Francesca i Marieta. Dels dos primers no en sabem res, però possiblement entraren en el circuit dels afermaments. Marieta sembla la més menuda i per això cal assegurar-li el nodriment, del qual s'encarregarà amb molta seguretat la muller de Joan, que actuarà com a mare dida. ANM, prot. 186 (1428, abril 9).

17 El 1464, Miquel Andrés habitant en La Mata nomena procurador a Bernat Belví, habitant en La Mata, per que *per mi et en nom meu puyxats afermar una filla mia per nom apellada Catalina, la qual puyxats afermar ab persona o persones que a vos ben vist serà, e en aquell loch o lochs que a vos plaurà*, pel temps i soldada que Belví tindrà a bé. També el 1439, Domingo Bru nomena procurador al seu fill Pere Bru per a que en el seu nom puga afermar a l'altre fill menut, Joanet, i encara a la resta de fills seus, amb aquella persona que ben vist li serà, en el lloc que creurà convenient, i sota les condicions que millor creurà. ANM, prot. 270 (1464, octubre 29), prot. 242 (1439, novembre 10).

18 ANM, prot. 187 (1429, febrer 14), prot. 188 (1431, febrer 9).

3. LA DIDÀCTICA, LA FORMACIÓ I L'ENSENYAMENT

Obviament, sembla que la funció principal dels contractes d'afermament és la de formar l'individu i, sempre d'acord amb les clàusules, acomplint amb els manaments del contractant, que seran lícits i honestos. Si es tracta d'una jove, aprendrà les tasques de la casa (netejar, fer la bugada, cuinar, etc...) tot i que, en ocasions, aquest servei domèstic s'acompanya de l'aprenentatge d'alguna activitat manufacturera o ofici de caire tèxtil. Per exemple, el 1371 sabem que Francesca, filla del sastre Domingo Barberà, havia estat afermada amb el carder Guiamó Cubells per a aprendre l'ofici de carderia. O l'any 1422 quan Ramoneta filla de Pere Aznar, de Morella, és afermada durant quinze anys amb el teixidor Bertomeu Salvador i la seua muller Francesca, veïns del mateix lloc, a servei domèstic, però també el matrimoni devia *mostrar-li lo officii de la lana*. I no es tracta d'un cas aïllat¹⁹. De l'altra banda, si es tracta d'un jove, de vegades aquest és contractat a servei, però generalment aprendrà un ofici, si bé és cert que paral·lelament és un treballador no remunerat que al cap i a la fi ajudarà en l'obrador artesà²⁰. Això és el què s'ensenyava i aprenia. Però, com es feia?

19 ANM, prot. 40, f. 79r (1371, març 1). AHEM, prot. de Pere Peçonada (1422, novembre 20). Tot i que no pertanyen a la zona ara en estudi, sabem per exemple que al 1402 Bernat Guerau, tender de Castelló, aferma a la seua filla Caterina, d'uns cinc anys, amb Bertomeu, vídua d'Antoni Mateu, *mediator* de València, per temps de dotze anys a servei domèstic, però també devia *docere officium vestrum de fer cordes, barches et flocadures*, amb soldada de quinze lliures. Altres documents ho corroboren. El 1392 el contracte d'Elionor Nunyç, òrfena de Lop Garcia i afermada amb na Caterina, implicava que ho era *ad serviendum vobis in officio vestro textorie de vells*. O el 1427, l'afermament de Pasqualeta, d'uns set anys, amb Gil del Rey, ciutadà de València i venedor de cereals, per un període de nou anys a servei domèstic implicava al seu torn que Yolant, la muller de Gil, devia *mostrar-li del vostre ofici de texidora de sàvenes e altres coses*. APPV, prot. 11756 (1402, maig 11), prot. 1287 (1392, desembre 16), prot. 27165 (1427, febrer 17).

20 Tanmateix, les consideracions internes d'alguns contractes d'aprenentatge o servei domèstic ens plantegen dos interrogants que van més enllà del propi interès de la formació del menut o la menuda. El primer fa referència a l'edat de la persona contractada. El segon, a la voluntat pròpia i individual d'eixa persona respecte al contracte que s'ha dissenyat per al seu futur. Tot i que al Maestrat-Els Ports no ho hem pogut documentar, però en altres indrets les edats dels menuts fan pensar que el contracte és un simple formalisme legal per a aconseguir una possible adopció. Tal volta la família d'acollida no cerca un treballador o treballadora a qui ensenyar-li i de qui aprofitar-se durant uns anys, sino una persona que pugui reomplir el buit deixat per algun fill difunt o simplement no nascut per acció d'una capritxosa natura que els ha impedit procrear. Contractes de nens d'un any i sis mesos, de dos anys, etc. Indubtablement, si el mecanisme tenia aquesta altra funció, podem suposar que entre aquests nens i la família d'acollida sorgirà un vincle familiar i emotiu poderós. El segon aspecte que ens crida l'atenció és comprovar el grau d'acceptació d'allò que altres han decidit per ell o ella, i si hi existeix un cert grau de rebel·lia contra la situació. Sembla que açò no era infreqüent. La fugida era el primer recurs dels nens i joves per a mostrar la seua discomformitat, i alguns d'ells eren posteriorment detinguts i empresonats. Antonet, procedent de Mosquerola, fou afermat a Castelló per aprendre l'ofici de teixidor. Però després de tres anys, al 1420, havia fugit. Altres

Ensenyament i aprenentatge són dues vessants d'un mateix aspecte. D'una banda la persona que ensenya hom suposa que sap el que fa. Un bon sabater farà bones sabates. Un bon fuster sabrà treballar correctament la fusta i coneixerà tot allò relacionat amb el producte. Però a l'hora d'ensenyar l'ofici la cosa canvia. Ja no sols s'ha de ser un bon professional, sinó també un bon ensenyant. S'ha de tenir la capacitat suficient per trasmetre allò que es coneix, de forma clara i nítida. Però no sols això. A l'hora d'ensenyar cal tenir en compte també altres aspectes, com la paciència, el control, la connexió empàtica amb els alumnes o deixebles, la capacitat explicativa i d'aprofitament dels diversos recursos didàctics que poden estar al seu abast per a aconseguir que l'altre aprenga. I obviament està aquest altre, l'aprenent, l'alumne. Per més que un mestre vulga, si l'alumne no vol, l'aprenentatge no es farà. A aquest alumne se li suposa una certa actitud i aptitud o capacitat. L'actitud és fonamental, car implica voler o no voler, tenir ganes o no tenir-ne, aprofitar allò que s'ensenya o passar de tot. I l'aptitud o capacitat està relacionada, al seu torn, amb dos elements, a saber, la capacitat intel·lectual de l'alumne per absorbir els ensenyaments, estructurar-los mentalment, i ser capaç d'un posterior aprofitament. Però també hi ha l'aptitud o capacitat física, és a dir, si l'alumne serà apte i podrà, o no, desenvolupar una determinada tasca d'acord a les possibilitats que li ofereix el seu propi cos, o la seua força. És a dir, que a l'ensenyant se li presuposa tenir capacitat per desenvolupar dita tasca. I a l'aprenent o deixeble, la capacitat d'atendre i aprendre.

El 1474 Domingo Codina aferma al seu fill amb Pere Darnés, teixidor del Portell, incidint el pare en que *siats tengut de mostrar-li l'officii de texidor, si e segons bons maestres són tenguts de mostrar a semblants deixebles*. Bon mestre devia ser Darnés doncs poc després, Antoni Rius, qui ja s'anomena a sí mateix com teixidor veí del Portell, confessa estar content de les robes i soldada que Darnés li havia de donar pel temps que estigué amb ell aprenent l'ofici²¹. També a l'agost del 1465, Pere Agulló de Morella aferma al seu fill Peret a aprendre l'ofici de corder durant 7 anys, *amb un bon mestre, lo qual mestre, al dit Peret, lo dit officii de corder ensenyar tro a tant sia vist ell ésser bon mestre*²². Ensenyar bé, com deu ensenyar un bon mestre a un bon deixeble, qui de segur arribarà a ser mestre qualificat i

mostraven la seua disconformitat amb quèixes, com Miqualet, que al 1503 comentava que no volia estar afermat com a pastor sino que volia aprendre un ofici (APARICI i NAVARRO, 2010: 68-69).

21 ANM, prot. 267 (1474, març 3; abril 11).

22 ANM, prot. 270 (1465, agost 11).

reconegut, i que tindrà al seu torn els seus propis deixebles. La qualitat de l'ensenyament rau, segons aquesta perspectiva, en la qualitat del mestre. Amb tot, el setembre del 1417 Pere Aymerich, veí d'Olocau, tudor de Pere Aymerich fill de n'Aymerich, l'aferma amb Alfonso Balaguer, ferrer, durant set anys. Demana al contractant que *siats tengut de mostrar-li l'ofici de ferrer, tant com puschats*²³. Tant com puga per la capacitat d'aprenentatge del xic, o tant com sàpiga ensenyar el mestre? De fet, al 1378, quan és afermat Miquel Cabanes amb Pere Forés de Castellfort per aprendre l'ofici de teixidor, s'hi indica que serà *segons que ell mills porà aprendre a son enteniment*. En aquest cas s'incideix en la capacitat de l'alumne. O al 1421 quan és afermat Nicolau Assensio, de Morella, amb Macià de Palma i la seua muller Nicolaua, veïns de Morella, a l'ofici de merceria i mercaderia, prometent el matrimoni *ensenyar a aquell lo dit ofici tant com porem, e aquell aprendre porà*²⁴. Ací entra en joc, per tant, no tant la capacitat d'ensenyar, com aquella altra d'aprendre. A més, en aquest darrer cas, cal tenir en compte que, el fet d'afermar a algú per aprendre l'ofici de mercaderia implicaria, de ben segur, un aprenentatge que inclou la lectura, l'escriptura i la comptabilitat, és a dir, una sèrie de ferramentes bàsiques per a poder desenvolupar els negocis propis d'aquest ofici²⁵.

Però també és cert que una altra cosa és que l'aprenent vullga aprofitar el contracte per aprendre, o que realment puga acomplir el compromís segons ja hem comentat. El gener del 1461 Antoni Escoriola devia aprendre l'ofici de teixidor en Morella, *com se pertany en hun aprentiz*. És a dir, s'espera de l'alumne l'esforç necessari per aconseguir l'objectiu últim que és l'aprenentatge²⁶. Al 1420, els testimonis d'un procés judicial a Castelló indiquen la desesperació d'Antoni Losella, un teixidor que devia ensenyar l'ofici al seu afermat, Antonet Sabata, d'uns nou anys. Els testimonis indiquen que aquest xiquet *cessava saber res del dit ofici de texidor, ans ere fadrí fort dèbil de força per la poqua edat*. Afegeixen que *no sabie molt del dit officí, car moltes vegades vehie* (el testimoni) *que lo dit Anthoni Losella se havie a exir del teler per mostrar-li de canonar e mostrar-li aquel dit officí, que per çò, com ere tant dur de aprendre e no voler-lo ferir, li venien los hulls en aygua al dit en Losella*²⁷. Poca força per a un treball dur, el mestre deixava la seua feina per a formar l'aprenent, i davant de la impossibilitat d'aconse-

23 ANM, prot. 122 (1417, setembre 16).

24 AHEM, prot. de Pere Sanç (1378, abril 25). AHEM, prot. J. Giffé (1421, gener 3).

25 Vegeu en aquest dossier el treball de Coral Cuadrada.

26 ANM, prot. 198 (1461, gener 30).

27 Arxiu Històric Municipal de Castelló, justícia 4, actes comuns (1420, gener 11).

guir-ho, al mestre li venien ganes de castigar-lo físicament, però per no ferir-lo, la seua desesperació feia que dit mestre acabara plorant d'impotència. El mateix any, al març del 1420, Domingo Punter, *steller* veí de Morella, aferma el seu fill Bertomeu amb Antoni Bernat, sabater de Morella, a dit ofici durant set anys. Però el 24 de gener de 1422, *los dits Domingo Punter e Antoni Bernat manaren cancel·lar la carta dessús dita com lo dit A. Bernat no volg més que lo dit fadrí lo servís pus, e al dit Domingo Punter dix que li plahye*²⁸. El contracte no arribà ni als dos anys. Què degué passar perquè el mestre no volgués que el fadrí el servís més?

Recordem que al contracte, el pare o tutor legal permet que el contractant pugui utilitzar determinats mitjans per a que l'afermat treballes i li faci cas, de vegades amb maltractaments físics. Però, paral·lelament, també existeix una certa concepció mental que mostra aquests menuts i menudes com a ignorants, de poca entenedoria i, per tant, molt manipulables. Al 1488 Gabriel Escuriola, de La Mata, fou condemnat pels àrbitres i composadors, en nom de la seua muller, a satisfer determinades multes que se li imposen, perquè la seua esposa havia *per migà o afalagament o sostrayment de hun fadrí*, robat determinades coses en casa d'un veí, Miquel Loça. Escuriola deu satisfer els béns robats, però també, *ítem més, atenant lo desviament que lo dit fadrí aran de la dita dona ha pres per aver-lo gitat lo dit en Loça de sa cassa, lo qual fadrí ab sa innocència e ignorància, la dita dona lo ha fet caure en error...* És a dir, el fadrí, innocentment, ha caigut sota la manipulació d'aquesta dona que l'ha fet incòrrer en l'error de robar, i per tant, desviar-lo del bon camí, amb la conseqüència afegida que Loça el va despatxar de casa. Aquest fadrí, Bernadet Súnyer, rebria d'Escuriola en compensació quinze sous o tres alnes de drap burell o pardo, que es lliuraran al seu oncle o al seu avi²⁹.

És cert que, de vegades, la finalització anticipada del contracte es devia a la fugida o les malifetes dels aprenents, o tal volta a la desídia del mestre. Però també hi havia situacions especials. El 1397 es produeix la cancel·lació del contracte entre mestre Salvador Martíneç metge de Morella i Pere Cortades veí de Montroig, tutor de Marieta, filla de Domingo Cortades difunt, que estava afermada amb el metge a servei domèstic per tres anys. El motiu de la cancel·lació és que aquesta jove s'ha casat abans d'acabar el període de servei, per la qual cosa el seu tutor es compromet a cercar una altra macipa que cobrisca el mes i mig que quedava del contracte, o pagar Martíneç el que costaria una persona que serveisca durant eixe

28 AHM, protocol de Francesc Borrell (1420, març 11).

29 ANM, prot. 279 (1488, octubre 7).

període. Amb tot, el contracte tenia un altre ítem interessant, car paral·lelament se li pregunta a la xica si ja està guarida de la malaltia que el mestre s'havia compromès a tractar, i aquella diu que sí. I no és l'únic cas que l'afermament implica guarir l'afermat. Anys abans, el 1361 Miquel Cugull, de Castell de Cabres, pare de Dominga, l'aferma amb na Sibília, vídua de Bertomeu Tolsa, de Morella, per a servei domèstic des de Pasqua de Ressurrecció en quatre anys, *et siats tenguda segons vostre poder de curar a la dita Dominga d'aquella malaltia que té e sofre en lo coyll qué és apellada porcelleres, e segons que ella mills o pogue soferir al vostre bon enteniment*. La nodrirà i vestirà, però no rebrà cap soldada final, llevat del propi guariment³⁰.

També cal tenir en compte que la gran majoria dels contractes mostren en la seua disposició formal un model molt genèric o poc especificat. Aprenere l'ofici de corder, de ferrer, de teixidor, ésser afermada a servei domèstic, etc... implica (i es sobrentèn) tot un seguit d'aprenentatges particulars per a poder dur a terme allò pactat per ambdues parts³¹. Però alguns d'aquests documents ens indiquen un poc més el que seria la guia docent del procés. A l'agost del 1484, en l'afermament que signa Joan Ainsa, veí de Cinctorres del seu fill Joan amb Pere de Sentjohan, s'hi indica que és per aprendre *lo ofici de la perayria, ço és de cardes, carduces, pintes, aparellar e altres coses a l'ofici necessàries*. Cardar, pentinar o aparellar són diverses fases dintre del procés productiu del drap, per tant ja no es tracta d'una nomenclatura genèrica, i ací sí que s'especificuen determinats aprenentatges diferenciats³². També a l'afermament de Bertomeu Nicolàs, el 1454, s'especifica clarament que el mestre ha de *mostrar lo dit officii de texidor de draps de lli e de llana dels qui-s costumen en esta terra*. Draps de lli i de llana, que utilitzen matèria primera diferent i telers també especials. Però a més cal tenir en compte que Bertomeu no era d'aquesta terra, puix

30 AHEM, protocol de Guiamó Esteve (1397, juny 15). ANM, prot. 34, f. 101v (1361, març 6).

31 Tot i així, també cal indicar que de vegades en el propi contracte s'hi indica la possibilitat de l'ensenyament literari i matemàtic al contractat. En La Cañada de Benitanduz, poble de la província de Teruel, Guillem de Miravet, tudor dels fills del difunt Marco Colás i de Joana Valero, aferma a Migalito Colás amb Domingo Valero (possiblement familiar seu) fins que compleisca els vint-i-quatre anys, amb el compromís de mostrar-li *letras, sumar, leyer, scriuir et criarlo dentro del dito tiempo como padre*. A continuació fa exactament el mateix amb Joanico Colás, que queda afermat amb Antón Colás fins els vint-i-quatre anys amb obligació *de fazerle mostrar letra, sumar, ler, scriuir*. Archivo Histórico Provincial de Teruel, prot. n.º 1766 (1513, agosto 16).

32 El contracte és per temps de nou anys, a comptar des d'avui i a més acorden que pels últims cinc anys rebrà una soldada total de sis-cents sous, quantitat prou elevada pel que fa als contractes d'afermament. ANM, prot. 324 (1484, agost 3).

era originari de Mosquerola, a Terol, i el document indica clarament que cal aprendre com es fan els draps d'aquesta terra, és a dir, el model valencià³³. Quan al 1489 Domingo Godes, veí d'Ortells, aferma el seu germà amb Miquel Osset, de La Mata, ho fa perquè puga *mostrar-li lo oficii de perayre*, especificant però *segons se practica en la villa de Morella*³⁴. És una generalització terminològica del formulari, o veritablement suposa aprendre la forma de treball de la vila de Morella, que tal volta tenia les seues pròpies especificitats productives segons les seues ordinacions gremials, diferenciades respecte a la resta de viles? O el cas de Macià Guerola, el 1488, a qui el seu germà li mostrarà l'ofici de ferrer, però el pare li demana que també cal *acomandar-li lo foch, perquè si-s avehe*, és a dir, no sols treballar el metall, sinó específicament que s'acostume al control i cura del foc³⁵.

D'altra banda, la variant geogràfica també és un aspecte destacable dels contractes. Al cas dels Ports-Maestrat, la seua situació orogràfica i la proximitat amb les properes terres del Regne d'Aragó propicia un transvassament de recursos humans (els i les joves) entre els propis pobles de la zona i també amb les localitats de Terol, amb les quals es mantenen relacions socio-econòmiques i culturals durant tota l'Edat Mitjana. És en aquest àmbit geogràfic, muntanyenc, on trobem la conca vessant que drena i redistribueix els efectius humans³⁶. Però no hem d'oblidar la importància d'altres nuclis de població, cas de la pròpia ciutat de València, com a focus d'atracció i destinació última de molts d'aquests i aquestes joves que, empentats pels progenitors, arribaran a la gran ciutat cercant, possiblement, una millora en la seua vida. Aquests desplaçaments de major radi permenten veure, en

33 Pero Nicolás, llaurador veí de Mosquerola, aferma al seu fill Bertomeu, d'uns vuit o nou anys, amb Pasqual Terrent, veí de Vilafranca, *per moço seu al officii de texidor de draps de lli e de llana*, per temps de sis anys des del proper Nadal, *mostrant lo dit officii de texidor de draps de lli e de llana dels qui-s costumen en esta terra*, nodrit, vestit i calçat segons costum. ANM, prot. 214 (1454, desembre 22).

34 ANM, prot. 279 (1489, novembre 30).

35 ANM, prot. 279 (1488, març 22).

36 A tall d'exemple, el teixidor de Vilafranca Domingo Alberit rep dos afermats, un el març i altre el maig del 1443. En el primer cas Ramon Caçador, veí del Portell, tudor i curador de la persona i béns d'Andreu Caçador, d'uns deu anys i fill del difunt homònim Ramon Caçador, *l'aferma ad officium textore pannorum panni et lini*, per temps de cinc anys a comptar des del proper dia de sant Miquel de setembre, nodrit, vestit i calçat segons costum, *e sie tengut fer-li dintre lo dit termini tres robes de burell blanquinós per a damunt, e finit lo dit termini li sie tengut donar sis alnes de drap burell*. Poc després és Joan Conejos, veí de Vilafranca, qui aferma al seu germà Minguico amb Alberit per temps de cinc anys a comptar des del proper dia de sant Miquel de setembre, vestit, nodrit i calçat segons costum. ANM, prot. 203 (1443, març 25 i maig 13). Un mateix mestre, i dos aprenents de geografies properes, però diferents.

l'ideari mental del moment, que les possibilitats d'afemament amb qualsevol artesà són molt més nombroses que les que es poden oferir i existeixen entre els habitants de les poblacions dels Ports i del Maestrat. A l'agost del 1401, Nadal de Fontbona, veí de Vilafranca, nomena procurador el seu fill Miquel de Fontbona, teixidor qui ja és habitant en València, perquè aferme per ell l'altre fill seu, Joanet, *en la dita ciutat de València ab qualsevol menestral o menestrals o maestres de qualsevol ofici o art mecànica*. Una mateixa geografia d'origen i en aquest cas a més un llaç familiar que permet l'arribada i integració del nouvingut³⁷. Allò cridaner, però, és que sembla que el germà menor no queda afermat amb el germà major, qui ja habita en la ciutat, cosa que sí ocorre amb altres casos³⁸.

València és doncs un punt focal de primer ordre, capital del regne i urbs internacional de primer ordre, molt poblada. A la taula veiem com vint-i-un dels joves documentats són afermats per anar a dita ciutat. Són sols els documentats als arxius morellans. Però no són els únics. Tomàs Oller, pare d'orfes de la capital del regne, realitzà en el període comprès entre 1461-1468, i davant del notari valencià Bertomeu de Carries, fins a vora sis-cents contractes d'afermaments, la meitat de servei domèstic per a xiques i l'altra meitat d'aprenentatge d'un ofici per a xics. Entre aquests últims també se'n documenten uns quants provinents dels Ports i del Maestrat, afermats per a aprendre oficis del sector tèxtil, un dels més importants durant la centúria³⁹.

37 ANM, prot. 76 (1401, agost 7). Un altre exemple de finals de segle, el 1497, quan Úrsula, vídua del sabater de Morella Francesc Lobet, i casada en segones núpcies amb el teixidor habitant en Forcall Jaume Sola, com a mare i administradora dels béns i fills comuns amb el difunt, en casa de Miquel Lobet, tintorer habitant en València, fill seu, aferma a la seua filla Úrsula de setze anys amb el donzell Antoni Joan de Borja, a servei domèstic durant cinc anys i soldada de dotze lliures. Amb tot, alguna cosa no degué funcionar acuradament doncs pocs mesos després la mare nomena procurador a l'altre fill, Francesc Lobet, teixidor de València, perquè pugua afermar la filla en les millors condicions que pugua en aquella ciutat. ANM, prot. 287 (1497, octubre 29), prot. 289 (1498, gener 11). Com podem veure, els dos fills mascles d'Úrsula ja vivien a València, ambdós treballant en el sector tèxtil. Ara arribarà la seua germana.

38 Domingo fill de Pere Domingo s'aferma amb el seu germà Soriano Domingo de Vilafranca, a l'ofici de sabater des de Pasqua a tres anys, nodrit i vestit. Enego Carrascull aferma a Miquel Carrascull, fill seu, amb el seu germà Nicolau Carrascull, a l'ofici de ferrer durant quatre anys, segons és acostumat, vestit i nodrit. Nicolau promet fer-li, el primer any, túnica i calces. ANM, prot. 9 (1327, març 13), prot (1342, juliol 25).

39 Llorenç de Borsa, de Traiguera, sis anys d'edat, afermat per aprendre de corder durant vuit anys (1466, agost 1); Joan Castellví, de Vallibona, catorze anys d'edat, afermat per aprendre de paraire durant sis anys (1464, novembre 28); Miquel Ferrer, de Catí, quinze anys d'edat, afermat per aprendre de torcedor de seda durant un any i mig (1462, setembre 10); Francesc Forner, de Morella, quinze anys d'edat, afermat per aprendre de paraire durant tres anys (1466, octubre 4); Pere Guerau, de la Salzedella, de divuit anys d'edat, afermat per aprendre de paraire durant tres anys i mig (1468, març 13); Jaume Miró, d'Albocàsser, de deu anys,

I juntament a València, però en menor mesura, també la vila de Castelló acull algun d'aquells joves. El gener del 1453, Bertomeu Llopiç veí del Portell, tudor i curador de les persones i béns dels fills del difunt Pero Guerola, veí del Portell, nomena procurador Pere Guerola, ferrer habitant en Castelló, donant-li llicència per a poder *affermar a l'offici de ferreria a Johan Guerola e Macià Guerola, fills del dit Pero Guerola quondam, e germans d'el dit procurador, ab aquell mestre e o mestres e a aquell temps que a ell, dit constituït, plaurà e ben vist serà*. Realment no sabem amb qui pogué afermar Pere, qui ja estava a Castelló, als seus dos germans⁴⁰. Però la documentació conservada en els arxius de la Plana ens mostra que ambdós joves, Joan i Macià, sí que estigueren a Castelló on desenvoluparen part del seu cicle vital, exercint el seu ofici i essent propietaris de parcel·les. Així, trobem Macià Guerola, ferrer de Castelló, declarant propietats als llibres de peita de Castelló entre 1469 i 1471, a l'igual que Joan Guerola, també ferrer d'ofici, declarant propietats al seu torn entre 1469-1491, documentant-lo també i de forma paral·lela en Vila-real entre 1475-1483 (IRADIEL *et alii*, 1995: 266; APARICI, 1996: 179). Però la història dels Guerola és un poc més complexa. Possiblement retornat, el 1488 localitzem un Pere Guerola el major, veí de Portell (tal volta el Pere que estava a Castelló?), que aferma el seu fill Macià amb el seu altre fill Pere Guerola, per temps de tres anys a aprendre l'ofici de ferrer, rebent al final robes i una llança nova. Novament podem veure, a través del contracte, les connexions geogràfiques, també les familiars, i fins i tot aquelles d'ofici; en definitiva, la primigènia configuració del tarannà que permet l'afermament, l'aprenentatge i la disposició d'un ofici per a la vida. Precisament, ja ho hem dit, els contractes de servei domèstic per a les xiques els suposa la percepció d'una quantitat de diners que es pot convertir en el dot matrimonial (IRADIEL, 1986: 248-252)⁴¹. I en el cas dels xics, de vegades, reben

aprendrà de teixidor de llana durant set anys (1468, febrer 23); Martí de Morella, de Morella, setze anys, aprendrà de paraire durant quatre anys (1465, febrer 20); Jaume Pavia, de La Jana, setze anys, aprendrà de paraire durant quatre anys (1466, gener 2); Guillem Ponç, de Càlig, deu anys, aprendrà de paraire durant vuit anys (1463, setembre 23). Les dades estan recollides a l'annex, taula I (NAVARRO, 1992:146-147).

40 Els Guerola a ANM, prot. 213 (1453, gener 29), prot. 279 (1488, març 22). Un altre exemple amb Francesc Llobet, sabater veí de Morella, en qualitat de tudor i curador de Pere i Yolant, fills del difunt Joan Llobet, de Morella, que nomena procurador al dit Pere Llobet per a que reclame en Castelló de Pere Palau, la quantitat deguda a Yolant *ratione servitute sive soldada ... in domo et servicio dicte Petri Palau*. ANM, prot. 324 (1485, setembre 5).

41 Jaume Palacio, tudor i curador de Pasqualeta, filla del difunt Pere Miró veí de Vilafranca, l'aferma amb Arnau Serra per temps de sis anys a partir del proper dia de Santa Maria de setembre, nodrida, vestida i calçada segons costum, amb una soldada de quinze sous per cada un dels dos primers anys, i trenta sous anuals els altres quatre. El pare acabava de morir i s'havia produït el repartiment dels béns. La xiqueta no estava desvalguda i rebia un patrimoni

ferramentes de l'ofici per poder iniciar el seu propi camí professional, com Bonanat Sentís que el 1370 aprèn de pedrapiquer; Antoni Escoriola que al 1461 aprèn de teixidor; Antoni Guillem que al 1511 aprèn de fuster⁴²; o el cas, paradigmàtic, de Joan Gil, que el 1498 aprèn l'ofici de fuster i rep una

important, però al final el contracte d'afermament és l'eixida recurrent a aquesta situació dels orfes. ANM, prot. 68 (1395, agost 18). Nicolau Favara habitant en La Mata, en el seu nom i com a tutor dels fills del difunt Jaume Favara, pare seu, afirma a la seua germana Francesca amb Arnau Frexinet, veí del Portell, per temps de tres anys, amb els vestits acostumats, i soldada de 5 florins per any. ANM, prot. 122 (1417, juliol 6). Joan Decho, tutor de Guiamoneta, òrfena filla de Jaume Barrachina, amb voluntat i dret de Sanxo Oset, lloctinent del justícia de La Mata, afirma a Guiamoneta amb Domingo Maçana, veí de Cinctorres, des del dia de santa Maria del mes de març passat en vuit anys, nodrida i vestida, i amb soldada final de vuit florins. ANM, prot. 65 (1419, juny 15). Jaume Vila veí de Cinctorres afirma a la seua filla Jacmeta amb Guiamó Montorgull, veí de Cinctorres, a temps de quatre anys, nodrida i vestida segons costum, i amb una soldada els dos primers anys de tres florins i mig anuals, i els dos següents a quatre florins per any. ANM, prot. 159 (1420, octubre 21). Francesc Ramon, procurador de Bertomeu Vicent veí de Vistabella, tutor i curador de Pasquala, filla d'aquest, l'afirma a servei domèstic amb Pere de Bruscha, veí de Vilafranca, a temps de deu anys, nodrida, vestida i calçada segons costum, i soldada de tres-cents sous. ANM, prot. 96 (1422, agost 25). Joan de la Torre prevere i Catalina vídua d'Andreu Jover en primeres nupcies, i ara muller d'Antón Belvis, afermen amb Antón Vales, veí de Mirambel, a Bàrbera, filla de Catalina, per temps de sis anys, nodrida i vestida segons costum, amb una soldada final de cent-cinquanta sous. ANM, prot. 243 (1440, març 21). Antoni Gil, habitant en La Mata, com a pare, i Miquel Llop habitant en la Todolella, com a avi, afermen a Francesca amb Miquel Llasterra, veí de Cinctorres, a nou anys i servei domèstic a comptar des de la propera festa de sant Joan, amb la condició que si passats un any i sis dies alguna de les dues parts no està contenta, el contracte es cancel·larà. A més acorden una soldada de dos-cents sous, que es pagarà progressivament any per any, a saber quatre sous, vuit, tretze, setze, vint-i-un, vint-i-set, trenta-un, quaranta i també l'últim any altres quaranta sous. ANM, prot. 243 (1440, juny 2). Pasqual Camarells veí del Forcall, avi de Constança, filla del difunt Pere Camarells, l'afirma amb Joan Esteve, de La Mata, per temps de cinc anys, a servei domèstic. Esteve es compromet a nodrir-la i vestir-la. Camarells es compromet a lliurar-li cent sous raó de provisió. I al final del temps, Esteve li donarà dos-cents sous de soldada. ANM, prot. 244 (1443, juliol 26). Un tal Arbís, veí de Benassal, signa àpoca de pagament a Manel Torres el menor, de Benassal, per les robes i diners així com per noranta sous de la soldada que aquell havia a haver per la servitut que sa filla Resplàndia havia feta al dit Manel. ANM, prot. 205 (1444, novembre 13). Mateo Aycart i Joan Esteve, veïns d'Atzeneta, confessaren rebre d'Antoni Centelles, veí de Vilafranca, dos-cents sous que la mare d'aquest devia a Ursoleta, filla del difunt Domingo Esteve i germana de Joan, *ratione servitutis per dictam Ursoletam eiusdem facte*, segons contracte davant del notari Domingo Barberà, datat el 13 d'octubre del 1442. ANM, prot. 212 (1449, març 1).

42 Berenguer Sentís, mercer veí de Morella, tutor assignat per la cort del justícia a Bonanat Sentís, fill del difunt Bernat Sentís, l'afirma amb Miquel Prats, pedrapiquer veí del Forcall, per aprendre *oficium lapicide sive de piqueria*, per temps de cinc anys, nodrit, vestit i calçat segons costum, i l'últim any li lliurarà *unam escodam et unum scarpe*. ANM, prot. 40 (1370, abril 19). Nicolau Escoriola, veí de la Mata, afirma amb Pere Eximeno, teixidor veí de Morella, al seu fill Antoni Escoriola, per temps de cinc anys, a aprendre l'ofici i servir, nodrit, vestit i calçat *com se pertany en hun aprentiz*, afegint-se *que siats tengut donar a la fy del dit temps, hun teler stret airat ço és licat ab ses pues, catres, maneres ço és de cadius, e de li, e de cànem, tot nou*. ANM, prot. 198 (1461, gener 30). Antoni Guillem de catorze anys, és afermat amb el fuster

soldada molt considerable composta per robes, ferramentes, bucs d'abelles i armes⁴³. També, tot i que menys freqüentment, en ocasions puntuals reben certa quantitat monetària, o combinada directament amb armes⁴⁴.

Els nombrosos exemples de contractes que hem documentat (quadre I) permeten constatar la gran incidència de l'afermament com a mitjà per a preparar el futur del jovent. Tot i que, com ja hem vist, part d'aquesta força de treball s'escapa cap a la gran ciutat, València, o viles en creixement com Castelló, veritablement el que observem és una redistribució demogràfica entre els diversos pobles dels Ports i el Maestrat, en un moviment compensatori que ompli els buits que es poden generar, tenint Morella com a eix central i principal nucli d'atracció de la zona. Tot i això, cal tenir en compte que el moviment pot ésser continu, tant per l'aprenent com pel mestre. De vegades, la localització d'un individu en un indret determinat respon a un punt intermedi dins d'un radi de major amplitud de desplaçament, que pot tenir com a punt focal i final de destinació una gran ciutat, com pot ser València. El desembre de 1451, Constantí Carbó, natural de Corença de la província de Calàbria, s'aferma amb mestre Bernat Arcís, sastre natural de Sant Feliu de Guíxols, però al present habitador en la vila de Morella, per un període de dos anys i mig, des d'ara indicant que *vos me siats tengut et obligat dins lo dit temps de mostrar-me tot lo ofici de sartre de tot lo que vós sabets hy entenets, tant com en vós sia, et yo poré appendre*. Nodrit i vestit, l'aprenent es compromet a que *hoch encar vos promet et me oblich que, si per fet de ventura vós deliberàreu de mudar vostre estatge en altra ciutat, vila e o loch dins terra, emperò et non alies, de seguir et anar ab vós en qualsevol part qui vós anar voldrets per, hussar et practicar lo dit vostre*

Manuel Martí per 6 anys a aprendre l'ofici. Al finalitzar rebrà una axà, una serra, una paleta, un perfilador, un martell i una planera. ANM, prot. 294 (1511, gener 5).

43 Rodrigo Gil, veí de Forcall pare de Joan Gil, de deu anys, l'aferma amb Miquel Monlober, fuster de Forcall, a aprendre l'ofici durant dotze anys. Al final, a banda de les robes acostumades, afegeix *et etiam dare pro solidata hunum arreu de tots los del ofici de fusteria, et decem basos d-abelles, et etiam teneamini dare una lança e dart, espasa, brocher e punyal*. En cas que de no plaure-li al dit Joan, es canviarà per *una ballesta d-hacer bona ab sa gafa algana e pasadors*. ANM, prot. 289 (1498, març 5).

44 Anton Piera el menor, veí del Forcall, en el seu nom i com a oncle de Joanet Piera, fill de Bertomeu, l'aferma amb Guiamó Castellano, veí de Cinctorres, a l'ofici de teixidor, *e alguns dies a actes curals* (a tenir cura d'allò que li mane l'amo), des d'eixe dia en un any, vestit, nodrit, i al final les robes acostumades més quatre florins d'or de soldada. Anton es compromet a que si Joanet està malalt més de quinze dies, esmenarà aquest temps al final del contracte. ANM, prot. 159 (1413, maig 13). El 1501, Antonet és afermat pel seu tudor amb l'habitador de La Mata Miquel Osset, per vuit anys. No s'especifica el tipus d'afermament, però al final rebrà roba de color, una ballesta amb els seus arreus, una espasa, un broquer i un punyal, a més de dos-cents quaranta sous de soldada. ANM, prot. 293 (1501, març 10).

*offici*⁴⁵. Com veiem, cap dels dos eren de la zona (un era italià i l'altre català), però es percep la possibilitat d'un ulterior desplaçament i el compromís de l'aprenent de seguir el mestre allà on vaja.

També el quadre I ens transmet una primera imatge a través dels oficis consignats en els contractes, similar a la resta del territori valencià i que atèn a la professionalització dels joves, a saber les xiques bàsicament en serveis domèstics i els xics en oficis artesans, especialment dins de l'àmbit de la manufactura tèxtil⁴⁶, éssent aquesta una actividad productiva de rellevant importància com a vector econòmic en creixement en la zona d'estudi (RA-BASSA, 1996 i 2006).

Però aquesta zona també era, durant l'Edat Mitjana, una terra de pastors, de ramats i de llauradors. La possible imatge d'espai rural sembla quedar desdibuixada si sols observem els contractes documentats. I és que sovint, la imatge tòpica del jove que ajuda el seu pare en les tasques agràries des de la seua més tendra infància, i que imperceptiblement va fent-se gran fins a esdevenir ell mateix llaurador, ha estalviat els historiadors d'insistir en la iniciació laboral dels joves camperols (FURIÓ *et alii*, 1994: 75). La majoria dels joves camperols s'iniciaven en l'activitat laboral al costat del pare. I

45 AHEM, notari D. Miquel, núm. 14 (1451, desembre 5).

46 Segons les dades del quadre I, documentem per al segle XIV un total de 44 afermaments (un dels quals és doble) així com 115 afermaments per al segle XV (amb 4 que són dobles), el que suposa un total de 164 joves afermats. La distribució per oficis ens mostra en primer lloc el servei domèstic amb 45 xiques i 9 xics. A continuació els oficis tèxtils, amb 15 contractes de teixidor, 15 de sastre, 6 de paraire, 3 corder-soguer, 2 carders (un és per una xica), 1 tirater, i 1 ofici de llana (per a xica). El treball del cuir mostra 14 contractes de sabater, 5 de pellicers, 1 seller, 1 blanquer. Respecte al metall trobem 6 contractes de ferrer, 2 coltellers, 1 argenter i 1 manyà. Respecte a l'àmbit comercial trobem 4 mercers, 3 mercaders, 1 missatger de mercader. També trobem 4 contractes de fuster, 1 pedrapiquer, 1 pintor, 1 buidador, 1 vidrier, 1 llaurador, 1 pastor, 1 per aprendre a llegir, i un total de 12 contractes d'aprenentatge no especificat. Pel que fa a la geografia d'origen dels joves afermats, la gran majoria pertanyen a la zona d'estudi. Morella està al capdavant amb 34 aprenents. A continuació Vilafranca (14), La Mata (12), Forcall (8), Cincorres (8), Portell (6), Ortells (5), Sorita (4), Vallibona (4), Castellfort (3). Amb 2 està Benassal, Sant Mateu, Catí, Olocau, Xiva, Les Coves, Vistabella. Amb 1 contracte està Castell de Cabres, Culla, Albocàsser, Villalba, Herbés, Atzeneta, Todolella, Alcalà de Xivert, Cervera. També 1 contracte és originari de València, altre de Ràfels, altre de Calàbria i altre de Tortosa. Originaris de terres aragoneses trobem 3 de Fuentespalda, 2 de Monroyo, 2 de Fortanet, 1 Alcanyís, 1 Molinos, 1 Mirambel, 1 Mosquerola, 1 La Cuba i 1 d'Albesa d'Aragó. Pel que fa a la geografia de destinació, novament el repartiment és en la zona d'estudi, destacant Morella amb 55 contractes, València (21), Vilafranca (14), Cincorres (5). Amb 3 contractes trobem Castelló, Forcall, Portell, La Mata. Amb 2 Vallibona i Sant Mateu. Amb 1 Benassal, Albocàsser, Castellfort, Borriana i Morvedre. A terres catalanes marxarà: 1 jove a Barcelona, altre a Tortosa i altre a Cervera d'Urgell. I a terres aragoneses, 2 a Mosquerola, 1 a Monzón, 1 a Mirambel, 1 a Tronchon, 1 a La Iglesuela. Darrerament hi ha altres 2 amb destinació desconeguda.

ho feien, generalment, realitzant des de feines poc complexes com plegar llenya, donar de menjar al bestiar o portar-lo a pasturar, fins a d'altres que, més complexes, exigien una major fortalesa física i una millor qualificació i disposició dels joves. També les filles hi participaven. I juntament a aquests, també s'hi documenta la presència de mossos i auxiliars agrícoles. Els testimonis espigolats permeten constatar la gran incidència d'aquest treball o servei agrari dins de la societat del moment. El llibre de clams de Culla, datat al 1489-1490, mostra les acusacions dels vedalers, entre les quals trobem com Just Serrano acusa el mosso de Mateu de Brusca perquè *aquell fahie lenya en lo bovalar*. També s'acusarà el mosso del notari de La Igllesia Joan Sebastià perquè va ser sorprès fent llenya en el bovalar, o s'acusarà la mossa d'en Bargalló perquè *lavave la bugada en lo abeurador de la font*, el mateix lloc on se sorprèn i s'acusarà la filla de Gil Falcó perquè *lavave los talladós en lo dit abeurador*⁴⁷. Mossos i mosses fent diverses feines. La vida quotidiana.

Fins i tot en ocasions sembla que aquests joves, sense malícia i possiblement com qualsevol malifeta duta a terme a la seua edat, són sorpresos actuant en conjunta unió. Al mateix llibre de clams de Culla, Joan Barreda es clama de la filla de Joan Conejos, perquè *li collia les nous*. Andreu de Brusca es queixa per dues vegades del fill d'en Vilalta perquè, de la perera, *li collia peres*. I continua clamant-se del mosso de Colàs, perquè també *li collia peres*, a l'igual que la filla de Joan Torres, o el fill de Joan Alberit, *com li colís les peres del fereginal d'Esquala, per huna veguada*.

Però en aquest espai agrari i ramader, un treball dur devia ser el de pastorejar per les muntanyes, sota les inclemències del temps, durant llargues jornades on la solitud podia ser l'única companya en el transcurs dels dies o setmanes. El jove Peret fou afermat el 1449 pel seu pare com a pastor, rebent, això sí, una important soldada final. Però al llibre de clams de Culla del 1489-1490, en les acusacions dels vedalers, l'honorat n'Ambert Guimerà acusa 10 ss de pena a Pere Monfort, fill de Joan, perquè *s-ere afermat ab ell, e no volie complir-hi lo temps*. I no és l'únic cas que un jove prefereix abandonar el treball de pastor perquè no és, definitivament, el que vol fer⁴⁸.

47 ANM, Llibre de Clams de Culla, n° 332 (1489-1490), f. 4r, 5r, 9r.

48 Domingo Tena veí de Vilafranca aferma al seu fill Peret amb Joan Estrader, *a pastorejar e o altres lícites e honestes fahenes*, durant cinc anys a comptar des de sant Miquel, nodrit, vestit i calçat segons costum, i soldada final de tres-cents sous. ANM, prot. 212 (1449, setembre 21). El cas de Pere Monfort, ANM, Llibre de Clams de Culla n° 332 (1489-90), f. 9r. A Castelló, en 1503, Pere Martorell es compromet a pagar cent sous a Jaume Miquel si Miqualet, nebot de la dona de Martorell, era afermat per a tenir cura del ramat de Jaume dins del terme de la vila i el jove mosso no complia. De fet semblava que les aspiracions del jove eren unes altres,

Amb tot, una de les notícies més antigues que coneixem per a la zona en estudi correspon al jove Joan Mauri, acusat d'heretgia per practicar el catarisme. La seua confessió davant l'inquisidor al convent de Lleida al juny de 1323 ens mostra tota una adolescència dedicada al món de la ramaderia. Així, al voltant del 1310-1311, quan devia tenir uns tretze o catorze anys aproximadament, arriba a aquestes terres venint des de Montalió (Occitània). El gendre del seu oncle matern, Guillem Esteve, el va afermar com a pastor amb Jaume de Capcir, de Vilafranca de Conflent, amb qui va romandre durant un període de dos anys. Amb les ovelles anava i venia fins a Capcir. Passats aquests dos anys (1312-1313 aproximadament, i amb uns quinze o setze anys) s'aferma amb Pere Lillet, de Puigcerdà, amb qui estigué durant uns tres anys. Indica que conduïa el ramat de Lillet fins la Granadella (Lleida), acompanyat d'un altre pastor anomenat Pere Cortill. Transcorreguts aquests tres anys (1315-1316 aproximadament, amb uns 18-19 anys) retornà a la seua terra natal, a Montalió, però al cap de sis setmanes va bregar amb altres pastors que el van ferir al cap, i decidí retornar a terres de Catalunya. A Puigcerdà s'aferma com a pastor dels ramats de Ramon Bosser i la seua muller Brunissenda de Cervelló, per un període de quatre anys. Mentre treballa per a aquest matrimoni, recorda dur les ovelles des de Castellases (Lleida), conjuntament amb altres pastors, cap a la plana de la Cènia, a Tortosa, des d'on després retorna cap a les muntanyes de Morella, i d'allí a Castellases passant per Beseit (Terol). Amb tot, reconeix que abans d'aquest afermament estigué un temps al lloc de Bagà, a les muntanyes, amb els ramats de Pere Dezcastell. Passats aquests quatre anys (1319-1320 aproximadament, i amb 22-23 anys) es dirigeix cap al port d'Isàbena, on serà pastor de Ramon Calder. A continuació, i a prop de Castellases, per certa bandositat entre nobles, retornarà cap a Sant Mateu, en la província de Castelló. En aquest viatge de retorn va caure malalt a Ulldecona, i a Sant Mateu va ser hoste d'una heretge anomenada Guillemeta Mauri. Finalment indica que, al moment de la confessió (juny de 1323, amb uns 26-27 anys), estava afermat com a pastor de Pere Robicau, de Sant Mateu, per un període que finalitzava a santa Maria de setembre d'aquell mateix any. Certament, pastor, i com el propi Joan declara, conduint ramat per les muntanyes, de forma continuada, moltes vegades sol, però d'altres en companyia d'altres pastors heretges. I precisament ahí entra una altra forma d'aprenentatge: Mauri confessa que conversava amb aquells altres pastors sobre les seues creences⁴⁹. Oralitat i transmissió de sabers no escrits.

doncs s'hi indica que *aquel no haja volgut star pastor ... e vol aprendre un officii*. Arxiu Històric Municipal de Castelló (AHMCs), justícia núm. 24, actes comuns (1503, agost 7).

4. CONCLUSIONS

Més enllà de l'ensenyament i aprenentatge literari, de saber escriure, llegir o comptar, bona part dels joves que van viure durant el període medieval accediren al món de l'educació des d'una altra vessant. Aprendre un ofici o el servei domèstic foren les perspectives educatives i laborals per a una gran majoria de menuts i menudes. Se'ls preparava així per a la vida adulta. En aquest procés cal incloure també la concreció del caràcter i la formació de valors, aspectes que rebran quasi directament de la família d'acollida. Ara hem tractat d'exemplificar aquesta situació amb els nombrosos contractes d'afermament i servei domèstic documentats als arxius de protocols de Morella (Castelló). Però el contracte d'afermament devia suposar alguna cosa més: veiem que s'aprèn un ofici. Però aquests joves passen un ampli període de temps amb una família aliena, precisament durant una etapa de la seua vida on l'educació és base per a la formació de l'individu, ja no sols professional, sinó també moral, religiosa, social, etc... Ja ho deia aquell pare d'Estevenet. El nou entorn familiar, les emocions a l'interior de la nova llar, influiran necessàriament en la consciència del jove. La forma de parlar, de dirigir-se a altre, de seure a taula, fer oració, empatia amb els qui l'han contractat, o amb altres joves que poden estar afermats juntament amb ell o ella, el temps de jugar, els moments de violència física, el despertar sexual, etc... Es tracta en conjunt d'un bagatge educatiu que, malauradament, en bona mesura se'ns escapa, puix que no hi apareix reflectit clarament en la documentació.

49 Aquests encontres a les muntanyes entre persones que practicaven la mateixa heretgia els permetia parlar sobre el tema amb la llibertat que la soledat del territori i la companyia de les ovelles els permetia. Així podien instruir-se d'uns als altres. Vegeu GRAU *et alii* (2015), doc. 269.

QUADRE I. Contractes d'afermament de la zona Els Ports-Maestrat (1310-1511)⁵⁰.

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1310-04-24	Ell	Ramonet Escolà	Castellfort	1	Pellicer	-	N1
1320-08-18	Ell	Llàtzer Miravet	-	1	Servei	Monzón	N3
1327-03-13	Ell	Domingo	Vilafranca	3	Sabater	Vilafranca. Amb el seu germà	N9, f. 15r.
1327-07-30	Pare	Perico Saragoça	-	6	Teixidor	Castelló	N9
1333-11-17	Ell	Martí Blasco	-	1	Servei	-	N4
1342-07-25	Pare	Miquel Carrascull	-	4	Ferrer	- Amb el seu germà.	N15, f. 23r.
1353-08-25	Tudor (orfe de pare)	Domingo Caro	(Vilafranca)	3	Sastre	Vilafranca	N12
1360-10-04	Família	Bernat Company	Morella	2	Mercaderia	Cervera d'Urgell	E. Compte, 2
1361-03-06	Pare	Dominga Cugull	Castell de Cabres	4	Servei	Morella	N34, f. 101v
1364-12-28	Oncle tudor	Berenguer Aguiló	Morella	3	Paraire	Morella	E. J. Martí 2.
1368-09-27	Pare i tudor (orfe de mare)	Antonet Fullea	Fuentespalda	8	Mercer	Morella	E. A. Sanxo 3, f. 59v.

50 La procedència dels documents apareix en l'última casella, ANM sota la lletra (N) o AHEM sota la lletra (E). En les caselles relatives al temps i duració del contracte, si hi apareix (M) vol dir que el contracte està estipulat per un període que arriba fins el matrimoni.

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1370-04-19	Tudor	Bonanat Sentís	Morella	5	Pedrapiquer	Forcall	N40
1370-05-16	Germà	Miquel Beneyto	Tortosa	7	Seller	Morella	N40
1370-06-25	-	Jaumeta Moragues	-	-	Servei	Morella	N40, f. 19r
1370-08-01	Germà	Bernat Miralles	Fuentspaldà	6	Sastre	Morella	N40
1371-01-23	Tudor (orfe de pare)	Tomàs Cubells	Morella	10	Argenter	Morella	E. A. Fonoll, 4
1371-01-24	Pare	Nicolau Exulbi	Cinctorres	2	Pellicer	Morella	E. A. Fonoll, 4
1371-02-05	Tudor (òrfena de pare)	Barcelona	Sorita	M	Servei	Morella	E. A. Fonoll, 4
1371-03-01	Tudor	Francesca	-	-	Carder	-	N40, f. 79r
1371-03-22	Ell	Guiamó Inquamosoles	Alcañiz	1	Mercer	Morella	E. A. Fonoll, 4.
1371-04-21	Oncle	Bernat Julià	Morella	6	Colteller	Morella	N40
1373-12-31	Tudor (orfe de pare)	Mateu Segarra	Morella	4	Mercaderia	Morella	E. B. Comte 1
1374-01-02	Pare	Domingo Martí	Vilafranca	6	Sabater	Borriana	N45, f. 1v.
1374-02-09	Ell	Joan Ramon	Morella	1	Carder	Morella	E. B. Comte 1.

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1374-04-29	Pare	Perico Balaguer	Catí	6	Missatger i macip de mercader	Morella	E. B. Comte 1.
1374-10-21	Pare	Nicolaua	Morella	6	Servei	Morella	E. B. Comte 1
1375-11-03	Pare nomena proc	Pere Ferraç	Vilafranca	-	Gualsevol	València	N45.
1378-04-25	Tudor (orfe de pare)	Miquel Cabanes	Castellfort	3	Teixidor	Castellfort	E. P. Sanç 1.
1384-07-10	Tudor	Guillem Rosell	Vilafranca	7	Sastre	València	N11, f. 121v.
1384-11-04	Pare nomena proc	Domingo i Francesc Ros	Morella	-	Gualsevol	València	E. G. Esteve 2.
1386-12-3?	Ell	Bernat Spa	Vilafranca	2	Teixidor	-	N29, f. 239v.
1391-09-21	Oncle, tudor (orfe de pare)	Miquel Carrascull	Vilafranca	5	Sabater	Sant Mateu	N57, f. 57v
1392-09-25	Pare	Sibília	Benassal	10	Servei	València	N31, full solt.
1392-11-18	Pare	Domingot	Vilafranca	6	Ferrer	Vilafranca	N8, f. 91v

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1394-05-11	Tudor (orfe de pare)	Martinet	-	4	Mercer	Morella	E. A. Cerdà, 1
1394-07-25	Pare	Lluís Cerdà	Vallibona	6	Sastre	Morella	E. A. Cerdà, 1
1394-09-05	-	Filla de Pere Matutano	Morella	-	Servei	Morella	E. A. Cerdà 1.
1394-09-22	Pare	Fill	Monroyo	8	Sabater	Morella	E. A. Cerdà, 1.
1394-11-01	Ell	Garcías Aznar entre 15- 20 anys	Fortanet	6	Ferrer	Vilafranca	N69
1395-04-17	Pare	Joaneta Guerau	Morella	3	Servei	Morella	E. A. Cerdà 1.
1395-08-18	Tudor	Pasqualeta	Vilafranca	6	Servei	-	N68
1395-10-05	Tudor (orfe de pare)	Francesc Pomar	-	5	Sabater	Morella	E. A. Cerdà 1.
1396-11-04	Pare	Joan Moreno, de 14 anys	València	2,5	Pintor	Sant Mateu	Sánchez (1987: 87)
1397-06-15	Tudor (orfena de pare)	Marieta	Monroyo	3	Servei	Morella	E. G. Esteve 11.
1400-03-29	Ell	Pere Miró	Morella	2	Collailler	Morella	E, 25-3.

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1400-10-?	Pare	Filla de Jaume Morató	-	2	Servei	Vilafranca	E. Sanxo Sanç, 61, f. 28v.
1401-05-02	Ell	Miquel Blasco	Molinos	4	Fuster	Morella	E. F. Bellmunt 6.
1401-08-07	Germà	Joanet Fontbona	Vilafranca	-	Qualsevol	València	N76
1402-10-24	Pare	Madalena	Fortanet	7	Servei	Morella	E, 32-1
1402-11-13	Oncle i família (orfe de pare)	Francesc Amill	Morella	8	Sastre	-	E. 32-1
1403-02-24	Pare nomena proc	March Verdego	Morella	-	Qualsevol	València	E, 32-1
1403-04-27	Tudor	Fill de Pere Valvert	Fuentspaldà	5	Teixidor	-	E. 32-1
1403-05-05	Pare	Antoni Borrell	Orells	6	Sastre	-	E, 32-1
1403-07-30	Matrimoni	Bernat Gaçull	Mirambel	5	Sastre	-	E. 32-1
1404-11-01	Mare i parents (orfe de pare)	Paschaleit Galí	-	8	Manya	-	E. Berenguer Joan, 31-3.

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1405-01-15	Tudor (orfe de pare)	Pere Lobet	Morella	6	Sastre	Morella	E. B. Joan, 4
1405-02-05	Oncle	Miquel Gasio	Morella	5	Sabater	Morella	E. Pasqual Ros, 25-4
1405-03-09	Tudor (òrfena de pare)	Filla de Pere Bossa	-	3	Servei	Morella	E. B. Joan 4.
1405-11-05	Pare	Bernat Abril	Castellfort	6	Sastre	Mosquerola	E. P. Sanç 4.
1406-04-11	Pare	Perico, d'uns 11 anys	Cervera del Maestrat	8	Blanquer	València	APPV, 27177.
1408-08-06	Germà és curador	Pere Martí	-	5	-	La Iglesuela	N127
1409-05-13	Pare	Tomaset	Vilafranca	M	Servei	Morella	E. A. Cerdà 2.
1409-10-02	Pare	Berenguer Anyó	Forcall	2	Servei	Morella	E. A. Cerdà 2.
1410-07-27	Ella (òrfena de pare)	Sanxica, diu tenir més de 14 anys.	Vilarroya	2	Servei	Morella	E. A. Cerdà 2.
1413-05-13	Oncle	Joanet Piera	Forcall	-	Teixidor	Cinctorres	N159
1416-03-06	Oncle tudor (òrfena de pare)	Joanica	-	12	-	- Amb la pròpia mare	N153, f. 28r.

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1416-04-21	Pare	Miquel Çaplana, de 15 anys.	Morella	2,5	Sabater	Morella	E. G. Gaçull, 16.
1416-08-15	Tudor	Antonet Solà	La Mata	6	Soguer	-	N121
1416-10-29	Ell	Ramon Roig	Sant Mateu	3	Vidrier	València	APPV 13899, f. 66v
1417-07-06	Germà	Francesca	La Mata	3	Servei	Portell	N122
1417-08-09	Pare i tudor	Pere Calroy	Culla	4	Teixidor	Albocàsser	N, J. Giner, 26.
1417-09-13	Pare	Dolcica	Vilafranca	8	Servei	Vilafranca	N127
1417-09-16	Tudor	Pere Aymerich	Olocau	7	Ferrer	-	N122
1419-03-05	Pare	Mateu Querol	Vallibona	3	Paraire	Vallibona	N132
1419-06-15	Tudor	Guiamoneta	-	8	Servei	Cinctorres	N65
1419-11-02	Família	Guillem Fenallosa	Vallibona	6	Sastre	Vallibona	N132
1420-03-11	Pare	Bertomeu Punter	Morella	7	Sabater	Morella	E. F. Borrel 3
1420-10-21	Pare	Jaumeta	Cinctorres	4	Servei	Cinctorres	N159
1421-01-03	Mare i tudora (orfe de pare)	Nicolau Assensio	Morella	6	Mercer	Morella	E. J. Giffé, 28-15
1421-01-17	Tudor (orfena de pare)	Joana filla de Guiamó Escrivà	Xiva de Morella	12	Servei	Morella	E. J. Giffé 28-15

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1421-06-24	Pare	Joanet Pastor	Coves de Vinromà	5	Aprendre a llegir i escriure	Morella	E. J. Guerau, 21.
1421-11-10	Pare	Antoneta	Vistabella	5	Servei	Vilafranca	N128
1422-02-03	Pare	Antoni Martí	Morella	6	Teixidor	Morella	E. P. Peçonada 13.
1422-02-09	Pare	Francesqueta	Portell	8	Servei	-	N128
1422-02-24	Tudor i germà	Miquel Gaçulla	Cinctorres	-	Teixidor o qualsevol	-	N159
1422-08-25	Tudor	Pasquala	Vistabella	10	Servei	Vilafranca	N96
1422-09-28	Pare	Antoni Lestrieri	Cinctorres	4,5	Teixidor	Cinctorres	N174, f. 44v
1422-11-20	Pare	Ramoneta	Morella	15	Servei i mostar ofici de la llana	Morella	E. P. Peçonada, 13
1423-02-18	Pare	Bertomeu Pastor	Sorita	7	Sabater	Morella	E. P. Peçonada 13.
1423-02-24	Pare	Miquel Forner	Sorita	8	Sabater	Morella	E. P. Peçonada 13
1423-02-24	Pare	Jaume Mercè	Orells	5	Sastre	Morella	E. P. Peçonada, 13

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1423-05-19	Matrimoni nomena proc	Fills de Bernat Palomo i la seua muller	Forcall	-	Qualsevol	-	E. P. Peçonada, 32-13
1423-05-25	Pare	Antonet Joan	La Mata	3	Pellicer	Morella	E. B. Joan, 17
1423-05-25	Tudor (orfena de pare)	Bertolomeueta	Sorita	9	Servei	-	E. B. Joan 17
1426-02-05	Tudors (orfe de pare i mare), amb familiars	Domingo Borga d'uns 11 anys	Cincorres	8	Tirater	Barcelona	N164, f. 132r
1427-01-01	Pare	Bernat Asteller	Morella	3,5	Pellicer	Morella	E. J. Guerau, 29-33
1427-01-07	Proc.	Guillem Joan	La Mata	-	Qualsevol	-	N125
1427-02-12	Pare	Pere Valfagona	Albocàsser	6	Mercaderia	Morella	E. J. Guiffé 28-20.
1429-03-30	Germà	Bertomeu Sanch	-	2,5	Sabater	-	E. J. Guerau, 29-33
1431-02-09	Tudor	Orieta	La Mata	7	Servei	Tronchón	N188
1433-07-02	-	Amadora filla de Domingo Pérez	-	4	Servei	Vilafranca	N128

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1435-12-27	Pare	Joaneta	Coves de Vinromà	10	Servei	Morella	E. 36-4
1436-10-14	Pare	Guillem Gaç	Vallibona	12	Servei	-	N142, f. 29v.
1438-07-29	Tudor (orfe de pare)	Jaume Andreu	Morella	-	Paraire	-	E. 36-7
1438-09-04	Pare	Francesc Manlobber	Cincorres	7	Teixidor	-	E. 36-7
1439-03-04	Pare nomena proc.	Bertomeu i Antoni Català, germans	Morella	-	Pellicer	València	E. P. Forés, 40-1
1439-05-26	Eill	Guillem Ortola	Xiva de Morella	1	Servei	Morella	E. P. Forés, 40-1
1439-11-10	Germà	Joanet i altres germans	-	-	Guilsevol	-	N242
1440-01-18	Proc.	Aldonça filla de Pere Catalunya	Morella	6	Servei	València	APPV 25157
1441-03-21	Mare	Bàrbara	-	6	Servei	Mirambel	N243
1441-06-02	Pare i avi	Francesca	La Mata	9	Servei	Cincorres	N243
1443-03-25	Tudor	Andreu Caçador de 10 anys	Portell	5	Teixidor	Vilafranca	N203
1443-04-15	Tudor (orfe de pare)	Domingo Bernat	-	5	Sastre	-	E. F. Borrell, 11

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1443-05-13	Germà	Minguico	Vilafranca	5	Teixidor	Vilafranca	N203
1443-07-26	Avi	Gostança	Forcall	5	Servei	La Mata	N244
1443-08-27	Pare	Peret	Vilalba	3	Servei	-	E. J. Arnella, 1
1444-03-19	Tudor	Matis Baró, de 18 anys	Sant Mateu	2	Paraire	València	ARV. 798
1444-11-13	Pare	Resplàndia	Benassal	-	Servei	Benassal	N205
1446-06-26	Tudor	Guiamoneta	Herbés Jussà	M	Servei	Morella	E. Ll. Pallarès, 7
1446-08-02	Tudor nomena proc. (orfes de pare)	Pere i Antoni Puig	Morella	-	Qualsevol	-	E. Ll. Pallarès, 7
1446-08-12	Tudor (òrfena de pare)	Yolant, filla de Vicent Martí, d'uns 10 anys	Alcalà de Xivert	8	Servei	València	APPV 20714, f. 101r.
1447-01-07	Ell	Nicolau Escoriola	La Mata	4	Fustejar axà	-	N195, f. 2r
1447-08-17	Pare nomena proc.	Joan Martorell	Morella	-	Qualsevol	-	E. 36-13
1449-03-01	Germà	Ursoleta	Alzaneta	6	Servei	Vilafranca	N212
1449-09-21	Pare	Peret	Vilafranca	5	Pastor	-	N212

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	ArxIU
1449-12-08	Pare	Pere, de 12 anys	Catí	6	Sastre	València	APPV 20717
1451-05-31	Pare	Margalida	Oriells	9	Servei	Morella	E. Domingo Miquel 14
1451-09-09	Pare	Gabriela	Morella	2	Servei	Morella	E. Domingo Miquel 14
1451-09-21	Pare	Joan Marquès	Forcall	3	Sabater	Morella	E. Domingo Miquel 14
1451-10-25	Pare	Gracieta	Rafels	4	Servei	Morella	E. Domingo Miquel 14
1451-12-05	Ell	Gostanif Carbó	Natural de Corença, província de Caldàbria	2,5	Sastre	Morella	E. Domingo Miquel 14
1451-12-21	Pare	Úrsola	Morella	6	Servei	Morella	E. Domingo Miquel 14
1453-01-29	Germà	Joan i Macià	Portell	-	Ferrers	Castelló	N213
1454-12-22	Pare	Bertomeu, de 8-9 anys	Mosquerola	6	Teixidor llana i lli	Vilafranca	N214
1455-12-07	Pare	Rafel Lombart	Morella	8	Corder	-	E. 36-18
1461-01-30	Pare	Antoni Escoriola	La Mata	5	Teixidor	Morella	N198
1463-09-08	Pare	Pere Maestre	Morella	10	Sabater	Forcall	E. 36-24
1463-10-01	Pare	Joan López, d'uns 11 anys	Cinctorres	8	Buydador	València	APPV. 11234

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1464-06-02	Ell	Martín Arnalt, muller i filla	Albesa del regne d'Aragó	3	Servei	Tortosa	E. Joan Navarro.
1464-10-29	Proc.	Catalina	La Mata	-	Servei	-	N270
1465-08-11	Pare	Peret	Morella	7	Corder	-	N270
1474-03-31	Pare	Antoni Codina, de 12-14 anys	Olocou	4	Teixidor	Portell	N267
1474-04-11	-	Antoni Rius	Portell	-	Teixidor	Portell	N267
1484-08-03	Pare	Joan	Cincorres	9	Paraire	Morella	N324
1485-09-05	-	Yolant	Morella	-	Servei	Castelló	N324
1488-03-22	Pare	Macià Guerola	Portell	3	Ferrer	-	N279, f. 16r.
1489-03-10	Pare	Gràcia	La Mata	8	Servei	Morvedre	N279, f. 81v
1489-11-30	Germà	Joan Godes	Oriells	4	Paraire	La Mata	N279, f. 126v
1489-12-01	-	Teresa Cubells	Todolella	10	Servei	València	N289, f. 139r.
1493-01-13	Tudor (òrfena de pare)	Joana, filla de Joan Belvis.	La Mata	-	Qualseval	València	N283, f. 11r.
1496-12-13	Pare	Bertrameu Pellicer, de 15 anys	Oriells	5	Llaurador	Carpesa, horta València	N287, f. 91r.

Data	Aferma	L'afermat és	Origen	Temps	Ofici	Destinació	Arxiu
1497-10-29	Mare vídua	Ursula, de 16 anys, filla del difunt sabater Francesc Lobet	Morella	5	Servei	València	N287, f. 271v
1498-01-11	Mare nomena proc.	Ursula, filla del difunt sabater Francesc Lobet	Morella	-	Servei	València	N289, f. 2v
1498-02-08	Pare	Antoni Fuster, de 10 anys	Forcall	8	Sastre	València	N289, f. 36r.
1498-03-05	Pare	Joan Gil, de 10 anys	Forcall	12	Fusteria	Forcall	N289, f. 50r.
1498-06-02	-	Isabel, filla de Jaume Camanyes	La Cuba	-	Servei	Mosquerola	N288, f. 7r.
1498-11-15	Pare	Esperança, d' 11 anys	Portell	9	Servei	València	N288, f. 32r.
1500-02-25	Tudor (òrfena de pare) nomena proc	Isabel filla de Guillem Penyarroja, sastre.	Forcall	-	Servei	València	N292, f. 8r.
1501-03-10	Tudor (orfe de pare)	Antonet fill de Joan Muntanyes	La Mata	8	No s'especifica	La Mata	N293, f. 10r.
1511-01-05	Pare	Antoni Guillem, 14 anys	Forcall	6	Fuster	No s'indica	N294, f. 4r

5. BIBLIOGRAFIA

APARICI, Joaquín (1995): "El trabajo de los jóvenes en la Edad Media. Contratos de afermament de Vila-real", *Millars, Espai i Història*, 18, pp. 97-112.

APARICI, Joaquín (1997): "Aprender un oficio y servir. Perspectivas laborales para los jóvenes del Alto Palancia en el siglo XV", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 73, pp. 485-505.

APARICI, Joaquín i NAVARRO, Germán (2010): "Considerada encara la pocha edat e ignocència... Los primeros años de vida para los niños del siglo XV", *Millars, Espai i Història*, 33, pp. 55-74.

BENEYTO, Juan (1930): "De la Valencia del quinientos. Regulación del trabajo doméstico", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, vol. III, pp. 29-32.

CÓRDOBA, Ricardo (2016): "El acceso de los jóvenes al mundo laboral en las ciudades hispanas a fines de la Edad Media", *La formació de la personalitat a l'Edat Mitjana*, Lleida, pp. 93-109.

DEL CAMPO, Ana (2006): "Mozas y mozos sirvientes en la Zaragoza de la segunda mitad del siglo XIV", *Aragón en la Edad Media*, 19, Universidad de Zaragoza, pp. 97-111.

FURIÓ, Antoni, MIRA, Antonio José i VICIANO, Pau (1994): "L'entrada en la vida dels joves en el món rural valencià a finals de l'edat mitjana", *Revista d'Història Medieval*, 5, pp. 75-106.

GRAU, Sergi, BERGA, Eduard i CINGOLANI, Stefano M. (2015): *L'herètica pravitat a la Corona d'Aragó. Documents sobre càtars, valdesos i altres heretges (1155-1324)*, Barcelona.

GUINOT, Enric i FURIÓ, Antoni (1980): "Un exemple d'economia domèstica de principis del XVè. L'administració d'una tutela. Sueca 1412-1427", *Quaderns de Cultura de Sueca*, 1, pp. 21-32.

HERNANDO, Josep (2005): "Instruere in litteris, servire et docere officium: contractes de treball, contractes d'aprenentatge i instrucció de lletra, gramàtica i arts a la Barcelona del segle XV", *Acta Mediaevalia*, 26, pp. 945-984.

IRADIEL, Paulino (1986): "Familia y función económica de la mujer en actividades no agrarias". *La condición de la mujer en la Edad Media*, Casa Velázquez, Madrid, pp. 223-259.

IRADIEL, Paulino, IGUAL, David, NAVARRO, Germán, APARICI, Joaquín, (1995): *Oficios artesanales y comercio en Castelló de la Plana (1371-1527)*, Fundació Dávalos-Fléixer, Castelló.

NAVARRO, Germán (1992): "Aprendices textiles en Valencia medieval. Los contratos del padre de huérfanos Tomás Oller (1461-1468)", *Actas I Congreso de jóvenes historiadores y geógrafos*, València, pp. 141-147.

NAVARRO, Germán (2004): "Las etapas de la vida en las familias artesanas de Aragón y Valencia durante el siglo XV", *Aragón en la Edad Media*, 18, Zaragoza, pp. 203-244.

RABASSA, Carles (1996): *Conjuntura econòmica i desenvolupament comercial als Ports de Morella, segles XIV-XV*, Tesi doctoral, Universitat de València.

RABASSA, Carles (2006): "La manufactura tèxtil en l'àmbit rural dels Ports de Morella (segles XIV-XV)", *Millars, Espai i Història*, 29, pp. 151-173.

ROCA, Francisco (1983): *El tono de la vida en la Valencia medieval*, BSCC, Castelló.

RUBIO, Agustín (1990): "Infancia y marginación: en torno a las instituciones trecentistas valencianas para el socorro de los huérfanos", *Revista d'Història Medieval*, 1, pp. 111-153.

SÁNCHEZ, Àngel (1987): *Pintors del Maestrat*, Societat Castellonenca de Cultura (ed.or.1932).

SESMA, José Àngel (2000): "El mercado de trabajo en Huesca y su área de influencia económica", *Aragón en la Edad Media*, 16, Zaragoza, pp. 739-759.

SIXTO, Ricardo (1992): "Los jóvenes y la incorporación al mercado de trabajo. Contratos de afermament en Valencia (1458-1462)", *Actas del I Congreso de jóvenes historiadores y geógrafos*, València, pp. 175-187.

SIXTO, Ricardo (1993): *La contratación laboral en la Valencia medieval: aprendizaje y servicio doméstico (1458-1462)*, Memòria de llicenciatura inèdita. Universitat de València.

VAQUER, Onofre (1989): "El contrato de trabajo en la Mallorca medieval. Aprendices, criados y obreros en el siglo XV", *Mayurqa*, 22:1, pp. 645-654.

EL SISTEMA ESCOLAR DE LA CIUDAD DE VALENCIA EN EL SIGLO XV

THE SCHOOL SYSTEM IN THE CITY OF VALENCIA IN THE 15TH CENTURY

JOSÉ MARÍA CRUSELLES
Universitat de València

RESUMEN

En la Valencia de finales de la Edad Media existió una reducida inserción de la enseñanza de las letras en el mundo del aprendizaje doméstico. Para las familias acomodadas, la escuela de gramática era la prolongación de la enseñanza doméstica allí donde no alcanzaba la competencia paterna. La Iglesia era la única institución que, hasta finales del siglo XIV, contaba con los medios y el personal necesario para mantener escuelas. A partir de 1373, la intervención municipal puso fin al monopolio eclesiástico. Durante el siglo XV coexistieron las escuelas subvencionadas por la Iglesia y por el municipio, junto con otras independientes.

Paraules clau: Escuelas medievales. Historia de la cultura. Historia de la Educación. Ciudad medieval. Sociedad urbana medieval.

ABSTRACT

In Valencia there was during the late Middle Ages a reduced insertion of the teaching of humanities in the world of home schooling. For wealthy families, the school of grammar was the extension of home schooling there where the paternal competence did not reach. The Church was the only institution that, until the end of the 14th century, had the necessary means and staff to maintain schools. From 1373, municipal intervention put an end to the ecclesiastical monopoly. During the 15th century the schools subsidised by the Church and by the municipality coexisted, along with other independent ones.

Keywords: Medieval Schools. Cultural History. History of Education. Medieval City. Medieval Urban Society.

RESUM

En la València de finals de l'Edat Mitjana existí una reduïda inserció de l'ensenyament de les lletres en el món de l'aprenentatge domèstic. Per a les famílies benestants, l'escola de gramàtica era la prolongació de l'ensenyament domèstic allí on no arribava la competència paterna. L'església era l'única institució que, fins finals del segle XIV, comptava amb els mitjans i personal necessari per a mantenir escoles. A partir de 1373 la intervenció municipal posà fi al monopoli eclesiàstic. Durant el segle XV coexistiren les escoles subvencionades per l'església i pel municipi, juntament amb altres d'independents.

Paraules clau: Escoles medievals, història de la cultura, història de l'educació, ciutat medieval, societat urbana medieval.

En los últimos tiempos de la Edad Media coexistían en la ciudad de Valencia, como en tantas otras de Europa Occidental, dos sistemas educativos que, aun manteniendo ciertas interacciones, se sustentaban en procedimientos, programas y objetivos netamente diferenciados. El aprendizaje doméstico integraba a la gran mayoría de los niños y jóvenes, tanto de la propia ciudad como del campo circundante. Para los habitantes del entorno rural constituía uno de los mecanismos que sustentaban el movimiento migratorio y la integración laboral de una parte importante de la sociedad campesina en la producción manufacturera urbana.¹ Las ordenanzas municipales, en respuesta a las necesidades e iniciativas del mundo corporativo, habían regulado progresivamente la incorporación de niños y adolescentes a los talleres y casas de los maestros artesanos. Por el contrario, el otro sistema educativo, el que conducía a las escuelas de letras y las universidades, se encontraba por esa misma época en un estado de casi completa desarticulación normativa. Desde el último cuarto del siglo XIV y hasta la fundación de la Universidad de Valencia en 1499, los proyectos reguladores emprendidos por el municipio arrojaron sonoros fracasos o, como mucho, resultados mediocres.²

1 Abreviaturas: ARV (Archivo del Reino de Valencia), ACCV (Archivo del Colegio del Corpus Christi de Valencia), AMV (Archivo Municipal de Valencia).

Acerca de la movilidad geográfica asociada al aprendizaje laboral en la Valencia de fines de la Edad Media, véanse RUBIO, Agustín (1990), "Infancia y marginación. En tomo a las instituciones trecentistas valencianas para el socorro de los huérfanos", *Revista d'Historia Medieval*, 1, pp. 137-139; y SIXTO, Ricardo (1993), *La contratación laboral en la Valencia medieval: aprendizaje y servicio doméstico (1458-1462)*, tesis de licenciatura, Universidad de Valencia. Una valoración relativa de los datos en CRUSELLES, Enrique (1999), "La población de la ciudad de Valencia en los siglos XIV y XV", *Revista d'Història Medieval*, 10, pp. 45-84, y especialmente p. 64, nota 40.

2 Un estudio detallado del intervencionismo educativo municipal en CRUSELLES, José M^o (1997), *Escuela y sociedad en la Valencia medieval*, Diputación de Valencia, Valencia, pp. 41-69; CRUSELLES, José M^o (1993), "La política educativa del Consell de València antes de la fundación de la Universidad", *Pedralbes. Revista d'Història Moderna*, 13:2, pp. 387-394.

LA ENSEÑANZA DE LAS LETRAS EN EL MUNDO LABORAL URBANO

Aprendizaje laboral y educación escolar constituían sistemas de enseñanza aparentemente incompatibles. El primero suponía extrañamiento de la casa paterna, domesticidad del trabajo respecto a la casa y taller del patrón, y era eminentemente práctico en cuanto a sus contenidos y procedimientos. La segunda, por el contrario, no requería abandonar la casa paterna, aunque tenía lugar en un ámbito extra-doméstico, la escuela, y su fundamento pedagógico era la memorización de textos. Mediante los llamados contratos de *afermament*, que constituían el instrumento básico para regular el mercado laboral infantil y juvenil, los padres o tutores legales enviaban a niños y niñas de entre seis y diez años de edad normalmente, a casa de un patrón que tenía el deber de proporcionarles alojamiento, alimento y vestido a cambio de un genérico servicio doméstico. En el caso de los varones, a quienes este procedimiento convertía en aprendices, el patrón solía ser un maestro artesano que asumía dos particulares obligaciones: enseñarles su oficio y comprarles ropas nuevas cuando terminara el periodo acordado de servicio. De este modo, el *macip* pasaba a integrarse en un nivel subalterno dentro de la familia y, sobre todo, el taller de su patrono. Esta cláusula de aprendizaje no era habitual en los contratos que afectaban a las niñas, quedando sustituida por el pago de una soldada en metálico que solía hacerse también al final del periodo. La *macipa* era una joven criada doméstica cuyo tiempo de servicio conducía frecuentemente al matrimonio, pues le permitía reunir una parte importante si no la totalidad de su dote.

El aprendizaje laboral y el servicio doméstico constituían el sistema normalizado de reconvertir el tiempo de la infancia y de la adolescencia en capacitación laboral para los varones y medios de acceso al matrimonio para las mujeres. Por su parte, los patronos encontraban un procedimiento barato de abastecer sus casas y talleres de mano de obra no cualificada.³ Para los padres no solo era una manera eficaz de restar cargas a una economía familiar precaria o simplemente modesta, sino también de facilitar la movilidad laboral y geográfica de sus hijos, cambiando la profesión paterna por otra distinta y más provechosa, o trasladándolos del campo a

3 Las ventajas económicas evidentes que el sistema reportaba a los patronos ha llevado a algunos autores a considerar que su verdadera finalidad no era tanto asegurar el aprendizaje laboral de los jóvenes dentro del mundo corporativo, como transferir fuerza de trabajo desde las unidades familiares y productivas más débiles y peor situadas hacia las más solventes, marcando un límite nítido dentro de la jerarquía socioeconómica del mundo artesanal, IRA-DIEL, Paulino (1989), *El segle XV. L'evolució econòmica*, en *Història del País Valencià*, vol. 2, Edicions 62, Barcelona, pp. 318-319.

la ciudad.⁴ Por último, para las autoridades municipales y corporativas era una forma aceptable de controlar el acceso al mercado laboral y la competencia, razón por la que procuraron regular el *afermament* y establecer con detalle los derechos y obligaciones de las partes, así como los mecanismos para resolver los conflictos de intereses que pudieran surgir entre ellas.

Sus quehaceres diarios mantenían al aprendiz en la casa y sobre todo en el taller, que era por definición el espacio educativo-laboral que le correspondía. La asistencia a la escuela estaba descartada, pues no eran muchos los patronos dispuestos a prescindir de una parte del trabajo de sus aprendices para escolarizarlos. Sin embargo, contamos con indicios de la existencia de una cierta aunque muy reducida penetración de la enseñanza de las letras en el mundo del aprendizaje y el servicio doméstico masculino. Apenas una veintena de contratos datados entre finales del siglo XIV y mediados del XV, que presentan una interesante diferencia respecto al común de los *afermaments*: el patrón se comprometía a proporcionar a su *macip* un aprendizaje literario limitado.⁵ Las fórmulas utilizadas por los notarios para describir dicha obligación pueden hacernos pensar que eran los propios patronos quienes asumían en persona las tareas docentes, utilizando para ello los materiales didácticos más sencillos, como la tabla y el salterio.⁶ En ocasiones pudo ser así, ya que el calendario laboral estaba cuajado de fiestas: una tercera parte del año, si nos atenemos a la enumeración hecha entre 1489 y 1491 por los arrendatarios de la escribanía de la Gobernación de Valencia.⁷ Además, algunos patronos estaban particularmente capacitados para ello, como era el caso de notarios y escribanos, aunque también de mercaderes y *botiguers*. Al contrario de lo que ocurría en Génova y Venecia, los notarios valencianos nunca mostraron interés en

4 Un buen ejemplo de las consideraciones que podían conformar las decisiones de padres o tutores lo encontramos en un *afermament* setabense de 1430, por el que un labrador de l'Olleria, que dos años antes había tomado como aprendiz a un huérfano de unos siete años llamado Joan, colocó a éste como *macip* con otro patrón, un jubonero de Xàtiva, durante los cuatro años que restaban por cumplir del contrato original, comprometiéndose a intentar que el tutor del niño ampliara el periodo a otros cuatro años más. Todo ello para que Joan, a quien el labrador había tomado afecto, pudiera aprender un oficio más provechoso que el de agricultor: (...) *cum ego, dictus Dominicus Garcia, sum laborator et sit utilius dicto Johanni, attenta sui provitate, quod addiscat et sit seu exerseat officium maioris quittis quam esse laboratore* [ACCV, *Protocolos*, 26551, not. Francesc Saranyana, 27 de enero 1430].

5 Un análisis más detallado de estos contratos en CRUSELLES, *Escuela y sociedad*, pp. 178-183.

6 Sobre los materiales pedagógicos utilizados en el primer aprendizaje de la lectura, véase LUCCHI, Piero (1978), "La Santacroce, il Salterio e il Babuino. Libri per imparare a leggere nel primo secolo della stampa", *Quaderni Storici*, 38, pp. 593-630.

7 CRUSELLES José M^o, *La familia de Antoni Lopic, notario de la ciudad de Valencia (1433-1493): promoción social de un profesional de la escritura*, Tesis de licenciatura, Universidad de Valencia, 1985, p. 160.

compaginar su profesión con la enseñanza de las letras, quizás porque no necesitaban complementar de ese modo sus ingresos;⁸ pero en algunos casos aceptaban la tarea de enseñar a leer y escribir a los niños que contrataban como sirvientes domésticos, nunca a las niñas, cuya remuneración se hacía siempre en metálico. Sabemos también que algunos artesanos asumieron esa misma obligación, aunque no parece probable que tal enseñanza llegara muy lejos, dada sus escasas competencias docentes y las dificultades que presentaba el propio medio en que debían ejercitarlas, el taller artesanal. Esta circunstancia puede advertirse en algunos contratos de *afermament* que especifican que el patrón debía enseñar a leer y escribir a su aprendiz “en la media en que pudiera aprender” (*prout addiscere poterit*).⁹ En ocasiones se indicaba expresamente que el patrono podía satisfacer las necesidades docentes de sus aprendices recurriendo a terceros. Así, un corredor que en 1420 contrató a su hijo como sirviente del zapatero Gil Gomis, quería que otros aprendices de este último le enseñaran a leer: “que el niño o los niños que tenéis en vuestra casa, que saben leer, le enseñen las letras”.¹⁰

Enviar al *macip* a la escuela era la última de las opciones, porque el patrono no solo perdía fuerza laboral, sino que debía asumir también los correspondientes gastos. Conocemos dos contratos de *afermament* que contemplan esta circunstancia, aunque en términos generales resultan bastante excéntricos respecto al mundo del aprendizaje doméstico. En el primer caso el patrono era un maestro de escuela, Joan d’Ordós, a quien nos referiremos más adelante, y el aprendiz un hijo del difunto pañero Bartomeu Roig. La madre corría con los gastos de escolarización y alojamiento, que fueron establecidos en catorce libras valencianas al año, una cantidad respetable en aquella época. El joven viviría a partir de entonces en la casa-escuela del maestro “para aprender ciencia y hacer cuanto corresponde a un estudiante”.¹¹ No se trataba, evidentemente, de un contrato de traba-

8 La mediocridad económica que aquejaba en Venecia el ejercicio de la notaría, resultado de la multiplicación del número de notarios, empujaba a estos profesionales a la docencia de las letras, según señala ORTALLI, Gherardo (1993), *Scuole, maestri e istruzione di base tra Medioevo e Rinascimento*, Neri Pozza, Vicenza, p. 87.

9 En este caso, el maestro artesano era el barbero Mateu de Tèrmens en un contrato realizado con el padre de huérfanos de la ciudad de Valencia en 1409 (ARV, *Protocolos*, 3025; not. Vicent Saera, 15 de febrero 1409).

10 (...) *facere ipsum docere litteras ab illo vel illis pueris quos tenetis in domo vestra qui sciunt legere* (ARV, *Protocolos*, 2421; not. Vicent Saera, 7 de mayo de 1420).

11 (...) *ad addiciendum scienciam et ad faciendum omnia que pertinet studenti* (ARV, *Protocolos*, 791; not. Martí Doto, 29 de diciembre 1430).

jo, sino del alojamiento de un escolar dentro del propio centro educativo, una práctica corriente en la época. En el segundo caso, el patrono era un sastre que daría alojamiento al huérfano de un compañero de profesión, a quien también debía escolarizar; pero de nuevo era la familia del *macip* la que asumía todos los gastos, que ascendían a doce libras anuales. Si consideramos que, además, no se contemplaba la prestación por parte del joven de ningún tipo de servicio doméstico, ni pago en metálico o entrega final de ropas por parte del patrón, podemos concluir que en este caso particular la fórmula contractual del *afermament* estaba siendo utilizada con propósitos ajenos propiamente al mundo del trabajo y más relacionados con solidaridades familiares, profesionales o vecinales.¹²

Cuando los *afermaments* incluían la enseñanza literaria entre los deberes del patrono, lo que ocurría escasamente y solo con *macips* varones, aquella podía venir unida o no al aprendizaje del oficio. En el primer caso la enseñanza laboral era predominante y las letras ocupaban un lugar accesorio dentro del conjunto de las obligaciones del patrón, que solía ser un artesano. Por lo que respecta a sus términos y condiciones, este tipo de contratos era en todo similar al resto de los *afermaments* masculinos de la época, con la única salvedad de que añadían aquella particular cláusula educativa. Sin embargo, cuando el patrón no asumía la tarea de enseñar su oficio, la instrucción literaria se convertía en la principal y a veces la única retribución del *macip*, pues no se le pagaba salario alguno –como era imprescindible en los *afermaments* femeninos– y en algunos casos hasta desaparecía la entrega final de ropas. También cambiaba la condición de los patronos. Las ocupaciones artesanales dejaban paso a otras más propias de los grupos medios urbanos: notarios, escribanos, mercaderes y tenderos. Podemos afirmar, en consecuencia, que el objetivo de los padres y tutores que acordaban condiciones de este tipo no era que los niños se integraran en la manufactura, sino que adquirieran unos conocimientos que consideraban necesarios para optar a ocupaciones mejor valoradas socialmente, como el clero y la práctica notarial. También llama la atención que los patronos que ofrecían a sus *macips* exclusivamente enseñanza literaria, solían practicar profesiones en las que aprendizaje y servicio doméstico estaban cada vez más desvinculados funcionalmente. Los aprendices se reclutaban casi por completo dentro de la propia familia o de otras de similar condición socioeconómica con las que el patrono mantenía relaciones de parentesco, amistad o compañerismo corporativo; y a la hora de contratar

12 ARV, *Protocolos*, 2414; not. Vicent Saera, 20 de febrero 1413.

servicio doméstico se prescindía habitualmente de los varones, sustituidos por niñas y muchachas cuya retribución se fijaba siempre en dinero.¹³

A partir de los contratos de aprendizaje sicilianos de esta época, Henri Bresc sugiere la naturaleza más democrática de la enseñanza literaria que se impartía en las casas-talleres de los patronos artesanos, porque las escuelas urbanas exigían desembolsos que no estaban al alcance de cualquiera.¹⁴ Sin embargo, este fenómeno tuvo un alcance social muy limitado. La preferencia que mercaderes y notarios mostraban por el servicio doméstico femenino da cuenta de la revalorización que la enseñanza literaria estaba adquiriendo frente al trabajo juvenil no cualificado y sobreabundante. De hecho, la inclusión de la enseñanza de las letras en el sistema del *afermament* masculino no parece haber arrojado resultados muy brillantes. Como mucho, pudo servir para promocionar puntualmente a algún hijo de artesano o agricultor hasta los niveles más bajos del clero. Sin duda, como señalaba Bresc, el sistema escolar bajomedieval respondía a las necesidades de los grupos medios y altos de la sociedad urbana, y contribuyó en poco a la educación de las clases subalternas; pero tampoco los mecanismos del *afermament*, adaptados al mundo del trabajo manual, mejoraron mucho la situación.

ESCUELAS DE LA IGLESIA Y MAESTROS LIBRES: EL PRECIO DE LA ENSEÑANZA

Las familias acomodadas mantenían a sus hijos apartados del mercado del *afermament*. En estos ambientes, el principal espacio educativo y laboral era la casa paterna. Sabemos que en algunas ciudades de Italia era corriente, entre los grupos burgueses, que las madres se hicieran cargo de mostrar a sus retoños los rudimentos del sistema lecto-escriturario como paso previo al ingreso en la escuela.¹⁵ No disponemos de indicios documentales que nos permitan asegurar que en Valencia se cumplía esta misma práctica, pero no cabe duda de que las escuelas que vemos aparecer

13 De 38 *afermaments* suscritos por notarios de Valencia durante el quinquenio 1458-1462, solamente uno corresponde a un *macip* varón a quien el patrono no debía enseñar su profesión, sino a leer y escribir. Los 37 restantes corresponden a niñas que recibirían su correspondiente soldada en metálico al final del periodo contratado (SIXTO, *La contratación laboral*, p. 229).

14 BRESC, Henri (1990), "École et services sociaux dans les cités et les 'terres' siciliennes (XIIIe-XVe siècles)", en *Città e servizi sociali nell'Italia dei secoli XII-XV: 12 Convegno di Studi (Pistoia, 9-12 ottobre 1987)*, Centro Italiano di Studi di Storia e d'Arte, Pistoia, pp. 1-20, y especialmente pp. 12-13.

15 KLAPISH-ZUBER, Christianne (1984), "Le chiavi fiorentine di Barbablù: l'apprendimento della lettura a Firenze nel XV secolo", *Quaderni Storici*, 57, pp. 765-791.

desde finales del siglo XIV reclutaban la mayor parte de su clientela entre los medios sociales acomodados.

El sistema escolar de la época no distinguía entre maestros elementales y de segunda enseñanza. Unos y otros se diferenciaban únicamente por su mayor o menor competencia pedagógica. Algunos maestros podían hacerse cargo tanto de la enseñanza elemental como de los programas más avanzados de artes liberales; otros se dedicaban tan solo a enseñar a leer y escribir, como cierto Vicent Conquist, calificado en 1434 como *mestre de scolans de legir* por un escribano judicial.¹⁶ Las escuelas mejor dotadas distribuían a los estudiantes en diversos niveles de aprendizaje. Se ha acreditado la existencia de hasta seis clases diferentes en función de los conocimientos latinos, pero eran pocas las escuelas que contaban con las instalaciones necesarias para separarlas de manera efectiva, por lo que las distinciones más próximas se atenuaban hasta quedar reducidas a una división única, la que distinguía entre los estudiantes que habían adquirido ya cierto dominio de la gramática latina y los que aún se enfrentaban a sus rudimentos.¹⁷ En cualquier caso, algunos autores ya han señalado que la multiplicación de categorías en el aprendizaje gramatical respondía, antes que a un programa pedagógico integral y coherente, a la necesidad de establecer con claridad las obligaciones docentes y los derechos salariales de los maestros.¹⁸

Al contrario que la enseñanza laboral, que experimentó desde el siglo XIV una creciente regulación por parte de los poderes municipales, la educación literaria fue considerada siempre un asunto privado que correspondía exclusivamente a los padres. No existía normativa pública alguna sobre la escolarización infantil o los términos en que debía llevarse a cabo la contratación de maestros, que quedaban sometidos a la voluntad de las partes. Cabe pensar, incluso, que se trataba de un asunto para el que ni siquiera se recurría al notario, que solamente intervenía cuando los tutores legales de los niños se veían obligados a justificar ante la justicia las cantidades desembolsadas en forma de salarios escolares. De la misma manera que las escuelas de las catedrales y monasterios formaban parte de las estructuras domésticas de las comunidades religiosas, las escuelas laicas urbanas

16 ARV, *Justicia de Trescientos Sueldos*, 36; 1434, febrero 5.

17 FROVA, Carla (1981), *Istruzione e educazione nel Medioevo*, Loescher, Turín, pp. 102-103.

18 FROVA, Carla (1992), "Le scuole municipali all'epoca delle università", en WEIJERS, Olga (ed.), *Vocabulaire des écoles et des méthodes d'enseignement au Moyen Age*, Brepols, Turnhout, pp. 177-190, y especialmente pp. 189-190.

se adaptaron a la domesticidad burguesa. El maestro no era un “educador público” sino un servidor doméstico especializado que, entre las paredes de la escuela, ejercía como un trasunto del padre, haciendo uso de la potestad que correspondía a éste dentro de la casa familiar.¹⁹

La idea socialmente difusa de que las condiciones en que se impartía la enseñanza escolar solamente concernía a las partes, es decir, a los maestros y a los propios padres o tutores de los niños, supuso un obstáculo difícil de salvar para quienes propugnaron desde finales del siglo XIV la intervención municipal. Pero tampoco era este el único obstáculo, porque era necesario contar también con la capacidad normativa que la Iglesia se arrogaba en este sector educativo, expresión de una vocación educadora que los decretos promulgados por los concilios de Letrán III y IV, celebrados en 1179 y 1215 respectivamente, habían extendido al conjunto de la sociedad y no únicamente a los clérigos.²⁰ El monopolio eclesiástico de la instrucción literaria era una realidad firmemente enraizada en el desinterés y la incompetencia de los distintos poderes laicos. En el siglo XIII, y en lugares con altas tasas de desarrollo urbano como Flandes o Italia, las cosas habían comenzado a cambiar;²¹ pero no parece que esos nuevos aires llegaran a la Península Ibérica hasta bastante tiempo después.²² El fuero de Jaume I, que aseguraba según algunos autores la completa libertad de enseñanza, constituía en realidad una exención tributaria acorde con los decretos conciliares lateranenses que consideraban simoníaca la venta del conocimiento:

*Atorgam que tot clergue o altre hom pusque franchament e sens tot servii e tribut tener estudi de gramàtica e de totes altres arts e de física e de dret civil e canònich, en tot loch per tota la ciutat.*²³

No parece probable que el monarca pretendiera, a mediados del siglo XIII, sembrar dudas sobre el carácter eminentemente eclesiástico de la educa-

19 MITTERAUER, Michael (1991), *I Giovanni in Europa dal Medioevo a oggi*, Laterza, Roma-Bari, pp. 173-175 (ed. or. *Sozialgeschichte der Jugend*, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1986).

20 MANACORDA, Mario A. (1987), *Historia de la educación (1). De la Antigüedad al año 1500*, Siglo XXI, México, pp. 224-225.

21 PIRENNE, Henri (1929), “La instruction des marchands au Moyen Age”, *Annales d’Histoire Économique et Sociale*, 1, pp. 13-28.

22 GARCÍA, Antonio, “Vocabulario de las escuelas en la Península Ibérica”, en WEIJERS, *Vocabulaire des écoles*, pp. 157-176.

23 COLÓN, Germà i GARCÍA, Arcadi (eds.) (1999), *Furs de València*, VIII, Barcino, Barcelona, p. 140.

ción literaria, y desde el momento en que no asumía para sí mismo el control de los contenidos de la enseñanza y de la competencia de los maestros, lo dejaba todo en el mismo punto que estaba anteriormente, es decir, en manos de los obispos. Sin duda podían existir maestros que no fueran clérigos, como señalaba expresamente el fuero en cuestión, pero eso no quería decir que por no serlo quedaran al margen del control episcopal, algo que resulta del todo evidente en la documentación eclesiástica, como veremos.

En las décadas que siguieron a la conquista de Valencia, las únicas escuelas de gramática que han dejado algún rastro son las eclesiásticas, y la principal de ellas la que mantenía la catedral desde 1259 al menos.²⁴ El primer regente de la escuela capitular de gramática cuyo nombre conocemos fue Ramon Algarra, *doctor scholarum*, a quien se menciona en un documento de 1308.²⁵ La iglesia, que contaba con una difusa red de parroquias y conventos, era la única institución que contaba con los medios humanos y materiales necesarios para asumir un empeño docente que comenzaba por las propias necesidades formativas del clero. Estos medios eran los que, en virtud de las prescripciones conciliares, debían ponerse también a disposición de los laicos. Sin que sepamos desde qué momento, en los márgenes de este sistema eclesiástico comenzaron a actuar algunos clérigos y laicos que enseñaban privadamente tras obtener del obispo la oportuna *licentia docendi*. El primer maestro laico cuyo nombre conocemos fue cierto Bartomeu Coletes, que contrajo matrimonio en 1336.²⁶ Hacia mitad de esta centuria encontramos los nombres de algunos más, en un momento en que los docentes eclesiásticos conocidos ya comienzan a ser numerosos.

La demanda educativa crecía en la sociedad urbana desde el siglo XII, y desde el momento en que había más laicos dispuestos a pagar por la enseñanza, las contradicciones crecían dentro del sistema educativo eclesiástico. La doctrina conciliar respecto al precio de la enseñanza había quedado fijada en los mencionados concilios de Letrán: el conocimiento era un don divino y, en consecuencia, venderlo era un acto simoníaco. El maestro

24 Sanchis Sivera afirma que la asignación “de la escuela de la ciudad” hecha en 1240 por el obispo de Valencia, Ferrer de Pallarés, a favor del maestro Domingo, chantre de la catedral, no supuso la creación de la escuela capitular de gramática, que no aparecería propiamente hasta 1259 por decreto del obispo Andreu Albalat, sino que respondía a la supervisión de las escuelas que se abrieran en la ciudad, SANCHIS SIVERA, José (1936), “La enseñanza en Valencia en la época foral”, *Boletín de la Academia de la Historia*, 108, pp. 147-179 y 661-696, especialmente pp. 153-156.

25 SANCHIS SIVERA, “La enseñanza en Valencia”, 108, p. 167.

26 ARV, *Protocolos*, 2801; not. Bernat Costa, 26 de enero 1336.

eclesiástico era ante todo un clérigo y sus medios de vida debían ser los propios de los clérigos, es decir, las rentas que reportaban sus cargos y beneficios. El problema estaba en que el incremento de la demanda educativa abría a los docentes la posibilidad de ampliar sus ganancias haciéndose retribuir por sus escolares. El principio canónico de la gratuidad de la enseñanza no resistió durante mucho tiempo el choque con la realidad, y aunque vender el conocimiento siguió siendo considerado pecaminoso, pronto dejó de serlo hacerse pagar por el trabajo que suponía enseñar. El papa Honorio III establecía en 1219 que, “a pesar de cualquier otra costumbre o norma”, los obispos debían conceder estipendios especiales a los clérigos dedicados a la enseñanza de la teología que no obtuvieran ingresos suficientes a cuenta de sus beneficios.²⁷ Un siglo más tarde, en 1317, el obispo y el cabildo de la catedral de Valencia pagaban sendas subvenciones a los maestros que regentaban la escuela capitular de gramática, por un monto total de 18 libras valencianas anuales. Transcurrida una centuria, en 1398, esta cantidad no había aumentado, pero para entonces los maestros capitulares cobraban colectas a sus estudiantes con absoluta normalidad. Sabemos que este sistema de retribución mixta –subvenciones institucionales y salarios privados– existía desde al menos 1351, y que sus ingresos, en el caso de los clérigos-maestros, podían verse incrementados a cuenta de las correspondientes rentas eclesiásticas. Sin embargo, esta últimas ya no eran imprescindibles: subvenciones y salarios bastaban para hacer del magisterio una ocupación económicamente atractiva, como parece indicar el hecho de que, por esas fechas, el cabildo valenciano comenzó a contratar maestros laicos para dirigir la escuela capitular, lo que suponía un rasgo evidente de profesionalización de la docencia. El primero de esos regentes laicos del que tenemos noticia fue, en 1359, el maestro Pere Figuerola, a quien encontraremos unos años más tarde asesorando a los jurados en asuntos escolares.²⁸

En la segunda mitad del siglo XIV las escuelas eclesiásticas valencianas incumplían los preceptos conciliares que sancionaban la gratuidad de la enseñanza y los clérigos dedicados a la docencia literaria actuaban, en lo que tocaba a los aspectos económicos de su profesión, de la misma forma que los maestros laicos, cada vez más numerosos. En condiciones de creciente competencia, la capacidad de control que la autoridad episcopal tenía sobre el sector constituía un instrumento privilegiado a la hora de

27 MANACORDA, *Historia de la educación*, p. 226.

28 CRUSELLES, *Escuela y sociedad*, pp. 28-31.

regular la oferta educativa, aunque el tercer concilio de Letrán había establecido claramente las obligaciones de los obispos respecto a la concesión de la *licentia docendi*: no podían exigir precio alguno por ella ni negarla a quienes estuvieran capacitados para enseñar.²⁹ Pero el incremento de la demanda, que impulsaba al alza las retribuciones de los regentes de escuelas eclesiásticas que actuaban con la correspondiente licencia episcopal, facilitaba también el concurso de otros clérigos y laicos que, desprovistos de ella, ponían en cuestión el monopolio que en la práctica pretendían ejercer los primeros. Los conflictos por intrusismo profesional en la enseñanza literaria se desataron primero entre los clérigos, como reflejan algunas intervenciones del obispo de Valencia.

Así, en 1334, el prelado concedió permiso a Pere Soguer, vicario perpetuo de Jérica, para que él mismo o un sustituto suyo utilizara la iglesia o la abadía para instruir a escolares, a pesar de que anteriormente el oficial del propio obispo había hecho idéntica concesión a otro clérigo local. En 1372, el obispo escribía a la iglesia parroquial de Albaida para informar que había facultado al vicario Felip d'Erbach, bachiller en derecho canónico, como regente de las escuelas del lugar, y ordenaba que fuera publicada una admonición pública con pena de excomunión contra cierto Pere Dezquer, beneficiado de esa misma iglesia, y en general contra cualquier otro clérigo o laico que le hiciera la competencia. Al año siguiente, el obispo facultó a Felip d'Erbach para regir las escuelas de gramática de Gandia, amenazando con la excomunión a los clérigos de la villa que tomaran discípulos más allá de uno o dos procedentes de sus propios círculos de familiares y amigos.³⁰

LA INTERVENCIÓN ESCOLÁSTICA MUNICIPAL Y LA IGLESIA. COLABORACIÓN Y CONFLICTO

Aunque tenemos constancia de que en 1319 se había producido un primer intento por parte de los jurados de Xàtiva de abrir una escuela en la

29 *Pro licentia vero docendi nullus pretium exigat, vel sub obtentu alicuius consuetudinis, ab iis qui docent, aliquid quaerat; nec docere quempiam, petita licentia, qui sit idoneus, interdicit. Qui vero contra hoc venire praesumpserit, a beneficio ecclesiastico fiat alienus. Dignum quidem esse videtur, ut in ecclesia Dei fructum laboris sui non habeat, qui cupiditate animi vendit licentiam docendi (...)*, MANSI, Giovanni D., ed. (1778), *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, vol. 22, Antonio Zatta, Venecia, p. 228 [Documenta Catholica Omnia: http://www.documentacatholicaomnia.eu/04z/z_1692-1769__Mansi_JD__Sacrorum_Conciliorum_Nova_Amplissima_Collectio_Vol_022__LT.pdf.html].

30 (...) *nisi unum vel duos proximos vel affines eorum*, SANCHIS SIVERA, José (1936), "La enseñanza en Valencia en la época foral", *Boletín de la Academia de la Historia*, 109, pp. 7-80, especialmente pp. 22 y 31.

ciudad,³¹ las intervenciones municipales en el terreno de la enseñanza literaria no se generalizaron hasta las décadas centrales del siglo XIV, cuando tuvieron lugar los primeros enfrentamientos con el obispo de Valencia a cuenta del uso que hacía de la *licentia docendi* para favorecer prácticas monopolísticas manifiestamente contrarias a los decretos conciliares. El caso que mejor conocemos es el de Sagunt, merced a los documentos reunidos por Sanchis Sivera. En 1336 los jurados contrataron un maestro municipal de gramática para quien pidieron protección al prelado valentino contra ciertos maestros, *tam clerici quam layci*, que consideraban incapacitados para ejercer la docencia. El obispo, haciendo uso de un derecho de control que nadie al parecer cuestionaba, ordenó que dichos maestros fueran examinados por dos médicos de la villa. No parece que el resultado del peritaje favoreciera al municipio, porque dos años después el obispo intervenía de nuevo para apaciguar el conflicto abierto entre dos docentes, uno que ejercía la enseñanza en Sagunt “desde antiguo” y otro recientemente instalado, sin que podamos saber cuál de ellos era el que anteriormente había contratado el *consell*. La decisión episcopal de permitir que ambos siguieran actuando chocaba abiertamente con el propósito de controlar la competencia que demostraban las autoridades municipales. Sin embargo, en 1345, el obispo pareció avenirse a los deseos de los jurados cuando prohibió enseñar en Sagunt a otros *clerici et layci* de cuya capacidad docente dudaba. El acuerdo no duró mucho. En 1354 todos los maestros que enseñaban en la villa fueron llamados por el obispo para examinar su aptitud, un hecho que pone en duda la eficacia de la prohibición decretada unos años antes y evidencia que el municipio no había conseguido asegurarse el control de la oferta educativa. El conflicto con la Iglesia se hizo patente en 1358, cuando tras dar licencia a un maestro de gramática para ejercer en Sagunt, el obispo recurrió al argumento de la libertad foral de enseñanza a fin de conjurar la oposición del municipio.³²

En Valencia, la primera intervención municipal en el sector de la enseñanza literaria no se produjo hasta marzo de 1373. Las motivaciones de la iniciativa se hicieron explícitas en las actas del *consell*: las precarias condiciones en que ejercían su oficio los maestros de gramática y lógica de la ciudad, y en particular el maestro subvencionado por la catedral, que al parecer ni disponía de locales adecuados, perjudicaban a los escolares y a sus

31 VILLANUEVA, Joaquín Lorenzo (1902), *Viaje literario a las iglesias de España*, tomo II, Imprenta Real, Madrid, 1804, pp. 97-98.

32 *Idem*, pp. 20-27.

padres. La solución adoptada fue adquirir un inmueble para instalar a los maestros en condiciones ventajosas, es decir, mediante alquileres subvencionados.³³ La compra, que se formalizó el 23 de septiembre de 1373, afectó a varias casas contiguas situadas en la parroquia de Sant Bartomeu, junto a la vieja muralla musulmana, en la calle que actualmente se denomina Mare Vella y que durante buena parte del siglo XV sería conocida como de les *escoles de Valldigna*, pues estaba próxima a la casa que dicho monasterio tenía en la capital. En 1373 se trasladó allí la escuela capitular de gramática, dirigida entonces por un maestro laico llamado Gil Remírez.³⁴

No parece que al principio la intención del *consell* fuera poner en cuestión el control eclesiástico de la enseñanza literaria; el hecho de que se preocupara por mejorar las condiciones de la escuela del cabildo habla más bien de un episodio de colaboración entre ambas instituciones. Pero en última instancia la intervención se justificaba por la poca atención que el obispo y el cabildo prestaban a su propia escuela, ya que las subvenciones que asignaban al maestro no permitían acceder a instalaciones decentes. De ahí a poner en duda la capacidad de la Iglesia para controlar la enseñanza literaria había un paso, y parece que el desembolso realizado para comprar los nuevos locales de Sant Bartomeu animó a los jurados a cruzar esa línea. Si en un primer momento pretendían solamente reubicar la escuela de la catedral, a finales del mes de septiembre de 1373 estaban buscando un maestro de reconocido prestigio a quien ofrecer la dirección de la que ya sin rodeos denominaban *escola major* de la ciudad. Era la única forma, decían los jurados, de acabar con las disputas desatadas entre los maestros locales por hacerse con las nuevas instalaciones municipales. En este punto se esfumaba la preeminencia que habían reconocido hasta entonces al maestro capitular, que ya no era sino uno más de los que andaban a la greña y estaba tan poco cualificado para la docencia como el resto.³⁵

Ahora el municipio exponía abiertamente su intención de acabar con el control de la Iglesia sobre el sector educativo para sustituirlo por el suyo propio. El obispo y el cabildo reaccionaron ante el ataque alegando las disposiciones conciliares que les capacitaban para poner orden en el sistema escolar; y tal vez porque no tenían demasiada fe en la contundencia del argumento, recurrieron también a la libertad de enseñanza recogida en

33 VIVES LIERN, Vicente (1902), *Las casas de los estudios en Valencia. Informe acerca del sitio en que éstas se hallaban emplazadas*, Ayuntamiento, Valencia, pp. 16-17.

34 VIVES LIERN, *Las casas de los estudios en Valencia*, pp. 35-40.

35 SANCHIS SIVERA, "La enseñanza en Valencia", 109, pp. 40-41.

los fueros del reino. A su vez, los jurados acusaron al obispo de sustentar el monopolio educativo de Gil Remírez, persiguiendo con vetos y excomuniones a sus competidores, ya que el docente había obtenido su protección mediante sobornos. En septiembre de 1374, y en medio de acusaciones cruzadas de contrafuero y simonía, el obispo de Valencia ordenó encarcelar a Pere Costa, el maestro contratado poco antes por el *consell* para abrir una escuela que compartiera los locales de Sant Bartomeu con el maestro del cabildo. El prelado alegaba la condición de tonsurado de Costa y se negaba a dar mayores explicaciones. La respuesta de los jurados, que no estaban dispuestos a quedarse atrás en la escalada, fue recluir en la *presó comuna* a Gil Remírez, aduciendo que se había retrasado en el pago del alquiler. Finalmente, tras diversas reuniones y embajadas, ambos contendientes acordaron intercambiar rehenes y los maestros fueron excarcelados. A continuación, el *consell* hizo publicar un bando que advertía de que el monopolio escolar era contrario a los fueros, acusando implícitamente al obispo y el cabildo de haber provocado el conflicto.³⁶

La primera tentativa intervencionista del municipio valenciano terminó sin un vencedor claro. Los maestros Gil Remírez y Pere Costa convivieron a partir de entonces en las escuelas de Valldigna, no sin padecer serias angustias financieras a cuenta de la continuidad de las subvenciones que recibían de la catedral y el *consell*. Por su parte, y aunque fracasaron en la pretensión de poner la enseñanza literaria bajo su propia tutela, los jurados habían conseguido poner fin al control eclesiástico. Entre finales del siglo XIV y principios del XV se consolidó dentro del gobierno ciudadano un grupo de opinión que propugnaba completar la tarea emprendida en 1373. El activista más destacado fue el maestro en artes y medicina Pere Figuerola, antiguo regente de la escuela capitular de gramática que, a raíz del conflicto con el obispo, se había convertido en el principal asesor de los jurados en materia escolástica. En sus intentos de redactar y poner en práctica sucesivas ordenanzas escolares, Figuerola se rodeó de colaboradores tan eminentes como el teólogo Francesc Eiximenis, quien en 1399 encabezó una comisión municipal encargada de hacer un reglamento para centralizar las escuelas de la ciudad. Entre 1389 y 1405 el *consell* aprobó sucesivamente tres ordenamientos escolares, además de otras disposiciones cuya finalidad era asegurar la eficacia de tales normativas. Pero todos estos esfuerzos, incluyendo los del franciscano Eiximenis, cayeron en saco roto, lastrados por la opinión contraria de quienes, dentro del propio

36 TEIXIDOR, José (1976), *Estudios de Valencia (Historia de la Universidad hasta 1616)*, ed. de Laureano Robles, Universidad de Valencia, Valencia, p. 99.

municipio, consideraban insalvable el precepto de la libertad foral de enseñanza. De hecho, ninguna de aquellas tres ordenanzas llegó siquiera a registrarse por extenso en los libros de actas.³⁷

La cuestión de la unificación de las escuelas era un aspecto central de la polémica educativa. Los partidarios de la intervención la consideraban indispensable para asegurar la rentabilidad de las escuelas subvencionadas por la ciudad, que debían ocupar locales amplios y bien acondicionados y, en consecuencia, soportar importantes gastos. Para conseguir atraer maestros con la formación y el prestigio adecuados no bastaba con ofrecerles subsidios, normalmente en forma de alquileres a precio político, sino también asegurarles unas nutridas clientelas que reportaran abundantes colectas. El problema era menos grave para la Iglesia, cuyos maestros contaban con ingresos complementarios procedentes de las rentas beneficios. Aunque los obispos intentaron, como ya hemos visto, controlar la oferta educativa mediante la concesión de la *licencia docendi* o fulminando penas espirituales sobre los maestros incontrolados, no parece que llegaran a considerar la posibilidad de reunir todas las escuelas eclesiásticas en un único centro, necesariamente el de la catedral, ya que la medida hubiera supuesto el cierre de las escuelas parroquiales que pudieran existir en aquella época. Pese a las acusaciones de los jurados, en el conflicto de 1374 el obispo no pretendía tanto imponer un verdadero monopolio escolar como impedir que la intervención del *consell* pusiera en peligro el control eclesiástico sobre la enseñanza literaria. El resultado del enfrentamiento no fue favorable a la Iglesia, obligada desde entonces a compartir sus competencias con el municipio, pero tampoco éste consiguió imponer otra cosa que la existencia de un centro subvencionado propio. Los posteriores intentos de unificación escolástica no tuvieron más éxito, y no tanto por la oposición de la Iglesia como por la que surgía dentro del propio gobierno municipal, a la que se sumaban muchos maestros independientes que temían verse expulsados del ejercicio de la profesión docente. En el mes de agosto de 1400 los jurados llegaron a organizar un debate público en el que participaron varios maestros en artes y gramática, partidarios unos de que se reunieran en un solo lugar todas las escuelas de la ciudad y otros de la dispersión existente. El resultado era importante porque se trataba de aprobar los estatutos escolares compuestos por la comisión de Francesc Eiximenis. Al final no pudo sino constatarse la disparidad de opiniones, de manera que sin un acuerdo que permitiera alterar el marco legal vigente, es decir, la libertad

37 CRUSELLES, José M^o (2012-2014), "Francesc Eiximenis y la política escolar de la ciudad de Valencia (1389-1412)", *Anales de la Universidad de Alicante: Historia Medieval*, 18, pp. 271-301.

foral de enseñanza, los estatutos de Eiximenis acabaron guardados en un cajón. Tampoco tuvieron mejor fortuna posteriores tentativas de implantar un examen municipal para maestros de gramática, en 1403, o de redactar un nuevo reglamento escolar en 1405.³⁸

Luego, a partir de 1407, las cosas comenzaron a cambiar y el resultado fue una intervención mucho más decidida que la de 1373. El municipio emprendió los trámites para adquirir otro inmueble, esta vez de mayores dimensiones, situado en la parroquia de Sant Llorenç, en la plaza del mismo nombre, que en 1411 fue ocupado por maestros y escolares. El año anterior se había acometido la tarea de redactar nuevos estatutos, los cuartos desde 1389. El ambicioso proyecto contemplaba reunir las escuelas del cabildo y el municipio en un único centro que gozaría del monopolio de la instrucción literaria en la ciudad. Para ello, el *consell* sometió el reglamento a la aprobación del obispo, y se creó una sociedad de maestros regentes en la que se integraron tanto los del cabildo, Vicent Soler y Joan d'Ordós, como otro designado por el municipio, Martí de Sohiça. Sin embargo, las resistencias persistían. En 1412, dos de los jurados declararon expresamente su oposición a los nuevos estatutos escolares porque vulneraban los fueros, y al mismo tiempo, las disensiones surgidas entre los maestros tampoco contribuían al éxito final de la empresa. La ruptura de la sociedad rectora de las escuelas de Sant Llorenç llevó a un nuevo enfrentamiento entre la catedral, que reclamaba el derecho a seguir manteniendo su propio centro, y el municipio, que defendía ahora posiciones abiertamente monopolísticas. Cuando en 1416 los jurados intentaron cerrar la escuela que el maestro capitular Joan d'Ordós había abierto en la parroquia de Sant Nicolau, aquel recurrió al tribunal de la Gobernación alegando la libertad foral de enseñanza y consiguió una sentencia favorable que puso fin, durante casi un siglo, a ulteriores pretensiones centralizadoras por parte del municipio. Todo intento de control de la competencia desapareció y comenzaron a proliferar los estudiantes de artes que abandonaban su trabajo como preceptores privados o maestros auxiliares (*cambrers*) para abrir sus propias escuelas en cualquier parte de la ciudad.³⁹

38 SANCHIS SIVERA, "La enseñanza en Valencia", 109, pp. 43-45; VIVES LIERN, *Las casas de los estudios en Valencia*, pp. 28-29.

39 CRUSELLES, *Escuela y sociedad*, pp. 56-63.

EL SISTEMA ESCOLAR VALENCIANO DEL SIGLO XV: LAS SOCIEDADES DE MAESTROS

Pero el fracaso no acalló a quienes dentro del *consell* estaban decididos a seguir interviniendo en el sector escolástico, aunque redujo sus pretensiones a una dimensión bastante más modesta que incluía la definitiva renuncia a concentrar las escuelas. El procedimiento elegido era conocido: ofrecer locales escolares a precio subvencionado. Fue necesario vender el gran inmueble de la plaza de Sant Llorenç –reconvertido a finales del siglo XV en palacio de la familia Borja y sede en la actualidad de las Cortes Valencianas– y trasladar la escuela municipal a otro de capacidad más reducida a fin de abaratar costos. La solución finalmente adoptada fue la de volver a comprar las escuelas de Valldigna, cuyo dominio útil había vendido el municipio tras el conflicto de 1374, y que en 1417 poseían los herederos del maestro Gil Remírez, fallecido en 1407. La operación, que incluía la compra de otro inmueble colindante que según Vives Liern correspondía a la antigua escuela del maestro Pere Costa, supuso para las arcas municipales un desembolso de 425 libras, además de otras 7'5 libras que había que pagar anualmente por una pensión censal que Remírez había cargado sobre la casa y que la ciudad se subrogó en el momento de la compra.⁴⁰

En 1419 el *consell* instaló en las escuelas de Valldigna una sociedad formada por tres maestros: Bartomeu Morell, Pere Ferrando y Joan Esquero. El primero de ellos había trabajado en 1413 como subalterno de Martí de Sohiça en la escuela de Sant Llorenç, para luego abrir junto con sus nuevos socios una escuela independiente que se encontraba activa en 1415 en la parroquia de Sant Nicolau.⁴¹ El salto a la nueva escuela municipal era importante, tanto en términos de prestigio profesional como puramente económicos. Los maestros debían entregar al *consell* una entrada de 200 libras y pagar anualmente las 7'5 libras de la pensión censal, comprometiéndose a no utilizar el inmueble para otros fines que los estrictamente escolares. Cuando cesaran en su actividad, el municipio recuperaría la casa previa devolución de las 200 libras de la entrada, que en realidad constituían una fianza.⁴² Así, el precio anual del alquiler quedaba reducido a siete libras y media, cantidad muy inferior a las treinta libras que Morell y Ferrando pagaban en 1415 por la casa donde tenían entonces su escuela, lo que

40 VIVES LIERN, *Las casas de los estudios en Valencia*, pp. 64-69.

41 ARV, *Protocolos*, 2414; not. Vicent Saera, 5 de julio 1413; *ibidem*, 2416; not. Vicent Saera, 20 de agosto 1415.

42 SANCHIS SIVERA, "La enseñanza en Valencia", 109, pp. 56-57.

da cuenta del alcance que tuvo la política de subvenciones del *consell* y los jurados. De hecho nunca, a lo largo de toda la centuria, tuvieron problemas para encontrar docentes capacitados y dispuestos a hacerse cargo del centro.

No podemos afirmar que las escuelas de Valldigna albergaran una escuela pública municipal, puesto que la enseñanza no era gratuita. Los maestros vivían de las colectas que pagaban sus estudiantes, de manera que eran estos y sus familias quienes corrían con los gastos de la educación; algo que estaba bien visto por muchos ciudadanos que creían firmemente que aquel era un asunto privado y que no estaban dispuestos a que se destinaran fondos públicos a un servicio cuyos costos debían asumir en exclusiva los interesados. Pero al mismo tiempo, el sistema de alquileres subvencionados aseguraba una oferta educativa estable y a precios razonables, como deseaban muchas familias de ciudadanos acomodados que constituían el principal apoyo del sistema político ciudadano. Una escuela gratuita habría podido facilitar el acceso a la enseñanza literaria de los artesanos modestos, pequeños comerciantes y jornaleros, pero con unos costos que la oligarquía de rentistas, mercaderes y funcionarios que dominaba el gobierno municipal no estaba dispuesta a asumir. Como en otros lugares de Europa, las subvenciones escolares hacían posible que las familias de la clase dirigente encontraran maestros competentes para sus hijos sin necesidad de hacer desembolsos disparatados, pero el sistema escolar como tal seguía fuera del alcance del común de la población, que no podía asumir los costos.⁴³

Bartomeu Morell estuvo al frente de las escuelas de Valldigna hasta 1429, fecha en que las traspasó a un nuevo regente, Joan de Miravet, que en aquella fecha encabezaba una sociedad de la que formaban parte otros dos maestros: Alegre de Monesma y Bartomeu Gil. Miravet, originario de Alcoi, ejercía la enseñanza en Valencia desde antes de 1424, fecha en la que tenía como socios a los maestros Joan Domingo y Gabriel Moragues. Este último pasó posteriormente a integrarse en las escuelas de Valldigna como socio de Bartomeu Morell, aunque ya había fallecido cuando en abril de 1429 se produjo el mencionado traspaso, de manera que fueron sus herederos quienes recibieron la parte que le correspondía de las 200 libras que Miravet y sus socios entregaron a los maestros salientes en concepto de precio por la cesión de los locales.

La transición entre ambas sociedades de maestros, la primera de las que tuvieron lugar en las escuelas municipales a lo largo del siglo XV, se produ-

43 GRENDLER, Paul F. (1991), *La scuola nel Rinascimento italiano*, Laterza, Bari, pp. 25-26.

jo sin particulares problemas económicos ni jurídicos, algo destacable en un sector que hasta entonces había resultado particularmente conflictivo. El éxito de la operación tenía mucho que ver con la modestia misma que caracterizaba la política educativa municipal, consecuencia evidente de sus anteriores fracasos. El *consell* había renunciado a intervenir en cualquier aspecto relativo a la ordenación de la enseñanza que trascendiera la gestión de los locales escolares. No existía una normativa municipal que impusiera criterios de idoneidad a los docentes, estableciera los contenidos de la docencia o determinara la jerarquía interna de la empresa escolar. Todos estos asuntos se resolvían mediante acuerdos privados que los propios maestros formalizaban en las oficinas notariales, tomando como modelo los contratos de sociedad mercantil habituales en la época. Las autoridades municipales se reservaban solamente la facultad de arbitrar en las disputas entre socios, y la de ordenar el traspaso del inmueble de unos maestros a otros para asegurar el uso escolar.⁴⁴

No sabemos en qué circunstancias se produjo el relevo de Joan de Miravet al frente de las escuelas municipales, aunque suponemos que tuvo lugar entre 1456 y 1459. En la primera de esas fechas, transcurridos treinta años desde que el maestro se hiciera cargo del centro, éste era identificado en las actas del *consell* como *les scoles appelleades de mestre Miravet*. En la segunda fecha, cuatro años más tarde, ya había recuperado su antigua denominación de escuelas de Valldigna y los jurados reconocían al maestro Pere Gil, ciudadano de Valencia, como propietario de la mitad del inmueble.⁴⁵ Ignoramos quienes eran los socios de Pere Gil y hasta qué momento permaneció al frente del centro, aunque por informaciones indirectas sabemos que en 1489 seguía ejerciendo como *magister scholarum*.⁴⁶ En 1490 las escuelas de Valldigna pertenecían a cierto Pere Abat, originario de Alcoi, cuyos herederos las vendieron al año siguiente a una sociedad de maestros constituida por Melcior Mont y Jaume Esteve.⁴⁷ Podemos pensar que ambos dirigieron el centro durante la siguiente década, aunque solamente contamos con alguna noticia relativa a la actividad de Jaume Esteve, que en 1493 compraba sesenta ejemplares de un tratado de lógica con la probable intención de distribuirlos entre sus estudiantes.⁴⁸ El hecho de que Esteve ocupara a partir de 1499 la cátedra de lógica del recién creado Estudio General de Valencia,⁴⁹ viene a confirmar que hasta entonces había

44 CRUSELLES, José M^o (2008), "El maestro Joan de Miravet y la escuela municipal de Valencia en la primera mitad del siglo XV", *Saitabi*, 58, pp. 93-108, esp. pp. 99-101.

45 AMV, *Manuels de Consells*, A-36, ff. 132v y 197.

46 ACCV, *Protocolos*, 9956; not. Pere Avellà, 9 de julio 1489.

47 ARV, *Protocolos*, 1686; not. Lluís Navarro, 21 de agosto 1491.

sido regente de las escuelas de Valldigna y que en esa fecha se incorporó junto con sus estudiantes a la Universidad:

En lo mes de agost del dit any [1499] foren tots los estudiants de les Escoles de Valldigna, de mestre Tristany y de la de Vallada, al Estudi General, que hui és per orde dels Jurats, los quals havien comprat la casa dels hereus de Mⁿ Serrano, per fer dit Estudi General.⁵⁰

Aunque de manera fragmentaria, podemos también reconstruir el devenir de las otras dos escuelas mencionadas en el *Llibre de Memòries* como contribuyentes netas de la Universidad. La llamada escuela de la Avallada tuvo su origen en la ruptura de la sociedad de maestros constituida en 1412 para dirigir la escuela de Sant Llorenç, de la que había formado parte el presbítero y maestro de gramática Joan d'Ordós. Este, que en el momento de la crisis era el maestro subvencionado por la catedral, se trasladó a unos nuevos locales situados en la parroquia de Sant Nicolau, en la calle de la *Avallada de Batiste Burgarini*, actualmente llamada Burguerins, muy cercana a la iglesia de Sant Nicolau.⁵¹ Esta fue la escuela que los jurados intentaron cerrar en 1416. El recurso de Joan d'Ordós a la corte de la Gobernación obligó al municipio a rediseñar su política educativa, lo que supuso el cierre definitivo de la escuela de Sant Llorenç y la reapertura de las escuelas de Valldigna. Por su parte, Ordós permaneció durante el resto de su vida al frente de la escuela de la Avallada, que consolidó su prestigio durante ese largo periodo de estabilidad.

En 1454, tras la muerte de Joan d'Ordós, el cabildo designó al también presbítero Guillem Saura para regentar la escuela. En 1483 la Almoína de la catedral, a cuya propiedad había pasado el inmueble, alquiló la escue-

48 El vendedor era el librero e impresor Miquel Albert, y en el contrato de compraventa se especificaba que Jaume Esteve era maestro de las escuelas de Valldigna, SERRANO MORALES, José Enrique (1899), *Reseña histórica en forma de diccionario de las imprentas que han existido en Valencia desde la introducción del arte tipográfico en España hasta el año 1868*, Imp. de F. Domenech, Valencia, p. 4.

49 FELIPO, Amparo (1993), *La Universidad de Valencia durante el siglo XVI (1499-1611)*, Universidad de Valencia, Valencia, pp. 110-111.

50 CARRERES, Salvador (ed.) (1935), *Libre de Memòries de diversos sucesos e fets memorables e de coses senyalades de la ciutat e regne de Valencia. 1308-1644*, vol. II, Acció Bibliogràfica Valenciana, Valencia, pp. 714-715.

51 CARBONERES, Manuel (1873), *Nomenclátor de las puertas, calles y plazas de Valencia*, Imp. del Avisador Valenciano, Valencia, p. 38.

la al maestro Bernat Vilanova, que dos años más tarde arrendó una casa contigua para ampliar los locales. En 1499 el cabildo seguía interviniendo en los asuntos de la escuela de la Avallada, aunque en esa misma fecha el centro se integró en la Universidad.⁵² Al igual que Jaume Esteve, regente de las escuelas de Valldigna, Bernat Vilanova, alias *mestre Navarro*, se integró en el cuerpo docente del Estudio General, donde desempeñó desde el año 1500 la cátedra de filosofía moral.⁵³ No podemos asegurar que Vilanova hubiera seguido dirigiendo hasta aquel mismo momento las escuelas capitulares, pero sabemos con certeza que a partir de 1489 se convirtió en el propietario de la tercera escuela mencionada en el *Llibre de Memòries*, la que había pertenecido a Antoni Tristany, un maestro de origen judeoconverso muerto en agosto de 1488 en las cárceles de la Inquisición, como resultado presumiblemente de las torturas que allí le fueron infligidas.

Hijo de una familia de artesanos de posición social mediocre, Antoni Tristany ya debía ser un maestro prestigioso y acomodado en 1478, cuando sus padres le hicieron donación de una casa situada en la parroquia de Sant Esteve, cercana a la calle del Vall, actualmente Comedias, que él unió a otra contigua que había adquirido previamente para constituir su propia casa familiar. Sin embargo, su escuela se encontraba en la parroquia de Sant Martí, en un *vico sive adzuquat vulgariter dicto d'En Sandalines* que no hemos podido situar en el callejero actual. Condenado *post mortem* como hereje, todos sus bienes fueron confiscados por el Santo Oficio, lo que dio al traste con el proyecto familiar que habría hecho de Pere Tristany el sucesor de su padre al frente de la escuela. Esta fue vendida por la Inquisición al maestro Bernat Vilanova, que había ejercido y tal vez seguía ejerciendo aún como maestro de la escuela capitular. Aunque una tradición historiográfica valenciana señalaba a Tristany como el primer maestro del joven Joan Lluís Vives, ahora sabemos que cuando éste nació, en 1493, el docente llevaba muerto más de un lustro.⁵⁴

LOS ESTUDIOS SUPERIORES Y LA UNIVERSIDAD

La fundación de la Universidad supuso la victoria final de quienes dentro del *consell* habían abogado por la regulación escolar y no se conformaban con una moderada política de subvenciones. Sus voces volvieron a dejarse oír con fuerza a partir de 1490, clamando contra el desorden endémico

52 SANCHIS SIVERA, "La enseñanza en Valencia", 108, pp. 670 y 675-676.

53 GALLEGO, Jordán (1980), "La facultad de artes de la Universidad de Valencia desde 1500 hasta 1525", *Escritos del Vedat*, 10, pp. 215-258, especialmente p. 221.

54 CRUSELLES, José M^o (1995), "El maestro Antoni Tristany y la supuesta primera escuela de Joan Lluís Vives", *Estudis. Revista de Historia Moderna*, 21, pp. 7-22.

que en su opinión sufrían las escuelas y los perjuicios que comportaba semejante abandono. El resultado fue un proyecto similar al de la extinta escuela de Sant Llorenç aunque más ambicioso incluso, porque no solo pretendía centralizar la instrucción literaria y asegurar locales escolares adecuados, sino que integraba también los estudios superiores de derecho, teología, filosofía y cirugía, realojando para ello tanto las lecturas públicas que el municipio había mantenido en las décadas anteriores, como las enseñanzas sostenidas por la catedral y los conventos mendicantes.

Desde el siglo XIV, el obispo y el cabildo catedral habían patrocinado, además de la escuela de gramática, otros tres institutos educativos destinados a asegurar la correcta formación del clero. La cátedra de teología se creó en 1345 y fue regentada por los dominicos hasta 1443, las primeras noticias sobre las escuelas de canto datan de 1351 y, por último, la escuela de derecho canónico fue inaugurada en 1376 bajo la dirección de Bonifaci Ferrer.⁵⁵ Sabemos que estas enseñanzas atrajeron pronto el interés de los laicos, muchos de los cuales veían en el desempeño de cargos eclesiásticos una opción profesional en auge. El fuerte incremento del cuerpo clerical que venía experimentando la Cristiandad latina desde el siglo XII llevó en la centuria siguiente hasta la universidad a muchos estudiantes que procedían de los grupos dirigentes y acomodados de la sociedad, aquellos que tenían medios para sufragar prolongadas estancias en ciudades lejanas y países extranjeros. Estos graduados universitarios ocuparon pronto los cargos altos y medio-altos de la jerarquía clerical, que eran los más apetecibles y escasos. Pero por debajo de ellos quedaban muchos otros puestos que, aun resultando menos destacados y lucrativos, ejercían un atractivo poderoso sobre gentes de condición más modesta, como notarios, mercaderes, tenderos e incluso algunos miembros del artesanado urbano. Muchos de ellos no disponían de medios para dar a sus hijos formación literaria en las universidades, de manera que recurrían a los centros educativos locales, las pequeñas escuelas urbanas, eclesiásticas o municipales, y a maestros particulares.⁵⁶

Sin embargo, el interés de los grupos medios urbanos por la enseñanza superior trascendía el ámbito estricto de las estrategias ocupacionales para adentrarse en el de las identidades culturales, y esto atrajo necesariamente la atención de quienes gobernaban la ciudad. En 1401, una carta remitida

55 SANCHIS SIVERA, "La enseñanza en Valencia", 108, pp. 172-175.

56 Valga como ejemplo el contrato suscrito en 1426 entre Jeroni Manyes y el maestro Gabriel Moragues, quien debería enseñarle gramática y lógica durante dos años, de manera que, poniendo el primero el esfuerzo necesario, pudiera adquirir la competencia necesaria para convertirse en notario o en capellán (ARV, *Protocolos*, 790; not. Martí Doto; 10 de enero 1426).

por los jurados de Valencia al papa Benedicto XIII describía el abigarrado alumnado que seguía las lecciones que fray Pere Canals impartía en la cátedra de teología de la sede valentina: doctores, bachilleres, canónigos, médicos, notarios, presbíteros *et alii diversorum statuum*.⁵⁷ Hacia mediados del siglo XV el municipio estaba dispuesto a atender una demanda que, en general, requería de actuaciones menos controvertidas que la centralización de las escuelas de gramática. La creación de lecturas públicas de poesía, ética, teología y cirugía permitía atraer a la ciudad docentes cuya fama beneficiaba el prestigio de sus gobernantes. Ciertamente, estas iniciativas carecían del respaldo de una verdadera política de instrucción pública, por lo que su existencia fue a menudo efímera y siempre estuvo cuajada de interrupciones y colapsos. En 1461 se creó una lectura de retórica y poesía que desapareció en 1469, volviendo a resurgir en 1498 con el tiempo justo para integrarse, un año más tarde, en el Estudio General. Otras lecturas patrocinadas por el municipio tuvieron una existencia más breve si cabe. La de ética se impartió entre 1465 y 1467, y la de teología entre 1482 y 1484. Ninguna de las dos sobrevivió el tiempo necesario para pasar a formar parte de la Universidad. La lectura de cirugía constituye la única excepción. Creada en 1462 a la sombra del Colegio de cirujanos, adquirió un papel destacado en los mecanismos de acceso a la profesión, lo que aseguró su continuidad el resto de la centuria.⁵⁸

La fundación de la Universidad en los últimos años del siglo XV fue el resultado más feliz de la reactivación del intervencionismo escolástico municipal. No sabemos si por entonces seguían existiendo defensores de la libertad foral de enseñanza, ni si tuvieron capacidad para oponerse al proyecto, aunque el nuevo Estudio General contaba con apoyos muy encumbrados, como el papa Alejandro VI y el rey Fernando, lo que facilitó sin duda que el viejo fuero de Jaime I pudiera ser arrumbado. No parece, sin embargo, que la nueva institución consiguiera frenar la emigración escolástica que desde hacía más de dos siglos llevaba a los estudiantes valencianos hasta las universidades europeas; sobre todo en el ámbito de los estudios de derecho civil, sin duda los que tenían mayor demanda entre los grupos medios y altos de la sociedad urbana. De los 107 graduados en esta facultad entre 1526 y 1561, tan solo siete eran valencianos. Estos

57 TEIXIDOR, *Estudios de Valencia*, p. 95. Conocemos a algunos de los estudiantes que frecuentaron a lo largo del siglo XV las instituciones de enseñanza superior existentes en la ciudad de Valencia, entre los que se contaban tanto hijos de caballeros como de notarios, mercaderes y artesanos, Autocita..

58 DE LA TORRE, Antonio (1924-1925), "Precedentes de la Universidad de Valencia", *Anales de la Universidad de Valencia*, 5, pp. 175-301, especialmente pp. 246-266.

eran mayoritarios en las facultades de artes liberales y teología, es decir, en aquellos estudios que existían previamente en Valencia y habían causado un número menor de desplazamientos. También constituían una parte importante de los estudiantes de medicina. Pero los graduados en derecho eran sobre todo castellanos, que también constituían la mayoría en la facultad de medicina, aunque solo la cuarta parte en teología.⁵⁹ Valencia, que desde finales del siglo XIV se había convertido en un poderoso mercado portuario que extendía su influencia a las regiones limítrofes de Castilla y Aragón, también atrajo a partir del siglo XVI a muchos estudiantes de estos países que no podían afrontar el desplazamiento a otros centros universitarios más alejados. Por último, y aunque carecemos de estudios pormenorizados, podemos pensar que el Estudio General reordenó eficazmente la enseñanza de la gramática y las artes liberales, acabando con la dispersión y la precariedad del sistema escolar anterior; y que en consecuencia favoreció la práctica de estrategias educativas entre los grupos medios urbanos. El alcance de tales beneficios queda, sin embargo, por determinar.

CONCLUSIONES

Es posible documentar contactos entre el aprendizaje laboral y la enseñanza de las letras en la documentación valenciana de los últimos siglos medievales, pero el sistema escolástico se situaba, en su conjunto, al margen del mundo del trabajo manual. No parece siquiera que, al contrario de lo que ocurría en lugares como Italia, los grupos mercantiles hicieran un uso significativo de él para transmitir conocimientos técnicos. Sí sabemos que tanto los mercaderes como otros grupos profesionales de notarios, juristas y médicos, recurrieron a la escuela como mecanismo de acceso a los estudios universitarios, que hasta los últimos años del siglo XV habían de realizarse necesariamente fuera del país, y también –aunque carecemos en este punto de estudios más pormenorizados– para dirigir a sus hijos hacia la carrera eclesiástica, que ocupaba un lugar importante en las estrategias de reproducción social de los grupos medios urbanos, incluyendo los segmentos más acomodados del artesanado.

El progresivo crecimiento de la demanda escolar por parte de los laicos, que puede observarse con claridad desde mediados del siglo XIV, forzó importantes transformaciones en la organización escolar de la Iglesia, la única que existía en aquel momento. El principio de gratuidad de la ense-

59 FELIPO, *La Universidad de Valencia*, pp. 211-226.

ñanza, un pilar básico de la ideología educativa conciliar, se vio forzado hasta desaparecer en la práctica. El control de la autoridad episcopal sobre los clérigos que ejercían la docencia hubo de enfrentarse a crecientes obstáculos, mayores si cabe cuando comenzaron a proliferar también maestros laicos que, ajenos a la jurisdicción eclesiástica, desempeñaban sin embargo una función tradicionalmente sometida a ella, como era la enseñanza literaria. Pero el principal efecto del incremento de la demanda educativa, y el que peores consecuencias tuvo para el mantenimiento del monopolio que el obispo y la catedral habían mantenido sobre el sector desde los tiempos de Jaume I, fue la irrupción de los municipios. En Valencia hemos podido seguir con cierto detalle, desde 1373, las relaciones trabadas entre el cabildo y el *consell* en torno a esta cuestión. Sin duda, los episodios que más llaman la atención son los conflictos, y se produjeron dos particularmente significativos en 1374 y 1416. El primero de ellos, un pulso jurisdiccional que los maestros Pere Costa y Gil Remírez sufrieron en sus propias carnes, supuso el final del monopolio eclesiástico y la aparición de la política de subvenciones públicas que dio origen a las llamadas *Escoles de Valldigna*. El segundo, protagonizado por el maestro Joan d'Ordós, terminó con cualquier intento por parte de las autoridades municipales de trascender dicha política de subvenciones e hizo de la desregulación la principal característica del sector durante todo el siglo XV. Es necesario, sin embargo, prestar más atención a los episodios de colaboración, pues los conflictos no parecen ser sino el resultado del fracaso de aquellos. Así ocurrió con los dos enfrentamientos mencionados. En 1373, la primera intervención del *consell* en la ordenación escolar tenía como finalidad explícita mejorar las condiciones de la escuela capitular. En 1412, la inauguración de la escuela de Sant Llorenç fue el resultado de la cooperación entre el municipio y la catedral, una breve experiencia que supuso un claro precedente del estado de ánimo que impulsó, casi cien años más tarde, la fundación de la Universidad de Valencia.

Podemos reconstruir parcialmente el devenir de las escuelas urbanas durante el siglo XV gracias sobre todo a la documentación notarial. Los acuerdos entre maestros para formar sociedades escolares que abrían escuelas libres o arrendaban los locales escolares facilitados por el municipio o la catedral, se escrituraban en las mismas notarías y siguiendo las mismas pautas formales que cualesquiera otras sociedades mercantiles del momento. Sabemos, por estos medios, que a lo largo de la centuria existieron en Valencia dos centros escolares que podemos llamar principales por los medios financieros con que contaban y lo nutrido de sus clientelas: las escuelas de Valldigna, reorganizadas por el municipio hacia 1419, y la escuela de la Avallada, que alojó a los maestros subvencionados por el obispo y la catedral desde algún momento un poco posterior a 1412. Las dos parecen

haber mantenido niveles aceptables de prestigio a lo largo de todo el periodo, resultando piezas claves en la constitución de la facultad de artes de la Universidad, en la que se integraron en 1499. No fueron, sin embargo las únicas escuelas que existieron durante el siglo XV. Algunos maestros aparecen fugazmente en la documentación y de muchos de ellos apenas sabemos algo más que sus nombres. Ignoramos qué entidad pudieron tener sus escuelas; ni siquiera si realmente las tenían o se limitaban a ofrecer servicios a domicilio, particularmente los que eran calificados como maestros de primeras letras. Existían, desde luego, preceptores privados que en la práctica tenían la condición de servidores domésticos de las casas acomodadas; pero también maestros libres cuyas instalaciones, clientela y reputación alcanzaron dimensiones similares a las de quienes enseñaban en los centros subvencionados por los poderes públicos. El mejor conocido es Antoni Tristany, a quien los biógrafos de Joan Lluís Vives identificaban como su primer maestro, pero que ya había muerto en la cárcel de la Inquisición años antes de que el humanista viniera al mundo. Prueba de la fama que llegó a alcanzar, acrecentada sin duda por las dramáticas circunstancias que rodearon su muerte, es que la escuela que fundó y regentó todavía era conocida por su nombre, *escola de mestre Tristany*, cuando sus estudiantes fueron incorporados a la Universidad junto con los procedentes de las escuelas del municipio y la catedral.

Conocemos bien los entresijos institucionales que condujeron a la fundación de la Universidad de Valencia. Se ha escrito sobre su financiación por parte del *consell* y la colaboración del segundo papa Borja, Alejandro VI, en su nacimiento. Para los historiadores representa un logro cultural lo bastante evidente como para no indagar mucho más en las causas y circunstancias que hicieron renunciar a una política de intervencionismo atemperado que había dado buenos resultados, aunque sin duda modestos, a lo largo de toda la centuria. Cabe pensar que la demanda de estudios avanzados hubiera crecido rápidamente en la ciudad desde mediados del siglo XV, como parece indicar el interés del municipio por financiar lecturas públicas de poesía, teología o cirugía. No cabe duda de que la Universidad reorganizó tales esfuerzos y les dio una mayor proyección social y territorial. Las consecuencias que tuvo su fundación son conocidas, pero no conviene confundirlas con las causas. Las dificultades para asegurar la continuidad de las lecturas públicas municipales parece apuntar a que la demanda social de este tipo de enseñanzas aún era débil en los años inmediatamente precedentes a la fundación. Por otro lado, cabe preguntarse si la poderosa personalidad de Rodrigo de Borja bastó para que se arrinconaran súbitamente las desconfianzas casi seculares que, después de dar al traste con los anteriores proyectos de colaboración, habían creado

una distancia infranqueable entre el *consell* y la catedral en lo que a las políticas escolásticas tocaba. Para algunos historiadores la creación de la Universidad formó parte de los esfuerzos puestos en marcha para revertir la decadencia económica e institucional de la ciudad, cuyos síntomas comenzaban a resultar evidentes. Por último, cabe plantearse si, como parece indicar la prosopografía de los titulados en los primeros años, los dirigentes de la ciudad, clérigos y laicos, hicieron una evaluación de la demanda que trascendía la propia sociedad urbana valenciana, que en apariencia era la destinataria directa de los servicios de la institución, para dirigir su mirada hacia una clientela potencial más amplia, la del extenso *hinterland* que había sostenido durante el siglo XV la pujanza económica de Valencia, y que durante el siglo siguiente nutrió en buena medida de estudiantes el nuevo centro universitario.

SOBRE L'ESTUDI GENERAL DE LLEIDA A L'EDAT MITJANA: ALGUNES QÜESTIONS

ABOUT ESTUDI GENERAL OF LLEIDA IN MIDDLE AGES: SOME QUESTIONS

JOAN J. BUSQUETA
Universitat de Lleida

RESUM

Imatge contextualitzada de l'Estudi General de Lleida a través d'elements que van més enllà de la pròpia activitat docent, com la seva capacitat d'atracció de pobladors, l'activitat econòmica i financera que se'n deriva, i fins i tot els conflictes jurisdiccionals sorgits al sí i també fora de la pròpia institució educativa.

Paraules clau: Estudi General, ensenyament, Lleida, Edat Mitjana.

ABSTRACT

A contexted image of the University of Lleida across the elements as could be the capacity of inhabitants' attraction, the economical and financial activity derived of it, and the conflicts of jurisdiction appeared in or out this educational institution.

Keywords: University, education, Lleida, Middle Ages.

RESUMEN

Imagen contextualizada del Estudio General de Lleida a través de elementos como pueden ser la capacidad de atracción de población, la actividad económica y financiera que se deriva de su existencia, e incluso los conflictos jurisdiccionales surgidos en el seno y fuera de la propia institución educativa.

Palabras clave: Estudio General, enseñanza, Lleida, Edad Media.

PREVI

Des de fa alguns anys, estem treballant en l'estudi de la societat urbana a la Lleida baixmedieval; sobretot en l'estudi del grup de famílies que monopolitzen els oficis o càrrecs del poder urbà. Un domini sustentat en l'accés a les funcions municipals més rellevants (paers, consellers, mostassafs, almoiners, síndics a corts...etc.), a càrrecs en l'administració de la monarquia, a les dignitats del capítol catedral i també als càrrecs de responsabilitat de l'Estudi General.¹ Es tracta de no oblidar àmbits institucionals i de poder urbà com ho són, al costat dels bisbats, els capítols catedrals o els mateixos municipis, els Estudis Generals, perquè en aquests també es dirimeixen moltes de les qüestions que poden afectar el conjunt de la vida urbana. La pretensió, doncs, és la d'anar incorporant dins l'estudi d'aquesta societat, de la dinàmica urbana amb tot el que suposa, el protagonisme de la institució universitària, sense oblidar el marc més ampli, vinculat als projectes polítics dels diferents monarques. Perquè, ultra l'activitat docent i cultural, l'Estudi General, la Universitat, genera, òbviament, capacitat d'atracció a la ciutat, un dels elements que estan a la base de les relacions entre

1 Així ho vam començar a fer: BUSQUETA, Joan J., "Oligarquia urbana i ensenyament superior a Lleida: el bidell i el canceller de l'Estudi General", dins SABATÉ, Flozell (coord.), *L'Edat Mitjana. Món real i món imaginari*, Afers, Catarroja, 2012, pp. 163-169.

2 Vegeu les acurades reflexions, en aquest sentit, de VERGER, Jacques, "Université et pouvoir en France", dins AGUADÉ, Santiago (coord.), *Universidad, cultura y sociedad en la Edad Media*, Alcalá de Henares, Universidad, 1994, pp.35-52. El treball clàssic de LE GOFF, Jacques, "Les Universités et les pouvoirs publics au Moyen Age et à la Renaissance", dins *Pour un autre Moyen Age. Temps, travail et culture en Occident, 18 essais*, Gallimard, París, 1977, pp. 198-219. I els diferents treballs que han realitzat, entre altres, Adeline Rucquoi i María Isabel Del Val, per a les universitats castellanes.

els nuclis urbans i el territori d'influència, activitat econòmica i financera, urbanística, conflictes jurisdiccionals motivats pels privilegis i immunitats de què gaudiran alumnes, professors i el mateix espai o barri universitari, conflictes pel finançament, pel control dels càrrecs de govern, i també de les càtedres². En tots aquests àmbits del desenvolupament de la vida universitària hi trobarem implicats –i també enfrontats, sovint- representants dels governs municipals, de la jerarquia eclesiàstica i de la cort i l'administració reials.³ El tema, en conjunt, planteja una àmplia varietat d'aspectes a tractar; n'escollim tres: sobre les fonts que tenim a l'abast, sobre els orígens de la institució i, finalment, mirarem d'aproximar-nos a l'ensenyament.

SOBRE LES FONTS

Entre l'abundant documentació generada per l'Estudi General de Lleida,⁴ podem referir, primer, la de caràcter normatiu, com per exemple, les concessions de privilegis i immunitats adreçades al col·lectiu universitari atorgades per reis i papes, des de 1300, o els Estatuts i Constitucions i les seves reformes, sobretot els Primers Estatuts de 1300,⁵ considerats, per altra banda, els més antics conservats a la Península Ibèrica.⁶ Altrament, es tracta del conjunt normatiu més complet relatiu als orígens d'una universitat europea, tot i que els estatuts més antics, fins ara, són els de Cambridge, datats entre 1236 i 1254.⁷

3 Vegeu, en relació a alguna d'aquestes famílies de l'oligarquia urbana, i des d'aquesta perspectiva BUSQUETA, Joan J., *Manuel de Montsuar. Contra l'autoritarisme*, Alfazeta, Lleida, 2011.

4 L'Estudi General de Lleida compta amb una tradició historiogràfica que ha generat una bibliografia abundant. Una recopilació de la mateixa a LAHOZ, José M. i GORT, Roser, "Orientación bibliográfica sobre las universidades de la Corona de Aragón", dins Joan J. BUSQUETA i José PEMÁN (coords.), *Las Universitats de la Corona d'Aragó, ahis i avui. Estudis històrics*, Barcelona, Ed. Pòrtic, 2002, pp. 602-655. Darrerament GORT, Roser, *L'Estudi General de Lleida al segle XIV*, Universitat de Lleida, Lleida, 2016.

5 Vegeu ESTEVE, Francesc, *El régimen jurídico del Estudio General de Lleida (s. XIII-XVIII)*, Pagès Editors, Lleida, 1992; BUSQUETA, Joan J. i GONZÁLEZ, Elena (coords.), *L'Estudi General de Lleida. Ciutat i Universitat en els documents de l'Arxiu Municipal de Lleida*, Ajuntament, Lleida, 2000. Quant als primers estatuts BUSQUETA, Joan J. (ed.), *Llibre de les Constitucions i Estatuts de l'Estudi General de Lleida*, Universitat de Lleida, Lleida, 2000. Quant a la documentació pontificia BELTRÁN DE HEREDIA, Vicente, *Aportació al butllari de l'Estudi General de Lleida (1345-1460)*, IEI, Lleida, 1986; ESTEVE, Francesc, "Las bulas pontificias concedidas al Estudio General de Lleida (ss. XII-XVI)", *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 72 (1977), pp. 195-209.

6 GARCÍA, Arcadio, "La organización de los estudios jurídicos", dins BUSQUETA i PEMÁN, *Las universidades de la Corona d'Aragó*, pp. 53-71.

7 Així ha estat assenyalat per CLARAMUNT, Salvador, "Orígenes del mundo universitario: de los studia a la universitas", dins BUSQUETA i PEMÁN, *Las universidades de la Corona d'Aragó*, p. 35.

Si passem dels textos teòrics a la pràctica quotidiana, comptem a Lleida amb un fons realment excepcional, des del primer terç del segle XIV: els *Llibres de Crims* de l'Arxiu Municipal, fons generat per l'anomenat Tribunal de Coltellades.⁸ Es tracta d'un conjunt de processos judicials motivats per robatoris, adulteris, violacions, emmetzinaments, bruixeria, accions delictives entre els estudiants de l'Estudi General, problemes de convivència amb persones d'altres procedències, d'altres ètnies i religions com la musulmana o la jueva; una documentació esplèndida que ens acosta amb una gran riquesa de detalls i expressions al món del conflicte.⁹ Afegim-hi la informació que podem obtenir dels *Llibres d'Actes* del Consell Municipal o del Capítol de la Catedral, dues institucions estretament vinculades a la vida de l'Estudi, sobretot al seu sosteniment econòmic, i com a integrants de la seva organització. En aquest sentit, són força interessants, tot i la migradesa numèrica, la vintena de contractes (*conduccions*) de professors que es conserven dels anys 1403 a 1406, relacionats amb la Clavaria de l'Estudi, institució que tenia cura, dels salaris dels docents, entre altres responsabilitats econòmiques com la conservació dels edificis o les rendes, i era dirigida per dos canonges, representants del Capítol de la Catedral, i dos ciutadans, en nom del municipi.¹⁰ I això sense oblidar les referències constants, més enllà de les esmentades concessions de privilegis atorgades per la monarquia o el papat, que es troben en la documentació reial dipositada a l'Arxiu Reial, dit de la Corona d'Aragó, i als Arxius Vaticans.

Cal destacar, també, fons documentals específics com els anomenats "rotuli", súpliques col·lectives presentades a la Santa Seu per les autoritats acadèmiques universitàries (el rector, el canceller), en favor de tots o de part dels estudiants, com també d'alguns professors, clergues, que al·legaven reunir les condicions requerides per obtenir beneficis que quedessin

8 El Tribunal de Coltellades, d'acord amb un privilegi de Jaume II, datat el 13 de juny de 1300, era format pel veguer o el seu lloctinent, dos paers (governants municipals), i el consell de deu o més prohoms de la ciutat a l'hora de dictar sentència (Arxiu Municipal de Lleida, AML, *Fons Municipal*, pergami 66). Vegeu MONTANYA, Miquel, *El Tribunal de Coltellades. Alguns aspectes processals*, Pagès Editors-Ajuntament de Lleida, Lleida, 2007; i GRAS, Rafael, *La Paeria de Lleida*, Ajuntament, Lleida, 1988 (reed.).

9 BUSQUETA, Joan J., "Sobre els Llibres de Crims i el Tribunal de Coltellades de la ciutat de Lleida (font documental i usos historiogràfics)", dins DDAA, *Les minories socials i la justícia. Època medieval i moderna*, Silva Editorial, Tarragona, 2018, pp. 23-41.

10 AML, *Llibre de Seguretats*, reg. 327, s/f. Pocs anys després, el papa Benet XIII determinarà, mitjançant l'ordre del 25 d'octubre de 1413, que cada institució estigui representada només per un clavari; això sí, s'incorporarà també un batxiller en ambdós drets, com a clavari representant de la Universitat. Vegeu GAYA, Ramón, "Las rentas del Estudio General de Lérida", *Analecta Sacra Tarraconensis*, XXV (1954), pp. 293-338, esp. p. 314.

vacants (els anomenats beneficis en expectativa). Amb aquests beneficis, és a dir, pensions assignades a un ofici eclesiàstic, com canongies, capellanies, rectories, etc., (exceptuats els abadiats i els episcopats, és a dir, els beneficis majors) els estudiants podien finançar-se els estudis.¹¹ Als Registres de Súpliques (*Supplicationum*) dels Arxius Vaticans hom disposa d'algunes d'aquestes peticions –que ens permeten conèixer, per exemple, la procedència, condició i estudis realitzats pels peticionaris– per a finals del segle XIV.¹² O les “*arengae*”, discursos donats a conèixer, l’any 2000, pel professor Antonio García, una trentena de textos recollits al Ms. 2065 de la Biblioteca Capitular de la Seu d’Urgell, que ens aproximen al funcionament de l’oratória acadèmica, als actes dels exàmens per a les corresponents graduacions de batxillers, llicenciats i doctors, així com per a d’altres efemèrides universitàries.¹³ Tot i que plantegen una certa varietat temàtica com exaltacions (a la figura del nou rector Joan de Pontons, de qui es diu que era “*statutorum publicator et zelator*”), recomanacions per als que s’examinen (“*terribilis est locus iste*”), descripcions de paisatges, com un elogi a la vila de Monzón, etc., el bloc principal d’aquests discursos gira entorn a les proves requerides per a la promoció. A voltes apareix, també, el nom de qui fa el discurs, com, per exemple, Joan Jou, quan rep les insígnies del doctorat en decrets (dret canònic): la càtedra com a símbol d’excel·lència; el llibre com a senyal de saviesa, el birret en senyal de glòria; el petó com a senyal d’amistat i dilecció, i, finalment, la benedicció, com a símbol de benedicció eterna.¹⁴

11 Fins i tot, l’Església, sovint, dispensava de la residència i el beneficiari podia utilitzar un vicari, a qui abonava una part del benefici, per, així, poder complir amb l’ofici assignat i alhora poder assistir a les lliçons de l’Estudi General, tal com ho explica GARCÍA, “La organización de los estudios jurídicos”, pp. 67-68.

12 Una explicació sobre aquesta font des del punt de vista diplomàtic i quant al seu contingut a MATEU, Josefina, “Scholares, bacallarii, doctores y magistri del Estudio General de Lérida. Contribución a su nómina en los siglos XIV y XV”, *Ilerda*, XLV (1984), pp. 175-207. L’autora recull les aportacions dels treballs clàssics sobre els “ròtula” relacionats amb l’Estudi General de Lleida, de Josep Rius Serra i José Goñi Gazambide.

13 Arcadio GARCÍA, “Arengas académicas de la Universidad de Lérida (s. XIV-XV)”, dins DURAND, Bernard i MAYALL, Laurent (eds.), *Excerptiones iuris: Studies in Honor of André Gouron*, Berkeley University, 2000, pp. 205-225. Sobre aquest tipus de discursos, l’estudi clàssic de FRANSEN, Gérard i MAFFEI, Domenico, “Harengues universitaires du XV siècle”, *Studi Senesi*, 83 (1971), pp. 1-22.

14 Quant a les cerimònies d’investidura a l’Estudi General de Lleida, cal llegir el treball de ESTEVE, Francec, “Cerimònia d’investidura del grau de doctor a l’Estudi General de Lleida (s.XVI)”, *Seu Vella. Anurari d’Història i Cultura*, 1 (1999), pp. 183-216. També podeu llegir l’exemple de cerimònia del grau de doctor en medicina que aporten Mc VAUGH, Michael i GARCÍA BALLESTER, Luís, “The Medical Faculty at Early Fourteenth-Century Lérida”, dins *History of Universities*, vol. VIII, Oxford, 1989, pp. 19-25. El document: Arxiu Capitular de Lleida (ACL), Manual del notari Ferrer Sobrepena (1334-1344), ff. 135-138v.

SOBRE LA FUNDACIÓ I CREACIÓ D'UN BARRI UNIVERSITARI

Lorenzo Valla, el gran humanista italià, va deixar escrit, a mitjan segle XV, en la seva Crònica del rei Ferran I d'Antequera, que Lleida era la ciutat més cèlebre de Catalunya, tot i que la més puixant i bonica era Barcelona.¹⁵ I en aquesta lloança hi devia pesar molt la importància del seu Estudi General, el caràcter de "ciutat d'estudis entre cristians", i on els estudiants "arriben als mil cinc-cents", d'acord amb la definició que havia dedicat a Lleida, cap a 1420, l'exfranciscà mallorquí Anselm Turmeda, que, altrament, també hi havia estudiat.¹⁶

L'Estudi General de Lleida fou el primer centre universitari, o d'"alts estudis", en paraules de l'època, que tingueren el conjunt dels territoris hispànics de la Corona d'Aragó en la seva història. I així fou, després que el projecte d'establir-ne un a la València de mitjan segle XIII no prosperés, malgrat l'aprovació atorgada pel papa Innocenci IV, el 1245, que n'autoritzava la fundació al rei Jaume I.¹⁷ Dit d'altra manera, la primera universitat amb la qual les terres integrades en aquella entitat política s'obrien al món d'aquelles primeres universitats europees que havien anat desplaçant les antigues escoles monàstiques, catedralícies o municipals. I ho havia fet ben aviat, a finals del segle XIII, mercès a l'acció combinada de diverses instàncies: dels estaments urbans, representats pels seus governants, els paers, amb l'impuls dels frares franciscans,¹⁸ del rei Jaume II, un dels prínceps més savis del món, segons l'opinió del cronista Muntaner, i del papa Bonifaci VIII, a qui correspongué, com a poder superior –*auctoritas*–, un cop superats vells litigis entre Roma i la Corona d'Aragó, aprovar la iniciativa per tal que els estudis fossin reconeguts oficialment en tota la Cristiandat: disposar

15 LÓPEZ MOREDA, Santiago i VALLA, Lorenzo (eds.), *Historia de Fernando de Aragón*, Akal, Madrid, 2002, p. 83.

16 TURMEDA, Anselm, *La Tuhfa. Autobiografia i atac als partidaris de la Creu*, Curial, Barcelona, 1978.

17 GALLEN, Mercedes, "Los estudios medievales", dins *Universidades valencianas*, Generalitat Valenciana, València, 1987, p. 35. Vegeu la síntesi de FELIPO, Amparo, "La universitat de València", dins BUSQUETA i PEMÁN, *Les universitats de la Corona d'Aragó*, pp. 193-237.

18 L'abril de 1293, el rei Jaume II adreça una carta als paers i prohoms de Lleida conforme ha rebut, mitjançant els frares del convent franciscà de la ciutat, fra Pere d'Esplugues, custodi, i fra Jordà, guardià, la petició per crear un Estudi General a la ciutat (ACA, reg. 98, f. 21). SANAHUJA, Pere, "La Universidad de Lérida y los franciscanos", *Archivo Ibero Americano*, VII (1947), p. 170, nota 2; . GAYA, Ramón, "Comentarios al período preparatorio de la fundación del Estudio General de Lérida", *Ilerda*, XII-XIII (1949), pp. 57-72; i CLARAMUNT, Salvador, *La primera Universidad de Lleida. Lliçó magistral d'obertura del curs acadèmic 1992-1993*, Universitat de Lleida, Lleida, 1993, pp. 7-17.

de l'anomenada *licentia ubique docendi*.¹⁹ I així fou, el papa autoritzà, l'1 d'abril de 1297,²⁰ la creació d'un *Studium Generale* en qualsevol lloc dels dominis del rei d'Aragó, d'un centre que, un cop fundat, gaudiria dels mateixos privilegis, indulgències i immunitats que els fins llavors atorgats pels sant pare a l'Estudi General de Tolosa de Llenguadoc, fundat el 1229. Aquest permís constituí el tràmit indispensable perquè, tres anys més tard, l'1 de setembre de 1300,²¹ el rei ratifiqués les peticions de la ciutat de Lleida i concedís el privilegi fundacional, amb caràcter exclusiu per al conjunt de les seves terres; exclusivitat que quedaria ratificada explícitament, el 5 de setembre del mateix any, amb la prohibició expressa de crear altres centres universitaris en qualsevol lloc de la Corona que no fos la ciutat de Lleida.²² Els estaments urbans eren ben conscients de la repercussió social, econòmica i política de disposar d'un estudi general, d'una universitat, i per això defensaren ardidament aquest privilegi sobre l'ensenyament superior que els havia estat atorgat des del moment de la fundació, davant les pròpies dificultats econòmiques i financeres que exigia el seu manteniment.²³ Però, alhora, davant la competència creixent d'altres territoris que també

19 Consistia en el reconeixement dels estudis cursats i la facultat d'ensenyar-los en qualsevol altre centre de la Cristiandat, sense la necessitat de sotmetre's a un nou examen. Suposava, de fet, el reconeixement dels centres com a Estudis autènticament Generals. La definició és BARCALA, Andrés, "Las universidades españolas durante la Edad Media", *Anuario de Estudios Medievales*, 15 (1985), p.90.

20 ACA, Cancelleria, Butlles, lligall 21, perg. 282. BOFARULL, Próspero, *Colección de documentos inéditos del Archivo de la Corona de Aragón*, VI, Barcelona, 1850, doc. 61, pp. 103-104; SÁINZ DE BARANDA, Pedro, *España Sagrada*, t. XLVII, p. 340-342; MIQUEL, Francisco J., *Regesta de Letras Pontificias del Archivo de la Corona de Aragón. Sección Cancillería Real (Pergaminos)*, Madrid, 1948, p. 151. Reproducció fotogràfica i traducció catalana a BARFULL, Jaume, BUSQUETA, Joan, J. i PRAT, Joan, *La Universitat de Lleida, història i present*, Universitat de Lleida, Lleida, 2009, p. 16-17.

21 AML, Fons Municipal, perg. 68. VILLANUEVA, Jaime, *Viage literario a las Iglesias de España*, t. XVI, Madrid, 1851, doc. III, pp. 196-198; SÁINZ DE BARANDA, *España Sagrada*, t. XLVII, doc. LXVIII, pp. 341-343; GRAS, Rafael, *Història de la Paeria* (reed. a cura d'A. Passola), Ajuntament, Lleida, 1988, pp. 259-261, traducció al català pp.261-263; GORT, Roser, "Documents de l'Estudi General", dins GONZÁLEZ i BUSQUETA, *L'Estudi General de Lleida*, doc. 1, pp. 43-45.

22 AML, Fons Municipal, perg. 70. VILLANUEVA, *Viage literario*, t. XVI, doc. IV, p. 199; SÁINZ DE BARANDA, *España Sagrada*, t. XLVII, doc. LXX, pp. 348-349; i GORT, "Documents de l'Estudi General", doc. 4, pp. 58-59.

23 Problemes que enfrontaren inicialment, l'Església catedral i el municipi. Vegeu en aquest sentit, GAYA, Ramón, *Cancilleres y rectores del Estudio General de Lérida*, La Editora Leridana, Lleida, 1951; GAYA, "Las rentas del Estudio General de Lérida"; GAYA, Ramón, "Provisión de las cátedras del Estudio General de Lérida", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XXX (1957), pp. 233-296. Problemes econòmics que motivaren la recerca de solucions financeres, tant per part del municipi com de l'església catedral, com la mateixa creació d'imposicions com l'anomenada

aspiraven a tenir el seu propi estudi general o a reforçar els seus estudis particulars. Certament, els plets sovintejarien i, gairebé, de bon començament. Així ens ho manifesta, per posar un exemple primerenc, la queixa expressada, tan aviat com el 24 de març de 1319, per Bernat Destorrents, procurador dels paers i prohoms de Lleida, davant el justícia de Borriana, Bernat de Vilanova, advertint els síndics i jurats d'aquella vila, amb l'aportació de la documentació reial on era obligat que "*dret canònic e civil, llibres de medicina e philosophia e altres arts o sciències aprovades no sien legides en alcun loch de la terra o senyoria del senyor rey sino tan solament en la dita ciutat de Leyda*". Tot i la defensa que feren els borrianencs, destacant que s'estaven conculcant els furs, privilegis, llibertats i franqueses atorgades a la vila des dels temps de la repoblació, el justícia, finalment, "*féu fer crida públicament per la villa de Burriana que alcú en la dita villa ni en son terme, d'aquí avant, no lige ni oie dret canònic o civil, ne llibres de medicina ne philosophia, ans se lexen de legir e d'oír aquelles contínuament si donchs aquelles en lo dit Studi de Leyda legir ne oír no volen, sots pena dels dits mil morabatins d'or pagadors al senyor rey*".²⁴ I pocs anys després, el 1346, fou davant Saragossa, on els membres del patriciat urbà, que disposava des de 1335 d'un estudi particular on s'impartien les arts lliberals, reclamaven traslladar l'Estudi General de Lleida a aquella ciutat.²⁵

Tanmateix, aquesta exclusivitat d'impartir els estudis de dret civil (lleis) i canònic (decrets), medicina i la filosofia natural,²⁶ que venia a completar els tradicionals estudis de les set arts lliberals del "trivium" i el "quadrivium", s'havia perdut, ni que fos teòricament, a mitjan segle XIV amb la fundació, per motius d'estratègia política, dels centres de Perpinyà (1350) i Huesca (1354).²⁷ Això no obstant, Perpinyà no va funcionar fins molt més tard, i Huesca ho va fer amb moltíssimes dificultats fins ben avançat el segle XV.

"lliura del vi", i de la mateixa Clavaria de l'Estudi. Vegeu una síntesi a BUSQUETA, Joan J., "L'Església i l'Estudi General a Lleida a la baixa edat mitjana", dins Prim BERTRAN i Francesc FITÉ, (coords.), *Arrels Cristianes. Vol II, Temps de Consolidació. La Baixa Edat Mitjana, segles XIII-XV*, Pagès Editors-Bisbat de Lleida, Lleida, 2008, pp. 231-260; i CLARAMUNT, "La primera universitat de Lleida", pp. 14-15.

24 AML, Fons Municipal, perg. 319. GORT, "Documents de l'Estudi General", doc. 7, pp. 63-68.

25 REDONDO, Guillermo, "La Universidad de Zaragoza", dins BUSQUETA i PEMÁN, *Les universitats de la Corona d'Aragó*, p. 242.

26 La física aristotèlica. Cal advertir que la Teologia no s'estudiaria a l'Estudi General de Lleida fins avançat el segle XV. Mentrestant, eren els convents dels ordres mendicants, dominics i franciscans, les seus dels estudis teològics.

27 En el primer cas, la pèrdua de la senyoria de Montpeller, venuda pel rei de Mallorca a Felip VI de França, el 1349, va impedir la recuperació de la seva antiga i prestigiosa universitat, i explicaria la voluntat del rei en relació a Perpinyà. Cal recordar, tanmateix, que, a Montpeller,

I l'oligarquia lleidatana continuà maldant en defensa de la seva posició privilegiada: el 15 de febrer de 1373, els paers acusaven el rector de l'Estudi, davant el ple del Consell General de la ciutat, de voler traslladar-lo a una altra ciutat i endur-se els estudiants, amb l'excusa d'haver estat agredits pel veguer, en un dels repetits conflictes jurisdiccionals motivats, en bona part, per la immunitat dels estudiants,²⁸ sense oblidar les dificultats d'un període conflictiu econòmicament i social, al bell mig de la recurrència de les pestes, entre altres greus problemes: "*Als qual consellers los pahers proposaren que ja saben com lo rector del studi convoque los estudiants e tracte que·l Studi se mudàs en altra ciutat, e segons que han entès gita col·lecta en lo studi que munte a ·C· lliures o pus, tot çò per aquesta rahó... Acordaren que d'aquest feyt sie informat lo senyor bisbe de Leyda amb letres de mossèn lo degà del Capítol, axí matex de la ciutat, e que facen saber tot lo feyt e que·l pregunen que, en quas que el senyor rey fos informat del mudament del Studi, que li plàcie que tingue per la ciutat que per res no fos atorgat, com fos gran dampnatge de la ciutat, majorment com la ciutat no sie en neguna discòrdia ab lo Studi*".²⁹ La ciutat a la que estaven disposats a mudar-se era Tortosa, i així es presentaren representants de l'Estudi de Lleida davant el Consell General de la ciutat de Tortosa, el 16 de febrer de 1373, els quals, tot parlant en nom d'uns 300 estudiants, estaven disposats a venir a estudiar, si la ciutat els volia acollir i aconseguia tenir l'Estudi General.³⁰ I uns quants anys més tard, el 1415, el Consell General tornarà a respondre i exigir el paper capdavanter de la seva ciutat, davant

des de finals del segle XIII ja funcionava una escola de medicina, però la universitat no fou fundada fins el 1289, quan pertanyia al regne de Mallorca. Pel que fa a Huesca, que es convertiria en el primer Estudi General d'Aragó en detriment de la sol·licitud de Saragossa –sense oblidar precedents antics d'estudis particulars documentats a Barbastro, Teruel, Uncastillo, Calatayud, Tarazona, Daroca o Jaca– els motius cal cercar-los en el posicionament favorable de Huesca als interessos del Cerimoniós en la guerra de la Unió. Vegeu CLARAMUNT, Salvador, "Origen de las universidades catalanes medievales", dins *Estudios sobre los orígenes de las universidades españolas*, Universidad de Valladolid, Valladolid, 1988; i SARASA, Esteban, "Las universidades de Huesca y Perpiñán en la Edad Media", dins BUSQUETA i PEMÁN, *Las universidades de la Corona d'Aragó*, pp. 117-123.

28 De fet, el conflicte amb el veguer venia de lluny, el 3 d'abril de 1371, des de Tortosa estant, el rei comissionava Guillem de Guimerà, portantveus de governador a Catalunya, per tal que investigués i practiqués les diligències oportunes en relació als atacs soferts pel veguer i el seu saig per part del rector i un grup d'estudiants de l'Estudi General [ACA, reg. 1085, f.10]

29 AML, reg. 402, f. 54v-55. Vegeu SERRA, Elías, *Una Universidad medieval. El Estudio General de Lérida*, Librería General de V. Suárez, Madrid, 1931, pp. 88-89, nota 55.

30 Ha estudiat tot el procés SABATÉ, Florell, "Sobre tenir lo Studi de Lleyda en Tortosa", *Acta/Mediaevalia*, 23-24 (2002-2003), pp. 381-414. Ultra la documentació analitzada, incorpora en apèndix els capítols presentats per l'Estudi General de Lleida al Consell Municipal de Tortosa (AHCTE, Provisions 10, ff. 37-40v.).

la possibilitat que es crei un Estudi General a Calatayud, perquè, motiven, aniria *"en gran dan e preiuhí d'aquesta ciutat"*, sobretot tenint en compte, insisteixen, que *"la ciutat hage privilegi que en tot lo regne e senyoria del senyor rey no-s pugue tenir Studi General, sinó en aquesta ciutat"*.³¹ Una defensa que, anys a venir, tornarà a ser ardida, tot i la desfeta causada per la Guerra Civil i el setge dramàtic que patí la ciutat el 1464: *"lo Studi es desbaratave"*, no hi havia res, i els estudiants supliquen a la ciutat que *"los vullen donar algunes bigues per banches e altres coses en les scoles"*. Així s'expressava l'estudiant Pere Fuster, en nom del rector, el 10 d'octubre de 1464, qui, a més, reclamava que es defensés el privilegi de monopoli dels estudis superiors davant les accions de la ciutat de Huesca que, recolzada pel rei Joan II, tornava a insistir en el seu Estudi General: *"Axí mateix supplica que la ciutat vulle scriure a la ciutat d'Oscha, la qual fa preparatori d'erigir Studi novament en dita ciutat, lo qual no-s pot fer per privilegis de la ciutat et alias..."*. A prec dels estudiants, doncs, la ciutat trametia, el 12 d'octubre, dos dies després, correus a diferents poblacions aragoneses, tot recordant-los l'esmentat privilegi i, sobretot que, a Lleida, malgrat les greus dificultats, es tornaven a fer les classes, un cop retuda la ciutat a Joan II.³² Lleida fou, certament, el model sobre el que es fundarien, al llarg de la baixa edat mitjana i els primers temps moderns, molts dels centres universitaris dels territoris del rei d'Aragó;³³ tots ells reconeixeran com a font normativa, el sistema de Lleida, basat fonamentalment en el model universitari de Bolonya,³⁴ i, en conseqüència amb una forta influència municipal, lògica, si es té en compte que la ciutat es responsabilitzarà de la major part del seu finançament.

31 AML, reg. 406, f. 75.

32 AML, *Llibres del Consell*, registre 367, ff. 85v.-86. BUSQUETA, *Manuel de Montsuar*, pp. 108-109.

33 I encara, entrat el segle XVII, el rei Felip III de Castella feia referència ben explícita als privilegis, llibertats i immunitats concedits a l'Estudi General "de la nostra ciutat de Lleida", en fundar l'Estudi General de Càller a Sardenya. Vegeu D'ARIENZO, Luisa (ed.), *I documenti originali di fondazione dell'Università di Cagliari*, Università degli Studi di Cagliari, Cagliari, 1997, pp. 15-16

34 Sobre la vinculació de la Universitat de Lleida al model de Bolonya: PESET, Mariano, "La fundación y el fuero universitario de Lérida", *Hispania*, 58 (1988), pp. 515-536; PEMÁN, José, "Los estatutos fundacionales de la antigua universidad ilerdense (año 1300), Un estudio introductorio", dins BUSQUETA, *Llibre de les Constitucions*, pp. 25-40. I una reflexió més recent sobre el model que seguiren les diferents universitats europees (respecte de París o de Bolonya), a PESET, Mariano, "Modelos historiográficos de las primeras universidades", *Universidades*, 65 (2015), pp.9-21.

Sens dubte, el privilegi fundacional, que inicia tot un conjunt d'escriptures vinculades als orígens del moviment universitari a Catalunya, i als territoris hispànics de la Corona d'Aragó, així com a la realitat cultural, política i econòmica d'una de les institucions genuïnament europees i més antigues que coneixem, la Universitat, constitueix, alhora, el final d'un llarg recorregut de creixement urbà i maduració institucional ciutadana. Un procés que s'iniciava el 1149 amb la conquesta feudal de Lleida i la posterior carta de poblament de 1150, i que havia de suposar la incorporació de tota una tradició llibresca i científica important heretada de la Lleida islàmica i d'una comunitat jueva potent. Efectivament, Lleida ja constituïa un centre destacat quant a la confecció i escriptura de llibres, i, en aquest sentit, un nucli rellevant de traduccions de l'àrab al llatí i al català, tal com estudià Josep Trenchs.³⁵ I, tant és així que, quan l'Estudi començava el seu camí, el 1302, el rei s'adreçava a la ciutat i ordenava que fossin entregats al primer mestre de medicina, Guillem de Bésiers, deixeble d'Arnau de Vilanova, els llibres àrabs de medicina que eren en mans dels jueus, i que aquests havien traduït.³⁶ Sense oblidar, però, la biblioteca del capítol catedral, molt ben proveïda d'obres jurídiques, de culte i sermonaris, "obres que –excepte en els casos dels llibres encadenats– foren prestades als seus membres que seguien les ensenyances de l'Estudi General".³⁷ Una biblioteca que havia anat creixent al llarg del segle XIII, així com la seva escola. No cal insistir en que les escoles catedralícies continuaren essent els grans àmbits de formació en la llengua llatina, la llengua bàsica dels estudis i de l'Església.³⁸

35 TRENCHS, Josep, "De l'Estudi General a la Seu: confecció de llibres a Lleida durant el segle XIV", *Actes del Congrés de la Seu Vella de Lleida*, Lleida, 1991, p. 135; i TRENCHS, Josep, "Libri, lecture, insegnamento e biblioteche nella Corona d'Aragona (secc. XIII-XIV)", *XIV Congresso di Storia della Corona d'Aragona*, Sassari, 1993, vol. I, pp. 193-258.

36 ACA, reg. 125, f. 59. Transcriu RUBIÓ, Antoni, *Documents per l'Història de la Cultura Catalana Migeval*, 2 vols., Barcelona, 1908-1921, vol. II, doc. XVI, pp. 13-14. Sobre la Facultat de Medicina, en concret, i, en conjunt, de l'Estudi General, cal destacar, especialment, les publicacions de LLADONOSA, Josep, *La Facultat de Medicina de l'antiga Universitat de Lleida*, Barcelona, 1969; LLADONOSA, Josep, *L'Estudi General de Lleida de 1430 al 1524*, Barcelona, 1970; LLADONOSA, Josep, *Notícia històrica sobre el desenvolupament de la medicina en Lérida*, Lleida, 1974; i LLADONOSA, Josep, *La sanitat i la higiene a Lleida*, Lleida, 1976. Darrerament, BUSQUETA, Joan J., "Sobre mestres en arts i en medicina de l'Estudi General de Lleida (s. XIV): reflexió humanística i avenç científic", dins *Homenatge al Dr. Frederic Vilà Tornos*, Universitat de Lleida, Lleida, 2015, pp. 83-92.

37 TRENCHS, "De l'Estudi General a la Seu", p. 139.

38 En el cas de la catedral de Lleida, ja coneixem l'establiment d'una escola de gramàtica d'acord amb el que preveia el concili provincial tarraconense, celebrat a Lleida, el 1229, que, alhora, responia als dictats del III Concili del Laterà (1179) i, especialment, del IV Concili del Laterà (1215). BUSQUETA, "L'Església i l'Estudi General de Lleida a la Baixa Edat Mitjana".

Un procés estretament vinculat a la consolidació d'un grup de famílies dirigents que havien estat capaces, ben aviat, des de finals del segle XII, d'assegurar-se la pervivència en el poder i el control del municipi. I això ho aconseguiren mitjançant l'obtenció de privilegis atorgats, sobretot, per les monarquies de Pere el Catòlic (Privilegi del Consolat, 1197) i, especialment, de Jaume I (Privilegi de la Paeria, 1264).³⁹ Amb aquest darrer monarca col·laboraren estretament en les seves empreses conqueridores; El *Llibre dels Feits*, la Crònica del rei, en destaca l'expertesa militar, l'ajut econòmic i, sobretot, l'excel·lència dels apotecaris i metges lleidatans, a l'alçada dels de Montpeller o de Barcelona Així, entre altres mencions, durant la presa de la Torre de la Boadella, tot volent donar-hi la rellevància que mereixia, ens diu: "...mas de les coses que foren grans e bones, d'aquelles volem tocar e parlar. E taitant podem retraure d'aquella host, que Nós, que n'havem feites bé trenta, no vim anc neguna saó host tan ben bastada con aquella de les coses que eren mester per ajuda d'home, sí que malalts trobaven consell d'apotecaris con si fossen en Barcelona o en Lleida..."⁴⁰

De fet, el rei conqueridor i Lleida mantindrien bons vincles des que el petit Jaume fou jurat com a rei al Palau Reial de la Suda de Lleida, el 1214, pels estaments catalans i aragonesos, en una assemblea que podem, ben bé, situar en els orígens de les corts a la Corona d'Aragó.⁴¹ Cal recordar, en relació a aquesta forta vinculació, que entre els trobadors d'aquells temps, Jaume I era conegut com "el rei que té Lleida". Almenys, així l'anomenava Olivier el Templer, en un sirventés de caire polític que atiava el monarca perquè prengué part en la croada.⁴² I cal no oblidar que la conquesta de

39 Una síntesi del procés a BUSQUETA, Joan J., "Lleida (1150-1300). Aproximación al proceso de maduración jurídica e institucional", *Revista de la CECEL-CSIC*, 12 (2012), pp. 35-49

40 Seguim l'edició de SOLDEVILA, Ferran, *Les Quatre Grans Cròniques (I). Llibre dels Feits del rei en Jaume*, Barcelona (reed. 2007), cap. 270.

41 *Llibre dels Feits*, cap. 11: "...E hageren altre consell: que en nom de Nós e ab segell novell que ens faeren fer, que manàssem Cort a Lleida de catalans e aragoneses, en la qual fossen l'arquebisbe e els bisbes e els abats, e els rics hòmens de cada u dels regnes, e de cada ciutat deu hòmens ab auctoritat dels altres de çò que ells farien que fos feït...". Quant a la rellevància d'aquesta assemblea per al futur de les Corts a la Corona d'Aragó: UDINA, Federico i UDINA, Antonio M., "Las Cortes Catalanas", dins *Cortes y parlamentos en la Corona de Aragón (Territorios hispánicos, italianos y Córcega)*, Ed. Aragó, Barcelona/Zaragoza, 1988, pp. 133-203. SARASA, Esteban, "La gestación de las Cortes de Aragón en el reinado de Jaime I (1213-1276)", dins FERRER, María Teresa (ed.), *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2011, vol. I, pp. 359-366.

42 MILÀ i FONTANALS, Manuel, *De los trovadores de España*, Barcelona, 1861, p. 382; i GILL, Samuel, "Mencions de Lleida a les poesies dels trobadors", *Vida lleidatana*, any IV, n.62 (1929), pp. 6-7.

la Xàtiva islàmica havia suposat la introducció del paper a les nostres terres, vehicle de transmissió de l'escrit veritablement revolucionari en aquells moments.⁴³

Un grup social fort, col·laboració amb la cort reial, llibres, i una vida municipal activa són premisses que farien possible la creació de l'Estudi General. Però, hi ha més. Cal afegir-hi una situació geogràfica estratègica, al bell mig de les terres de la Corona, i un bon emplaçament sobre els eixos fluvials del Segre i l'Ebre, vies habituals de circulació de mercaderies i d'idees, que convertiran la ciutat i la seva àrea d'influència, durant les primeres dècades del segle XIII, en un centre de producció i comercialització de draps de llana molt reconegut i en un marc de referència per a l'economia ramadera.⁴⁴ No cal dir que, conseqüència d'aquesta vitalitat econòmica i social –afegim-hi que, durant el primer terç del segle, Lleida constitueix un dels punts de referència del camí de pelegrinatge a Sant Jaume de Compostel·la– es va anar formant i acumulant un dret consuetudinari propi, així com un volum important d'ordinacions, bans, estatuts, etc., sorgits d'una activa vida urbana que calia ordenar i posar per escrit a fi d'evitar els litigis freqüents que s'originaven. I, en aquesta direcció, Lleida aportarà a la història del dret català, el primer codi de caràcter municipal que coneixem a Catalunya, les *Consuetudines Ilerdenses* (1228), els *Costums de Lleida*. Un conjunt normatiu riquíssim, una compilació que, ultra les innovacions i el caràcter pioner en la regulació d'algunes institucions, especialment pel que fa al dret de família, farà que els juristes de Lleida siguin coneguts arreu, ja que els *Costums* seran la base de molts altres codis municipals del que hom anomenà la Catalunya Nova i, fins i tot, del nord del regne de València.⁴⁵ Els mateixos Estatuts fundacionals de l'Estudi General assenyalen que es tracta d'un conjunt equitatiu i afavoridor de la convivència i l'interès dels estudiants, de manera que el rector podrà admetre els *Costums* a l'hora de resoldre causes o conflictes relatius als estudiants laics.⁴⁶

43 Com ja va destacar el pare BURNS, Robert I., *Societat i documentació en el regnat croat de València*, Eliseu Climent ed., València, 1988, cap. XXIII-XXIV, pp. 211-226.

44 Una síntesi d'aquests aspectes a BUSQUETA, Joan J., "La Baixa Edat Mitjana", dins FERNÁNDEZ, Roberto i LLADONOSA, Manuel (eds.), *Història de Lleida*, vol. III, Pagès Editors, Lleida, 2004.

45 Recollim les paraules de SERRANO, Josep, "La projecció del Dret de Lleida", *Revista de Dret Històric Català*, 3 (2004), pp. 233-258: "En l'àmbit del dret municipal català medieval emergí ben aviat, després de la conquesta cristiana, a mitjan segle XII, el nou dret de la ciutat de Lleida, el primer dret propi urbà que es posà per escrit a la primeria del segle XIII, i que acabà tenint una considerable expansió per les comarques d'allò que es coneix com a Catalunya Nova i pel nord del regne de València" (p. 283).

46 Quant a les edicions del manuscrit de les *Consuetudines Ilerdenses*: LOSCERTALES DE VALDEAVELLANO, Pilar, *Costumbres de Lérida*, Barcelona, Universidad, 1946. I una revisió del text, amb traducció al català a BUSQUETA, Joan J. (ed.), *Els Costums de Lleida*, Ajuntament, Lleida, 1997.

Però el procés de creixement tindrà altres indicadors: la necessitat d'una moneda pròpia, la pugesa de Lleida, per la importància del mercat local i la necessitat de numerari, i el naixement, l'any 1232, d'una fira anual, per la festa de Sant Miquel de setembre, que consolidarà el prestigi assolit pels artesans i mercaders lleidatans entre els marxants d'arreu. I, lògicament, amb el mercat i les fires també es promocionava la circulació de les idees, dels avenços del coneixement. Calia, doncs, una conquesta final per a l'oligarquia urbana, i aquesta fou la dels ensenyaments superiors: la creació d'un gran centre de formació de mestres en arts i filosofia, metges, teòlegs i, especialment, juristes, d'on haurien de sortir els futurs administradors i governants municipals i, alhora, els dirigents del país; en definitiva, de les elits urbanes i estatals. El cercle es completava per als grups responsables de les institucions del regiment urbà; i en això coincidien amb el monarca i amb els desitjos d'una cort i un estat que, a finals del segle XIII, es consolidava políticament i s'expansionava per la Península i la Mediterrània. Jaume II era prou explícit en el privilegi de fundació de l'Estudi: *"En ésser una de les nostres màximes preocupacions la d'instruir barons prudents per estendre doctrines, perquè a causa del seu major grau d'estudi puguin complaure millor Déu, a Nós, als nostres regnes i terres que regim amb el favor de Déu", i, més endavant, "perquè no sigui necessari als nostres súbdits demanar i mendicar en regions o nacions estranyes la investigació de les ciències.."*

Com hem avançat, la incorporació de Lleida al món universitari havia d'implacar un conjunt de canvis per a la ciutat, entre altres, l'aparició d'un barri específic on mestres i estudiants fruïen d'immunitats, beneficis tributaris i privilegis diversos. Era el burg o barri universitari, un espai sota la jurisdicció del rector, seu dels diferents edificis escolars. Es consolidava, així, un grup privilegiat que, tot i ésser sostingut, bàsicament, pel municipi s'apartava del seu control i generava, sovint, conflictes diversos amb la resta dels ciutadans.⁴⁷ No podia ser d'altra manera: els futurs estudiants i professors, juntament amb els seus servidors, cas que en vinguessin, estaven sota la protecció i guiatge del rei durant els seus viatges d'anada i tornada de la ciutat de Lleida, encara que procedissin de terres enemigues. No podien ser embargats ni detinguts per deutes ni delictes comesos anteriorment,

47 LLADONOSA, Josep, *Anecdotari de l'antiga Universitat de Lleida*, Barcino, Barcelona, 1957; LLADONOSA, Josep, *Anecdotari de l'Estudi General de Lleida (1297-1717)*, Virgili i Pagès, Lleida, 1988; BUSQUETA, Joan J., "De vita et honestate scholarium. A propòsit del capítol XXIII dels Estatuts de la Universitat de Lleida (ca. 1300)", dins Jaume PONT i Àngels SANTA, (eds.), *Universitat i societat, tot recordant Víctor Siurana (1945-1993)*, Lleida, Pagès Editors, 2017, pp. 115-126; i GORT, *L'Estudi General de Lleida, al segle XIV*.

sempre que no haguessin merescut la pena de mort o de mutilació de membre. Gaudien d'exempció del pagament de la lleuda o peatge pels animals, safrà i altres objectes i espècies que volguessin vendre a la ciutat, per al seu manteniment, un privilegi que s'estenia també als venedors de llibres i pergami. S'autoritzava la presència de dos mercaders jueus o cristians de fora de Lleida, prèviament escollits pel rector i els consellers de l'Estudi, perquè s'instal·lessin a la ciutat com a prestadors dels estudiants.⁴⁸ No hi havia l'obligació de concórrer a l'exèrcit reial o veïnal, i les vivendes quedaven lliures de l'acció dels oficials reials, si el delicte comès no comportava pena de mort o de mutilació de membre; hom garantia, doncs, la inviolabilitat dels domicilis. Finalment, professors i estudiants, fossin clergues o laics, podien escollir el jutge entre el bisbe, el veguer o el rector de l'Estudi, sempre, també, que el delicte no impliqués les esmentades pena de mort o de mutilació. La major part d'aquests avantatges consten en el privilegi atorgat el 2 de setembre de 1300,⁴⁹ i que convertia l'Estudi, d'acord amb l'opinió de S. Claramunt, "en una espècie de terra de promissió",⁵⁰ en l'intent d'atreure els futurs estudiants i professors, com, alhora, facilitava la vinguda de mercaders, artesans, prestadors, etc. En el citat document quedava ben palesa la immunitat en disposicions com la següent: *Que en les cases dels doctors, mestres i escolars, ja siguin clergues o laics, que viuen i estudien en l'esmentat Estudi, no s'hi pugui fer cap escorcoll pels nostres oficials ni per qualsevol altra persona, per raó d'algú que es diu s'hi ha amagat, a nos ser que hagi estat declarat culpable d'una pena de mort o de mutilació de membre.*

Pocs dies després, en la sessió del Consell Municipal del 21 de setembre de 1300, hom fixava un territori concret, "els límits de l'Estudi", el burg universitari, una àrea que s'estenia per les parròquies de Sant Pere de la Suda, Sant Martí, on es localitzaven les diferents escoles, i zones altres de

48 El juliol de 1301, el rei Jaume II convidava el mercader de Luca, Raimondo de Castello, a anar a Lleida per ésser banquer de l'Estudi General (ACA, RC, 121, f. 90v.). Amb tot, un any després, l'abril de 1302, el rei ha d'escriure als paers de Lleida advertint-los de la queixa dels estudiants perquè encara no han nomenat el banquer de l'Estudi General (ACA, RC, 98, f. 338v.). Regest dels documents a TRENCHS, Josep (a cura de Mª Teresa Ferrer, coordinadora), *Documents de Cancelleria i de Mestre Racional sobre la cultura catalana medieval*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 2011, docs. 313, 341, pp. 131 i 136 respectivament.

49 AML, Fons Municipal, perg. 359. GORT, "Documents de l'Estudi General", doc. 3, pp. 52-58. Es correspon també amb l'anomenada *Carta ordinationis et immunitatis studii generalis Ilerdensis*, document publicat per VILLANUEVA, *Viage literario a las Iglesias de España*, t. XVI, doc. V, pp. 200-207.

50 CLARAMUNT, *La primera Univesitat de Lleida*, p. 12.

les parròquies Sant Andreu i Sant Llorenç.⁵¹ Es delimitava, així, i per primer cop, el que podríem ben bé definir com un campus universitari⁵² entre les universitats europees, i on es tornaven a ratificar els mandats anteriors.

SOBRE L'ENSENYAMENT

D'acord amb l'afirmació d'A. Barcala, un dels trets més originals de les universitats medievals fou el mètode seguit en la seva docència. Una formació universitària, fonamentalment, oral.⁵³ La fórmula base de l'ensenyament en tots els estudis, com ja recullen *Les Partides* del rei Alfons el Savi de Castella, era la *lectio*, la lliçó, és a dir, la lectura comentada i aprofundida d'un text per part del professor, el lector. El mestre llegia les seves classes, el text d'una "autoritat" i afegia els seus comentaris, les glosses, que escrivia al marge de l'exemplar que utilitzava.⁵⁴ Hi havia dos tipus de lliçons (i, per tant, de llibres): les ordinàries i les extraordinàries. La distinció s'establia en relació a l'horari d'impartició, i també al tipus de professor, a la categoria dels textos i al mètode d'ensenyament. Corresponien, doncs, a la lliçó ordinària (magistraliter), les hores del matí, les hores principals del curs, i estaven reservades als doctors o mestres, doncs suposaven una preparació més àmplia, i al comentari en profunditat dels textos. En aquest sentit, el mestre, a l'hora de fer el comentari, resolvia, primer, les dificultats gramaticals o sintàctiques que plantejava la llengua (explicació literal), després tractava de desentranyar el sentit del text, la comprensió, i, finalment, determinava el sentit profund, una conclusió, l'anomenada *sententia*.⁵⁵ La lliçó extraordinària, en canvi, es desenvolupava principalment durant les hores de la tarda, la impartien habitualment els batxillers, i consistia en una lectura ràpida orientada al comentari d'aspectes de tipus formal o textual, amb el propòsit de familiaritzar els estudiants amb els textos.

Evidentment, de la lectura dels textos en sorgien qüestions, dubtes, que tractaven de ser resolts mitjançant el recurs de la dialèctica, la lògica

51 Coneixem bé aquest perímetre on vivia la població universitària i gaudia dels diferents privilegis mercès al document de ratificació que féu el rei Alfons el Benigne, el 17 de febrer de 1328: AML, Fons Municipal, perg. 88 bis (desaparegut). Tanmateix disposem d'una transcripció i traducció al català de GRAS, *Història de la Paeria*, pp. 170-179. GORT, "Documents de l'Estudi General", doc. 11, pp. 79-84.

52 CLARAMUNT, "Orígenes del mundo universitario: de los studia a la universitas", p. 35-36.

53 BARCALA, "Las universidades españolas durante la Edad Media", pp. 109-111

54 Així ho expressa, tot comentant el títol XXXI de la Partida II del rei Alfons X, "De los estudios en que se aprenden los saberes, et de los maestros et de los escolares", ALVAR, Manuel, "La Partida Segunda y la vida académica del siglo XIII", *Rubrica IV* (1990), pp. 197-217.

55 CLARAMUNT, "Orígenes del mundo universitario: de los studia a la universitas", p. 43

aristotèlica, la qual cosa originà "el procediment docent més original i característic de l'època"⁵⁶ o "un exercici autònom molt característic de la vida universitària"⁵⁷ la *disputatio* o *quaestio disputata*, un debat entorn de les qüestions sorgides al voltant del text llegit i comentat, que cloïa també amb la conclusió del mestre, la *determinatio*. Un parell de cops a l'any (Advent i Quaresma) es realitzaven unes disputes més solemnes, amb la participació dels companys de la facultat, autoritats civils i religioses, i sobre un tema que era plantejat pels assistents; eren les anomenades disputes extraordinàries o de *quodlibet*. Un altre component essencial de l'ensenyament, el conformaven les anomenades *repetitiones*, lliçons de suport, complementàries, realitzades en alguns cas, com a Bolonya, un cop a la setmana, o tots els vespres. A voltes consistien a comentar en profunditat, en detall, un text molt concret –una sola llei, una qüestió que havia quedat pendent- prèviament explicat al curs ordinari. Tal com ha destacat A. García y García, a la Seu d'Urgell conservem l'única *repetició* que coneixem de la Universitat de Lleida, del professor i doctor en dret canònic Berenguer Colom, sobre la D.1 del *Decret* de Gracià.⁵⁸ Això no obstant, sabem que junt al *Decretum* de Gracià, els futurs canonistes havien de llegir, al llarg dels anys d'estudi, les *Decretals* del papa Gregori IX,⁵⁹ compilades per Sant Ramon de Penyafort, el *Liber Sextus* del papa Bonifaci VIII, les *Decretals Clementines* del papa Climent V, promulgades pel papa Joan XXII, les *Extravagantes* del mateix papa, la *Summa Aurea* d'Enric de Segusio (l'Hos-tiense) i els llibres de les *Sentències* de Pere Lombard (aquest darrer text, també emprat en els estudis teològics). Quant al dret civil, el conjunt de la legislació justinianenca: *Còdex*, *Digest Vell*, *Inforciat* i *Digest Nou*, *Institucions*, *Noves Constitucions* i els *Authentica*.⁶⁰ Quant a la Facultat d'Arts i

56 BARCALA, "Las universidades españolas durante la Edad Media", p. 110.

57 CLARAMUNT, "Orígenes del mundo universitario: de los studia a la universitas", p. 43

58 Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell, Ms. 2.099, ff. 95ra-108vb. GARCÍA, "La organización de los estudios jurídicos", pp. 70-71.

59 Cal destacar el comentari que al Llibre IV de les *Decretals* del papa Gregori IX dedicà el bisbe de Lleida, Jaume Sitjó (1340-1348), text anomenat *Cigonina*. Una obra que recull el dret canònic sobre el matrimoni i que era adreçada als estudiants de dret canònic i als jutges eclesiàstics. MARQUÈS, Benigne, "El Ms. 2874 de l'Arxiu Capítular de la Seu d'Urgell i el seu autor Jaume Sitjó", *Urgellia*, 1 (1978), pp. 367-400; i PERARNAU, Josep, "Tres notes entorn de la biblioteca papal (Benet XIII), II, Que és la Cigonina", *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 15 (1996), pp. 409-414.

60 En relació als estudis dels dos drets, disposem d'un document d'arbitratge, datat el 4 d'agost de 1382 (AML, Fons Municipal, pergami 399), sobre diferents qüestions que enfrontaven la ciutat i l'Estudi General (entrada de vi foraster, pagament d'impostos comuns, etc.), entre les quals s'esmenten, també, les lectures que s'han de fer a la Facultat de Dret (lleis i canons), tot establint els capítols o passatges – els anomenats "puncta", que s'han de llegir cada any. GORT, "Documents de l'Estudi General", doc. 24, pp. 113-130. Disposem, també, però ja

Filosofia, podien llegir els *Elementa* d'Euclides, l'*Aritmètica*, la *Música* i el *De Consolació* de Boeci, l'*Organon* (l'obra lògica d'Aristòtil), la Política o la Filosofia natural d'Aristòtil, el *De Officiis* de Ciceró, el *Timeu* de Plató, les *Institutiones Gramaticales* de Priscia i Porfiri.⁶¹ Quant a la Medicina,⁶² disposem d'una relació, de la segona netiat del segle XIV, d'exemplars d'obres mèdiques que estaven en disposició del estacioner⁶³ de l'Estudi General per a la seva venda o, amb molta més probabilitat, per a la confecció de les famoses "*peciae*", els apunts, còpies autoritzades dels llibres en petits quaderns amb els que estudiaven els alumnes, tenint en compte l'alt cost econòmic dels llibres.⁶⁴ Aquests textos, recollits per J. Trenchs,⁶⁵ eren, sobretot, els *Aforismes* d'Hipòcrates, el Tractat del Pols de Galè. i l'*Almasorís Medecina* de Rhazes (Rassis), anomenat el "segon Galè, als que calia afegir el *Canon* d'Avicenna,⁶⁶ la *Cirurgia* d'Abucassís, el *Commentarium*

del segle XVI, de documentació on se'ns explica com fer les lectures de dret canònic ("De les lectures de Cànon"), a l'ACL, P7_M2_P3_CO3.

- 61 Pel cas de Barcelona, vegeu HERNANDO, Josep, "Les Artes Liberales, Les Escoles d'Arts i la Facultat d'Arts de la ciutat de Barcelona, segle XV. Tradició i renovació", dins Manuel SÁNCHEZ et alii (eds.), *A l'entorn de la Barcelona medieval. Estudis dedicats a la professora Josefina Mutgé*, CSIC, Barcelona, 2013, pp. 293-312.
- 62 Quant a les aportacions dels professors de la Facultat de Medicina de l'Estudi General i les seves obres, algunes de les quals emprades per a les lectures del Estudi, vegeu, especialment, CIFUENTES, Lluís, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona-Palma de Mallorca, 2006 [2^a ed. revisada], segona part, capítol I "la cura de la salut", pp. 87-156; i BUSQUETA, Joan J., "Sobre mestres en 'arts i medicina' de l'Estudi General de Lleida (s. XIV): reflexió humanística i avenç científic", dins *Homenatge a al Dr. F. Vilà Tornos*, Universitat de Lleida, Lleida, 2015, pp.92.
- 63 Cal recordar que l'estacioner o estacionari tenia cura, a més de la venda dels llibres, de la correcció, d'acord amb els professors de les diferents matèries, revisió i lloguer dels llibres que, prèviament, havien estat examinats pel rector i el Consell de l'Estudi.
- 64 El juliol de 1341, el tresorer reial Bernat d'Olzinelles pagava al confessor del rei, fra Sancho López de Ayerbe, 1.500 sous per la compra d'un *Decret*. Document a RUBIÓ, *Documents per l'història de la cultura mgeval catalana*, vol. II, pp. 66-67. També a TRENCHS, *Documents de cancelleria i de mestre racional*, doc. 679, pp. 200-201 (ACA, RC, 1304, f. 39v.-40). En aquest mateix volum trobem que el mateix any, el setembre, es pagaven 1.200 sous per una Bíblia (doc. 690, p. 204 / ACA, MR, 317, f. 46v.). Altres exemples a MADURELL, Josep M., "Documents culturals medievals (1307-1485)", *Separata del Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, XXXVIII (1979-1982), pp. 301-473.
- 65 El llistat d'aquestes obres i d'altres que consten en diferents inventaris, el trobem a TRENCHS, "De l'Estudi General a la Seu", p. 135.
- 66 Durant els primers temps de l'Estudi, el 1303, el rei Jaume II ja concedeix al seu cirurgià Berenguer Sarriera, 250 sous "pro emendo quodam libro vocato Avicenam". Document a RUBIÓ, *Documents per l'història de la cultura catalana migeval*, vol. II, doc. XIX, p. 15 (ACA, RC, 294, f. 131v.).

Medicinalem de Bruneto Crespo, l'*Art Medical* d'Alexandre, el *Thesaurus pauperum* de Pere Hispà, la *Chirurgia* de Roger de Parma, el *Regimen sanitatis*, i altres obres d'Arnau de Vilanova, el *De urinis*, de Gil de Corbei, i, fins i tot, el recent tractat del mestre del mateix Estudi, Jacme d'Agramont, el *Regiment de preservació de la pestilència* (1348), entre altres textos, ja posteriors, de mestres en arts i medicina del mateix Estudi General, com Antoni Ricart o Sanç de Ridaura. I caldria afegir la *Chirurgia* de Henry de Mondeville, llibre que el mateix rei Jaume II, el febrer de 1320, reclama al mestre en medicina i metge de la casa del rei, Pere Gavet, que, tot just, l'acaba de rebre.⁶⁷ Pel que fa a Teologia, tot i que l'Estudi General de Lleida no l'impartirà fins el 1430, avançat el segle XV, els seus estudis es realitzaven, com hem esmentat més amunt, en els convents dels dominics i franciscans.⁶⁸ Uns estudis que es basaran en la lectura i comentaris de la *Bíblia*, així com en les *Sentències* de Pere Lombard, la *Suma Teològica* de Sant Tomàs d'Aquino, Sant Bonaventura, Duns Escot, Guillem d'Ockham, o, un dels grans difusors de l'escotisme, Antoni Andreu,⁶⁹ autors que també eren emprats en les lectures de la Facultat d'Arts i Filosofia.

A Lleida, tanmateix, existia una càtedra popular de Teologia, dita "lectura de l'alba", a la que hi podia acudir tothom, doncs era impartida en romanç i no en llatí; càtedra que regentaven els franciscans a l'església parroquial de Sant Joan de la ciutat. Val a dir que aquests mestres franciscans eren considerats com la resta de catedràtics de l'Estudi General, com ens ho demostra, entre altres exemples, el salari de 20 lliures anuals, cobrades en dos terminis, que percebia el franciscà Bernat Ça Torre, l'any 1403, per part dels clavaris de l'Estudi: "*Bernardo Ça Torre, in teologia magistro, de ordine fratrum minorum, ad legendum Sanctam Theologiam populo civitatis*

67 Vegeu CIFUENTES, *La ciència en català a l'Edat Mitjana i el Renaixement*", p.133.

68 Vegeu el treball recent de CASSANYES, Albert, "Franciscanismo y lulismo en Lérida durante la Edad Media [siglos XIII-XV]", *Archivo Ibero-Americano*, LXXVI:282 (2016), pp. 53-82.

69 Vegeu LLADONOSA, Josep, "Didàctica universitària", dins *L'Estudi General de Lleida del 1430 al 1524*, Institut d'Estudis Catalans, Barcelona, 1970, pp. 59-74; i BERTRAN FONT-SERÈ, Laura, *El pensament filosòfic a l'Estudi General de Lleida. Segles XIV-XV*, Tesi doctoral, Universitat de Barcelona, 2005. A nivell general, sobre matèries, programes i mètodes d'ensenyament, BARCALA, "Las Universidades españolas durante la Edad Media", pp. 104-111; i CLARAMUNT, "Orígenes del mundo universitario: de los studia a la universitas", pp. 42 a 47. Mé recentment, una bona síntesi a VILLA, Josué, "Los contenidos de las ramas superiores del conocimiento académico: medicina, derecho y teología. Lectura de los tratados empleados para su enseñanza (siglos XIII a XV)", *Cuadernos Medievales*, 21 (2016), pp. 20-48.

70 AML, *Llibre de Seguretats*, registre 377, s/f.

llerde, in ecclesia Sancti Johannis de Platea".⁷⁰ No sempre l'èxit era el desitjat, així ens ho mostra l'acta del 7 de gener de 1481, quan el govern municipal decideix rescindir el contracte a un professor italià de teologia, perquè no es feia entendre: "...A la proposició feta pels dits senyors de pahers, que foren donats per subvenció del camí fahedor a un frare de Sent Francesch, lo qual ere stat conduhit per legir la Taulegia en la Sglésia de Sent Johan, per quant ere ytalià e los hoidós no-l entenien, ni y podia fer més, ni sap la nostra llengua, se'n volia tornar a la sua pàtria pròpia... vint sous...".⁷¹

FINAL

Fins aquí, doncs, tres aspectes de la història de l'antic Estudi General de Lleida, tancat el 1717. Una història, com la de qualsevol institució, marcada tant pels entrebancs com pels períodes fructífers. Una institució que, malgrat els problemes econòmics, els conflictes, etc., projectà i convertí, els territoris de la Corona, durant la baixa edat mitjana, en un dels marcs de referència del pensament, la reflexió, l'avenç científic. En aquest article no hem tractat aquesta rellevància, no hem tractat la influència del magisteri impartit a l'Estudi General de Lleida; s'ha fet i ho hem fet, nosaltres també, en altres ocasions, però hem d'aprofundir-hi més, dedicar-nos-hi més. I, per això, no volem cloure sense tornar a recordar aquella "celebritat" de la ciutat de Lleida destacada per Lorenzo Valla, celebritat del que fou una ciutat universitària de relleu.

71 AML, *Llibre de Consells*, registre 369.

Estudis

VERSOS PARA FELIPE V: PROPAGANDA BORBÓNICA EN PEÑÍSCOLA DURANTE LA GUERRA DE SUCESIÓN ESPAÑOLA¹

VERSES FOR PHILIP THE FIFTH: BORBON PROPAGANDA IN PEÑÍSCOLA DURING THE SPANISH SUCCESSION WAR

JAVIER HERNÁNDEZ RUANO
Universitat de València

RESUMEN

El propósito del presente trabajo es analizar el contenido propagandístico de la obra de teatro que lleva por título *Comedia famosa en que se representa el asedio o sitio de Peñíscola*, que versa sobre el cerco a esa fortaleza valenciana (diciembre de 1705 a mayo de 1707) durante la Guerra de Sucesión. Como ocurre en otros textos propios de la publicística borbónica, la finalidad adoctrinadora de la obra se concentra en la legitimación de Felipe V mediante la identificación de su causa con la de la Providencia, así como en la crítica al archiduque Carlos y sus aliados, en un contexto de pugna por la opinión entre los dos bandos. Al mismo tiempo, la pieza sirvió de pretexto para la construcción de una hagiografía de su anónimo autor, que seguramente fue el gobernador de la plaza, don Sancho de Echeverría y Orcolaga.

Palabras clave: Guerra de Sucesión Española, publicística, comedia, Peñíscola, reino de Valencia.

ABSTRACT

The purpose of this paper is to analyze the propaganda content of the theater play entitled *Famous comedy representing the siege of Peñíscola*, which deals with the siege of that Valencian fortress (December, 1705-May, 1707) during the Succession War. As in other texts of Bourbon publicistic, the indoctrination purpose of the work focuses on the legitimacy of Felipe V by identifying its cause with that of Providence as well as in the criticism of Archduke Carlos and his allies, in a context of struggle for opinion between the two sides. At the same

time, the piece served as a pretext for the construction of a hagiography of his anonymous author, who was surely the governor of the plaza, don Sancho de Echeverría y Orcolaga.

Keywords: Spanish Succession War, publicistic, comedy, Peñíscola, kingdom of Valencia.

RESUM

El propòsit del present treball és analitzar el contingut propagandístic de l'obra de teatre amb el títol de *Comedia famosa en que se representa el asedio o sitio de Peñíscola*, que versa sobre el cerco a eixa fortalesa valenciana (desembre de 1705 a maig de 1707) durant la Guerra de Successió. Como esdevé en altres textos propis de la publicística borbònica, la finalitat adoctrinadora de l'obra es concentra en la legitimació de Felipe V mitjançant la identificació de la seua causa con la de la Providència, així com en la crítica a l'arxiduc Carles i els seus aliats, en un context de pugna per l'opinió entre los dos bàndols. Al mateix temps, la peça va servir de pretext per la construcció d'una hagiografia del seu anònim autor, que segurament fou el governador de la plaça, don Sancho de Echeverría y Orcolaga.

Paraules clau: Guerra de Successió, publicística, comèdia, Peñíscola, regne de València.

INTRODUCCIÓN

Pese a que los debates en torno a la Guerra de Sucesión Española puedan parecer agotados, especialmente tras los numerosos encuentros y publicaciones que siguieron a los eventos científicos promovidos para conmemorar el tercer centenario, el examen de nuevas fuentes y el replanteamiento de algunos enfoques pueden todavía ofrecer fructíferas vías de reflexión. No se trata de contribuir a una nueva *histoire événementielle* sino de profundizar en determinados problemas historiográficos aún vigentes, singularmente aquellos relacionados con

temas que por la misma naturaleza y parquedad de las fuentes difícilmente satisfacen las preguntas de los historiadores. Esto es especialmente evidente al tratar de abordar las actitudes sociales y la mentalidad de los sectores populares frente a la guerra y la publicística. En el caso que nos ocupa, ante la propaganda desplegada por los dos bandos en litigio durante la Guerra de Sucesión. Pese a que disponemos de excelentes trabajos sobre la publicística en este período a través de una amplia tipología de textos e imágenes² todavía cabe preguntarse sobre su adaptación a las

- 1 Este trabajo se inserta en el marco de un proyecto de investigación del *Departament d'Història Moderna i Contemporània de la Universitat de València*, titulado "Nuevas perspectivas de historia social en los territorios hispánicos del Mediterráneo Occidental durante la Edad Moderna", financiado por el Ministerio de Economía y Competitividad, con la referencia HAR2014-53298-C2-1-P. Forma parte de una investigación más amplia dedicada a la Guerra de Sucesión en Peñíscola. Abreviaturas de archivos y bibliotecas: ACA (Archivo de la Corona de Aragón), CA (Corona de Aragón), AGS (Archivo General de Simancas), GA (Guerra Antigua), AHN (Archivo Histórico Nacional), E (Estado), C (Consejos), OO.MM (Órdenes Militares), BUV (Biblioteca de la Universidad de Valencia), YUL (Yale University Library).
- 2 PÉREZ, María Teresa (1966), *La publicística española en la guerra de sucesión*, CSIC, Madrid; ESPINO, Antonio (1996), "Publicística y guerra de opinión: el caso catalán durante la guerra de los nueve años, 1689-1697", *Studia Historica. Historia Moderna*, Universidad de Salamanca, 14, Salamanca, pp. 173-190; ETTINGHAUSEN, Henry (2005), "Informació, comunicació i poder a l'Espanya del segle XVII", *Manuscripts. Revista d'Història Moderna*, 23, pp. 45-58; Id. (2015), *How The Press Began. The Pre-Periodical Printed News in Early Modern Europe*, SIELAE,

particulares circunstancias locales y su recepción por las comunidades locales, cuya imprescindible adhesión era perseguida por ambos bandos tanto como en las ciudades. Por otra parte, existe un importante vacío de información sobre determinadas regiones implicadas en el conflicto, como en el caso del norte del reino de Valencia, cuyo territorio está cobrando mayor interés también en la cuestión de la propaganda de guerra.³ De hecho, los acontecimientos que rodean el bloqueo del castillo-fortaleza de Peñíscola desde diciembre de 1705 hasta abril de 1707, y el asedio

que padece durante el mes de marzo de 1706, eran hasta hace poco tiempo vagamente conocidos.⁴ Esta circunstancia sorprende no solo por el hecho de que Peñíscola permaneciese bloqueada permanentemente durante esos largos catorce meses, sino porque se trata de una fortaleza que siempre había sido considerada históricamente por los valencianos como llave del reino,⁵ hasta el punto de que el virrey de Valencia alertó con recurrencia en los años previos al estallido de la guerra de que el destino del reino corría paralelo al de Peñíscola.⁶

Los cronistas del siglo XVIII que se

Universidade da Coruña, La Coruña; GONZÁLEZ, David (2009), *Propaganda e información en tiempos de guerra, España y América (1700-1714)*, Sílex, Madrid; LÓPEZ-CORDÓN, María Victoria (2009), "Defender a un rey, convencer a Europa: razones e imágenes de la propaganda castellana durante la contienda sucesoria", en GARCÍA, Francisco (coord.), *La Guerra de Sucesión en España y la batalla de Almansa. Europa en la encrucijada*, Sílex, Madrid, pp. 285-307; ALABRÚS, Rosa María (2009), "Almansa y el pensamiento borbónico y austracista del siglo XVIII", en GARCÍA, Francisco (coord.), *La Guerra de Sucesión en España...*, pp. 487-500; y BORREGUERO, Carmen (2003), "Imagen y propaganda de guerra en el conflicto sucesorio (1700-1713)", *Manuscripts. Revista d'Història Moderna*, 21.

- 3 Un ejemplo reciente es el estudio de Enric Querol sobre el diario del asedio borbónico a Sant Mateu, que nos remite a la perspectiva austracista. Véase: QUEROL, Enric (2015), *La presa de Sant Mateu del Maestrat pels anglesos a la Guerra de Successió*, Onada Edicions, Benicarló.
- 4 Una aproximación en HERNÁNDEZ, Javier (2016), "Bloqueo y asedio de Peñíscola en la Guerra de Sucesión [19 de diciembre de 1705-14 de mayo de 1707]", en VV. AA, *Don Sancho de Echeverría y Orolaga (1674-1716)*, *Revista Peñíscola. Ciudad en el Mar*, 4, Benicarló.
- 5 Dos ejemplos: el duque de Arcos: "aquel sitio y castillo es el más fuerte por naturaleza que hay en las costas de aquel reino...", ACA, CA, leg. 564, 12/1, 1643; el marqués de Castel Rodrigo: "por naturaleza y por arte es la más fuerte y la más arriesgada...", ACA, CA, leg. 562, 1694.
- 6 PÉREZ, Carme, "Cambio dinástico y disidencia política en el País Valenciano", en Eliseo SERRANO, *Felipe V y su tiempo*, Zaragoza, pp. 119-193; y PÉREZ, Carme (2007), "L'austracisme al País Valencià", en Mercè MORALES, Mercè RENOM i MAMÉS CISNEROS (coords.), *L'aposta catalana a la guerra de Successió*, Generalitat de Catalunya/Museu d'Història de Catalunya, Barcelona, pp. 175-191.

ocuparon de la Guerra de Sucesión en el reino de Valencia son los primeros que contribuyeron a extender semejante sombra sobre lo ocurrido en la pequeña península, el caldo de cultivo perfecto para la idealización de su lealtad a Felipe V por la publicística borbónica, cuyos efectos se perpetuaron en el tiempo hasta llegar prácticamente a nuestros días. El escaso interés de los autores del Setecientos por los sucesos de Peñíscola se explica sencillamente por el hecho de que no fueron determinantes para el curso de la guerra, el ámbito principal de su preocupación historiográfica. El proaustracista catalán Francesc de Castellví solo anotó algunas referencias en su voluminosa obra,⁷ aunque es lógico que no se explayase, pues la roca jamás cayó en poder de los sitiadores, lo que evitó así la exaltación austracista de su expugnación. Por el contrario, el proborbónico valenciano José Manuel Miñana dedicó más atención a la irreductible península, dispensando noticias del asedio protagonizado por el sargento mayor inglés John Jones. La razón estribaba no tanto en el interés por indagar en los

acontecimientos históricos sino en la voluntad de enfatizar el descalabro de los ingleses frente a sus murallas. Como se ha adelantado más arriba, esta laguna historiográfica puso en bandeja a los borbónicos la promoción de Peñíscola como un símbolo borbónico de abnegada fidelidad, aunque como se explica más abajo, la causa del nieto de Luis XIV estuvo lejos de concitar la unanimidad de la comunidad local. Es una construcción de la memoria que comenzó a fraguarse con los versos de la *Comedia famosa en que se representa el asedio eo sitio de Peñíscola*.

ALGUNAS NOTAS SOBRE LA PIEZA TEATRAL DE PEÑÍSCOLA

Autor y datación

La comedia sobre el bloqueo y asedio de Peñíscola está registrada en el catálogo de piezas de teatro manuscritas de la Biblioteca Nacional de España con el número 14931.⁸ Efectivamente, no se trata de una mera narración en verso sino de una pieza de teatro concebida para ser representada en Peñíscola, pues en el encabezamiento de

7 MIÑANA, José Manuel (1984), *La Guerra de Sucesión en Valencia*, Alfons el Magnànim, Valencia, pp. 113-115 y p. 170, título original *De Bello Rustico Valentino* (1752); y CASTELLVÍ, Francesc (1725), *Narraciones Históricas*, Fundación Francisco Elías de Tejada y Erasmo Pèrcopo, Madrid, 1997.

8 PAZ Y MELIÁ, Antonio (1989), *Catálogo de piezas de teatro que se conservan en el Departamento de manuscritos de la Biblioteca Nacional, 1934-35*, 2ª ed., Madrid, T. III, 1989.

algunas acotaciones escénicas se anotan didascalias con detalles precisos sobre cambios de escenario, atrezzo y efectos sonoros que debían desarrollarse en el escenario que proporcionan sus murallas. El manuscrito consta de un total de 3704 versos, es anónimo y no está fechado⁹. Es probable que formara parte de un conjunto de festejos y que acompañara a otra comedia si nos atenemos a que está foliado en el manuscrito original a partir del número 38. El contenido permite establecer un período de redacción con un margen de error escaso, además de proporcionar claves para descubrir a su más que probable autor. La referencia de los últimos versos de la comedia a la batalla de Almansa (25 de abril de 1707) y a la llegada del flamante duque de Berwick a Peñíscola sitúa esos días como el momento más lejano para asignar una datación. Por otro lado, el contexto inmediatamente posterior a la ocupación del reino de Valencia por las tropas borbónicas dotaría de sentido a los argumentos utilizados como coartada propagandística.

La prolongación de la guerra y la necesidad de adoctrinar a la población local para asegurar la presencia borbónica en el territorio y especialmente el control de la plaza de Peñíscola –que continuó siendo un objetivo para los austracistas hasta la última ofensiva del archiduque Carlos sobre la Corona de Aragón en el verano de 1710¹⁰– confiere a los años que transcurren entre 1707 y 1713 como el período más probable para su redacción. Por otro lado, el hecho de que la comedia carezca de escenas intercaladas entre las tres jornadas demuestran que su redacción ha de ser anterior a la etapa en la que se extendió esa división interna, esto es, avanzada la segunda mitad del siglo XVIII¹¹. Sin embargo, es posible que la comedia nunca llegara a representarse¹². La creciente tensión social que siguió a la entrada del ejército borbónico en Valencia (con los aborrecidos alojamientos y la progresiva imposición de tributos extraordinarios) que en Peñíscola tuvo como corolario el estallido en 1715 de un motín anti-fiscal y la vindicación de derechos

9 Esto se desprende del estudio que estamos preparando para la transcripción y edición de la obra.

10 El 3 de octubre de 1709 la plaza sufre un bombardeo naval que derruye alrededor de 50 viviendas. AHN, C, exp. 18248, Carta de Sancho de Echeverría a la Corte.

11 F. P. CASA y B. PRIMORAC, *Lope de Vega. El mejor alcalde el rey*, Cátedra, Madrid, 1993, p. 48.

12 En las relaciones de comedias representadas en los años de la guerra de Sucesión o posteriores no aparece la de Peñíscola. Véase: ZABALA, Arturo (1956) "Representaciones teatrales en Valencia durante los años 1705, 1706 y 1707", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, XXVII, 51, pp. 173-78; y ZABALA, Arturo (1973), "Comedias en Valencia durante 1712", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, XXXIV.

perdidos con la Nueva Planta¹³, desaconsejaría cualquier celebración panegírica dedicada a Felipe V su gobernador, que era la finalidad de esta representación teatral. Algunas fuentes y el examen del contenido de la comedia conducen a la presunción de que el autor es el vasco don Sancho de Echeverría y Orcolaga, guardia real y comandante de la defensa de Peñíscola, promocionado a gobernador en pleno asedio de la plaza¹⁴. Aunque los dos últimos folios de los treinta y siete de los que consta la comedia hayan sido escritos por dos manos diferentes¹⁵ pensamos que esta circunstancia no altera esa atribución. El primer indicio nos remite a la afición de Echeverría por la poesía, ya que algunos testimonios recogidos durante una investigación llevada a cabo en noviembre de 1712 sobre su supuesta vida licenciosa revelan que escribía versos y mantenía periódicamente reuniones poéticas en Vinaròs en “forma de Párnaso de las musas”¹⁶. Otros testimonios vinculaban algunas de

esas tertulias con fiestas nocturnas en las que el oficial real mezclaba sus dotes poéticas y sexuales en encuentros no siempre consentidos. El alcalde de Benicarló, Febrer de la Torre, refirió que a las sesiones poéticas del militar vasco acudían “las musas de poca edad y buen garbo y que entraban a consultar con el jefe en un aposento retirado sobre cosas de poesía”.¹⁷ El segundo motivo que permite asignarle la paternidad de los versos de la comedia de Peñíscola está relacionado con la vocación de la obra por construir una apología de su papel en la defensa de la plaza. Se trataría de convertir el relato no solo en una justificación de los derechos de Felipe V al trono sino también en el medio para la exaltación de la figura de Echeverría, con la finalidad de fomentar y propagar una autoimagen que contribuyese a su promoción personal. Los versos le comparan en algún momento con el gigante Jael (v. 917), quien había salvado a Israel de un ejército; una identificación entre Peñíscola y el

13 CORONA, Carmen (1985), “Un motín antifiscal en el País Valenciano; el tumulto de Peñíscola de 1715”, *Millars. Espai i Història*, vol. X, pp. 25-37; y GIMÉNEZ, Enrique (1987-1988), “Oposición fiscal y reivindicaciones políticas. La revuelta de Peñíscola en 1715”, *Contrastes. Revista de Historia Moderna*, vol. 3-4, pp. 91-103.

14 Nombramiento: AGS, Estado, 484, La reina gobernadora a Sancho de Echeverría, 14/III/1705.

15 Véase el análisis de M. Greer en <https://manos.net/manuscripts/bne/14-931-asedio-el-y-sitio-de-peniscola>.

16 Es una referencia de un testigo. AHN, E, leg. 442-1, s.f. Agradezco la amabilidad de Carme Pérez Aparicio al haberme facilitado este documento.

17 AGS, E, leg. 442-1, s.f.

pueblo elegido. Se le conceden capacidades sobrehumanas propias de la mitología, como la de permanecer en constante alerta, que nos remite al gigante de cien ojos Argos Panoptes: "por cuya causa yo Argos / viví de tantos celos" (vv. 3647 – 48) e incluso se asimilaba el intrépido carácter de Echeverría al de un hijo de Marte (v. 2207). El liderazgo del oficial real, capaz de revertir los peores augurios durante los largos meses del bloqueo, se magnifica en diferentes estrofas. El audaz comandante se nos muestra como un héroe que inopinadamente había logrado prevalecer frente a sus implacables enemigos.

Características, personajes y síntesis de la comedia

Nada mejor que el realismo para dotar de verosimilitud a la trama de una obra de teatro. Con esta premisa, que por otra parte era propia del teatro barroco, se escribió la comedia sobre los episodios que transcurren alrededor de los inexpugnables muros de Peñíscola. Los versos, acompañados muchas veces de pormenores históricos que pueden contrastarse con las fuentes, priman la sucesión de hechos y sacrifican la dramatización. Contemplada bajo estos parámetros, la pieza puede considerarse como una historia dramatizada más que como un drama histórico o una tragicomedia

FIG. 1. Folio manuscrito de la comedia sobre el bloqueo y asedio de Peñíscola. BNE, Ms. 14931. *Comedia famosa en que se representa el asedio eo sitio de Peñíscola*, ff. 42v.-43r.

en sentido estricto. La yuxtaposición de una narración versificada con el realismo y una rima sencilla como es el romance, contribuye a reforzar la idea de veracidad y, por ende, la transmisión del mensaje político. Solo mediante la cuidada elaboración de un relato veraz en algunos pasajes, coherente y fácilmente comprensible, el discurso propagandístico tendría la oportunidad de convencer a una población que, según nos transmiten las fuentes de archivo, estaba mucho menos determinada a luchar por Felipe V de lo que Sancho de Echeverría nos dio a entender con sus versos, pero que sin embargo él mismo relata con prolijos pormenores en su diario del bloqueo¹⁸.

Las dificultades experimentadas por el oficial real para mantener la lealtad de la comunidad local, explicaría en gran parte el nacimiento de la obra. Desde este punto de vista, la necesidad de construir un relato que no ha sido asumido por un número indeterminado pero importante de la población avocaría al gobernador a iniciar una ofensiva propagandística de la que esta pieza de teatro sería una de sus expresiones, como también lo será más

adelante la construcción del templo de la Ermitana, cuya portada es una exaltación de la dinastía borbónica y de la defensa de la fortaleza. Esta conjetura parece confirmarse con la lectura del diario del bloqueo, destinado quizás a la futura impresión de una relación de sucesos. En esos folios se vierten los acontecimientos cotidianos durante el bloqueo mediante un estilo memorialístico alejado de la idealización poética. El texto revela la existencia de un grupo disidente liderado por don Francisco Tomás, gobernador de la plaza a la llegada de Echeverría como comandante de la defensa de la plaza en octubre de 1705, en permanente contacto con los milicianos que bloquean la plaza. Pese a que los principales clanes locales, encabezadas por la familia noble de los Cardona, se mantienen leales a la causa borbónica, la disidencia interna es muy dinámica. En determinados momentos solo la firme intervención de Echeverría logra desbaratar sus intenciones, como ocurre durante un motín auspiciado por el *Consell* local. El propio Echeverría relata cómo amenaza de muerte al justicia de la villa con motivo de un conato de sublevación:

18 ECHEVERRÍA, Sancho (1707), *Diario de las operaciones militares exequutas en la defensa de la plaza de Peñíscola en el Reino de Valencia*, Nueva York, The Yale University Collection of Latin American Manuscripts, The Spain Collection, part 3, unit 1, reel 1, HM 249. El título que aparece en el manuscrito es *Diario que escribió de su puño el mariscal de campo don Sancho de Echeverría y Orcolaga, de las operaciones militares exequutas en la defensa de la plaza de Peñíscola en el reino de Valencia, de que era gobernador*. Este último título fue incorporado al manuscrito por el nieto de Sancho de Echeverría al descubrir el manuscrito. Reproducido en

Y tenga entendido que, por otra que se suceda, le haré ahorcar junto con los demás oficiales del gobierno, que son yndignos todos para que yo me haya hecho cargo de su honra y livertad...¹⁹

Aunque en la comedia algunos personajes son ficticios o están idealizados, sin embargo sí encontramos todos aquellos que son protagonistas históricos: la pareja noble que forma el conde de Peterborough (MILORT PRETERBURCH) y su amada (DOÑA MARGARITA), el sargento de batalla inglés John Jones (DON JUAN JONES), parejas de villanos idealizados, como el vecino Manuel Fresquet (CELIO) –fallecido en una operación militar–, personajes de carácter cómico (GRACIOSO, DRAGONA) e incivilizado (REGAÑÓN) junto a otros personajes menores (SOLDADOS, ÁNGEL...). Todos ellos giran en torno al personaje principal don Sancho de Echeverría (DON SANCHO), cuya figura se ensalza al magnificar la importancia de sus oponentes, especialmente el sargento mayor de batalla inglés. Entre

otros personajes históricos hallamos a algunos oficiales que acompañan a Echeverría en la fortaleza, como el guardia real Ayala (DON PEDRO DE AYALA) y el capitán Herrera (DON ANTONIO DÍAZ DE HERRERA). En los últimos versos aparece también el flamante duque de Berwich (BERVIC).

La comedia se estructura en tres jornadas. La primera comienza con la versión borbónica del conflicto sucesorio y el inicio de la rebelión austracista en la península ibérica con la sublevación del marquesado de Denia (18 de agosto de 1705). A continuación, se versifica el asedio austracista de Barcelona, y más adelante el nombramiento de Echeverría como comandante de la defensa de Peñíscola. Tras una idílica descripción de la fortaleza utilizando la fórmula literaria del *locus amoenus* la pieza se detiene en la voluntad unánime de la población para conjurarse en favor de los derechos de Felipe V. La segunda jornada está dedicada al asedio de marzo de 1706, protagonizado por John Jones, que fracasa tras una inopinada salida organizada por don Sancho de Echeverría.²⁰ La

HERNÁNDEZ, Javier (2018), "Dos nuevas fuentes para el estudio de la Guerra de Sucesión en el reino de Valencia", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, vol.99, pp. 34-80. Debo agradecer a Vicent Oms Llaudís que me indicase la existencia de este documento. Igualmente he de expresar mi agradecimiento al personal del Servicio de Documentación y Bibliotecas de la Universitat de València por haber hecho posible que la Biblioteca de la Universidad de Yale remitiera un microfilm para su consulta.

19 ECHEVERRÍA, *Diario de las operaciones*, s.f.

20 Es un combate que se conoce desde entonces con el nombre de batalla de las Trincheras, citada en las *Memorias* que escribiese el notario local Gabriel Llaudís y que pudo transcribir parcialmente. FEBRER, Juan José (1924), *Peñíscola. Apuntes Históricos*, reed. Diputación de Castellón, 2010, p. 249.

tercera jornada detalla el socorro de la plaza con víveres por parte del capitán Herrera. La comedia se extiende aquí en la descripción de dos combates en el mar cuyo desenlace se interpreta como milagros de la Virgen de la Ermitana. Una vez la plaza ha sorteado la fase más crítica del bloqueo los versos se hacen eco de la victoria borbónica en Almansa (25 de abril de 1707) y la llegada a Peñíscola del victorioso duque de Berwick, quien felicitará a Echeverría por su proeza.

LA PUBLICÍSTICA EN LAS COMEDIAS DE ASEDIO DE PEÑÍSCOLA Y BARCELONA

La representación de comedias en las poblaciones del norte valenciano contaba con una tradición asentada en el siglo XVII. Diferentes autores locales del último tercio del Seiscientos escribían obras poéticas y vinculaban literariamente Tortosa con Sant Mateu y Morella, como ha demostrado Enric Querol Coll²¹. El conde de Cifuentes, comandante de las fuerzas austracistas en la Corona de Aragón, promovió en 1705 la representación de una co-

media en la casa donde residía en Tortosa una vez iniciada la guerra en la península ibérica²². No es extraño que la publicística de las dos dinastías aprovechara la extendida afición a las comedias en España como uno de sus principales medios para la transmisión del discurso propagandístico²³ y que Echeverría se decidiera por este género para persuadir a la población. En el bando imperial, el fiasco borbónico al intentar asediar Barcelona en mayo de 1706, fue aprovechado para escribir una comedia propagandística en la que podemos identificar la misma estrategia. Bajo el título *El Sitio de Barcelona*²⁴ se representó en Valencia entre el 22 de septiembre de 1706 y el 21 de enero de 1707 que teatralizó el asedio a la capital catalana, pero su contenido se ha perdido. Como explica Francis Suréda, la finalidad de la pieza consistía en levantar la moral de los valencianos de la capital²⁵ tras un verano y otoño en los que el archiduque había tenido que abandonar Madrid (2 de julio de 1706) y Elche había sido tomada por las tropas de Felipe V. Según explica el mismo

21 Destacan en el territorio poetas como Francesc de la Torre, Gaspar de la Figuera, Francesc Cros, Joan Francesc Ram, el gramático de Sant Mateu Pere Vicent Sabata, el poeta de Morella Carlos Gasulla de Ursino y el maestro de capilla de la sede de Tortosa Josep Escorihuela. Véase: QUEROL, Enric (2006), *Estudis sobre la cultura literaria a Tortosa a l'edat moderna*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2006.

22 QUEROL, *Estudis*, p. 343.

23 PÉREZ, *La publicística española*, p. 294.

24 ZABALA, "Representaciones teatrales", pp. 173-78.

25 SURÉDA Francis (2004), *Le Théâtre dans la société valencienne du XVIIIe siècle*, Perpignan, Presses Universitaires de Perpignan, p. 402, nota 807 y p. 404.

autor es probable que esta obra fuese la misma a la que se pudo asistir en Barcelona bajo el título *Comedia famosa del sitio de Barcelona, y fuga del duque de Anjou*, escrita por Josep Ribes,²⁶ en la que se consignan los principales elementos que configuran la propaganda de los aliados. Felipe V es presentado como un rey tiránico que trata a sus súbditos de manera inmisericorde:

Qual humildes esclavos
tengo de sujetaros,
procurando marcaros
con SS, y con clavos...²⁷

Tal y como es propio de la publicística imperial, y a diferencia de lo que ocurre en la publicística borbónica, el tratamiento que recibe en esta pieza proaustriacista Carlos de Habsburgo no es el de "archiduque" sino el de rey. A Felipe V se le menciona despectivamente por su título de duque, "el de Anjou". Las últimas disposiciones testamentarias de Carlos II, elemento central de la legitimación borbónica, no se consideran como tales por los austriacistas ya que son el resultado de la ambición francesa y sus intrigas en la Corte de Madrid, una acusación anterior a la guerra y recurren-

te en la publicística contra Luis XIV impresa tanto en Cataluña como en el conjunto de territorios de la Casa de Austria en el decenio de 1690.²⁸ Destaca en esta comedia la ausencia de vilipendios contra los castellanos pese a que mayoritariamente se han declarado partidarios del bando borbónico. En un ejercicio de inteligencia política, los versos presentan la guerra como un eslabón más de la larga cadena de enfrentamientos de España con su enemiga universal, en ningún caso entre catalanes y castellanos o entre Castilla y la Corona de Aragón, pues Carlos III se reclama como rey de todos los españoles. Por ese motivo la pieza se destina a desacreditar una vez más la imagen de Francia, históricamente deteriorada por las sucesivas invasiones de Cataluña –era reciente la toma de Barcelona por los franceses en 1697– eludiendo cualquier mención al apoyo que presta Castilla al bando borbónico. Al abundar en la idea de las humillaciones que había causado la pujanza militar francesa a los ejércitos españoles se pretendía recordar el vínculo emocional que había unido a los vasallos de los Austrias durante el reinado de Carlos II en su desigual enfrentamiento con Luis XIV, cuyo resultado había precipita-

26 RIBES, Josep, *Comedia famosa del sitio de Barcelona, y fuga del duque de Anjou*. Biblioteca de Catalunya, 83-12-C 51/6. Citada por Surèda, *Le Théâtre*, p. 403.

27 RIBES, *Comedia famosa*, f. 12.

28 ESPINO, "Publicística", pp. 173-189.

do la pérdida de la reputación y la hegemonía españolas en Europa, en otro tiempo incontestables: "ruina de un Imperio, que en el Orbe / ha sido temido, siendo / de todos freno y açote". Pero aún cabía el sueño de recuperar a costa de Francia la grandeza pasada si en Europa vencían los ejércitos de Carlos III, quien restauraría la gloria periclitada de la monarquía hispánica: "quantos antiguos loores / dieron a vuestros Estados / todos mis predecesores" (...) "vengándome, de la Francia".²⁹ Es decir, se presenta el conflicto más como una lucha de poder entre dos monarquías históricamente enfrentadas que como una pugna de legitimidades dinásticas o entre españoles.

La publicística de ambos bandos pugna por la idea de que su respectivo rey encarna los deseos de Dios, un recurso imprescindible no solo para construir la legitimación política sino como vehículo de captación de la afinidad popular. El conflicto sucesorio se presenta ante los europeos también como una guerra de religión. Tradicionalmente, la Casa de Austria había proclamado que era la más querida por Dios y que

por ello estaba predestinada a gobernar sobre todo el mundo.³⁰ Durante la Guerra de Sucesión pervive esa satisfecha autoimagen. En el sustento de la causa de los Habsburgo por parte de la Providencia insisten, por ejemplo, las gacetas publicadas en Aragón en 1706 y 1707.³¹ La identificación de la voluntad de Dios con los derechos de Carlos III también se encuentra en los versos de la comedia sobre el asedio de Barcelona: "...por cuenta corre / del Cielo la feliz causa / de mis justas pretensiones". Y más adelante: "Viendo ya tanta evidencia / con que el Cielo me socorre". Las victorias austracistas en Luzara, Landau, Vigo, Ostende y Gibraltar demostrarían que el cielo "socorre" a Carlos III e inspira la justa lucha de los Habsburgo.³² La noticia de esas victorias y otros relatos favorables a los ejércitos austracistas penetraron en Peñíscola a través de la incansable actividad de las milicias que bloquean la plaza. Para Echeverría era un verdadero quebradero de cabeza tratar de acabar con las "gazettas impresas en Valencia".³³ No lejos de Peñíscola, en Sant Mateu, capital del Maestrazgo de

29 RIBES, *Comedia famosa*, f. 30.

30 EDELMAYER, Friedrich (2009), "La Guerra de Sucesión española en el Sacro Imperio", en GARCÍA, Francisco (coord.), *La Guerra de Sucesión en España*, p. 96.

31 BENEDICTO, Emilio y SOLÍS, José (eds.) (2006), *Y Dios apoyará al César. La Guerra de Sucesión en Aragón a través de las relaciones de sucesos (1706-1707)*, Centro de Estudios del Jiloca, Calamocha, p. 13.

32 RIBES, *Comedia famosa*, f. 4.

33 AGS, E, exp. 281, exp. 100, doc. 5, Echeverría a José de Grimaldo, 2/8/1706.

los caballeros de Montesa, un gramático de la población emplea la misma estrategia de signo religioso en su *Diaria y verídica relación de lo sucedido en el asedio de la villa y plaza de San Mateo* (Valencia, 1706), publicado en Londres al año siguiente bajo el título *A journal of the siege of San Mateo* como vehículo para fomentar en la opinión política insular la guerra continental frente a sus detractores³⁴. El sacrilegio cometido por las tropas del conde de las Torres en la ermita de Nuestra Señora de los Ángeles, durante el sitio de la población en enero de 1706, habría condenado al comandante borbónico a levantar el cerco y huir de las tropas del general Peterborough por expreso deseo de la Virgen:

...el enemigo, por tan bárbara operación, no avía de apoderarse de la plaza; antes bien, levantaría su asedio y la dexaría libre de los peligros que la amenaçavan por la intercessión y poderosa mano de la Virgen santísima...³⁵

La profanación de la ermita y el convento de los dominicos era la prueba irrefutable de que la "herética pravedad"³⁶ era el inconfundible sello de las tropas borbónicas. Sin embargo, esta vertiente religiosa de la publicística no destaca en la propaganda austracista hasta el grado

en que lo hace en los textos borbónicos, como sí ocurre, por ejemplo, en la comedia sobre el asedio de Peñíscola. Sancho de Echeverría se esfuerza una y otra vez en adaptar a sus intereses el discurso religioso utilizando el fervor local por la Virgen de la Ermitana, así como en vincular directamente la entronización de Felipe V con la voluntad de Dios. Sin reparo alguno, concede a Felipe V rasgos divinos. El corolario que se sigue es evidente: quienes se postulan en favor de la "magestad sagrada" (v. 143) del monarca Borbón siguen los piadosos designios del Creador. Si Felipe V es una suerte de vicario de Dios en la Tierra no puede dudarse de que Peñíscola será salvada como lo fue Israel, pues defiende la causa de Dios (v. 3028). El mensaje no puede ser más diáfano: traicionar a Felipe V significa ofender al cielo, lo que comporta inevitablemente el castigo eterno (v. 2581).

Una sucesión de acontecimientos insólitos se atribuye a la intervención divina, como en el episodio de una nave que salva a los habitantes de Peñíscola de la hambruna: "¡qué milagro, que portento / a favor de la tartana / están obrando los cielos!" (vv. 3195-3197). Más adelante, la pieza dedica más de cien versos al ataque de una fragata a la nave

34 QUEROL, *La presa de Sant Mateu*, Benicarló, 2015.

35 *Diaria y verídica relación* en QUEROL, *La presa de Sant Mateu*, p. 60.

36 QUEROL, *La presa de Sant Mateu*, p. 62.

que comanda Echeverría (vv. 3276-3388), quien logra escapar sin explicación aparente cuando parecía inevitable que cayese prisionero. La intervención de la Virgen de la Ermitana habría sido determinante según cantan los versículos. El milagro es la prueba certera de que Dios está del lado de los peñiscolanos y de la dinastía borbónica. Todo conduce a la conclusión de que el favor divino protege al peñón para las armas borbónicas. El nexo entre la divinidad y los habitantes de Peñíscola es su Virgen. La devoción local, como ocurre en todo el escenario peninsular, es convenientemente manipulada para servir de vehículo al proselitismo.³⁷ Como se ha mencionado más arriba, esta estrategia resalta singularmente en los textos del bando borbónico. Por ejemplo, el obispo Belluga asevera que la talla murciana de la Virgen de los Dolores había llorado tras los sacrilegios perpetrados por las tropas austracistas en Murcia.³⁸ El propio Felipe V otorga el mérito de la batalla de Almansa a las “piedades” de “María santísima protectora de España” hasta “la exterminación de nuestros enemigos”.³⁹ La manifestación más evidente de la intervención

divina en Peñíscola se escenifica en la comedia mediante la aparición de un ángel, que detiene el brazo de MAGUNCIO en el momento en el que este alza su espada para asesinar a DON SANCHO. El ángel explica que el motivo de su intervención es que los “infieles” ingleses no se apoderen de una fortaleza necesaria para mantener a Felipe V en el trono, quien había sido coronado por Dios:

la primera porque fuese
Peñíscola defendida
de los contrarios ingleses
enemigos de la Iglesia,
sin que el Señor permitiese
que la mejor fortaleza
la dominasen infieles.
Hale traído también
para que la mantuviese
por su rey, Felipe Quinto,
que ya que Dios omnipotente
le ha coronado en España
a su poder pertenece
darle soldados, porque
la Corona le sustenten.
(vv.2585-2599)

37 MARTÍNEZ, Alfredo (1969), *Religiosidad hispana y sociedad borbónica*, Burgos, p. 72, en SURÉDA, *Le Théâtre*, p. 409.

38 GUILLAMÓN, Francisco Javier y MUÑOZ, Julio David (2006), “La lealtad castellana en la Guerra de Sucesión. Movilización social y representación del poder en una sociedad en guerra”, *Revista de Historia Moderna*, 4, p. 527 y p. 28.

39 GUILLAMÓN y MUÑOZ, “La lealtad castellana”, p. 118.

En el mismo marco retórico cabe ubicar los ataques a las diferentes confesiones que combaten bajo las banderas aliadas, que según los borbónicos representan una extravagancia. La comedia sobre Peñíscola aprovecha esta paradoja y recuerda que los calvinistas holandeses y los anglicanos auxilian a la Casa de Austria (v.70 y v.72). Los diferentes credos de la coalición austracista se presentan como propios de una "secta" (v. 79) que ha olvidado a la "iglesia romana" (v. 64). El vilipendio de signo religioso se utiliza para condenar al sargento mayor inglés John Jones, que inicia el asedio a Peñíscola en marzo de 1706, quien está decidido a destruir incluso el templo católico de la villa, enfervorizado por su luteranismo:

no quede casa sin que,
con bien a trizas
fragmentos,
quede, y supuesto que en las
sectas
que mi maestro Lutero
me enseña ninguna imagen
con mis ritos yo venero
no tan solo a las casas,
si en ese patente templo
por blanco tome el cañón
(vv.1447-1455)

En cuanto al relato sobre las causas del conflicto los versos contienen dos apelaciones esenciales de la propaganda borbónica: la primacía que otorgaría a España unir sus intereses con los de Francia "son bastante poderosas/ para avasallar sus armas" (vv. 59-60) así como la validez del testamento de Carlos II. La colosal pugna que mantiene Felipe V con el heredero de la Casa de Austria, cuya dinastía había gobernado durante dos siglos la monarquía hispánica y combatido tradicionalmente a los Valois y Borbones, no es fácil de justificar ante la sociedad valenciana. Como se ha mencionado más arriba Cataluña había padecido ataques regulares de los ejércitos franceses en la década de 1690, aunque las hostilidades se remontan en ese siglo a la caída de Salses en 1638⁴⁰ y la pérdida de la Cerdaña y el Rosellón con la Paz de los Pirineos (1659). En el territorio valenciano el sentimiento hacia los franceses no era mejor, en cuanto que la amenaza de la armada gala había sido constante durante el reinado de Carlos II, y en el norte se recordaban todavía las devastadoras consecuencias de la guerra de Cataluña (1640-52).⁴¹ La aparente contradicción que supone para la publicística borbónica auspiciar los derechos del nieto de Luis

40 Sobre la presión francesa en el Principado en las décadas de 1630 y 1640 véase: ELLIOT, John H. (1998), *El conde-duque de Olivares*, Crítica, Barcelona, pp. 551-606.

XIV, denostado durante décadas por la propaganda hispana, trata de resolverse vinculando la legitimidad de Felipe V con los deseos de Carlos II y la Casa de Austria. El último monarca Habsburgo de España había legitimado a Felipe V en su testamento y no obedecerle es lo mismo que contradecir a la Casa de Austria:

porque en España el último
rey de la Casa de Austria
que [ha] [h]abido, es Carlos
Segundo,
y éste nos ordena, y manda,
que por su próximo dueño
reconozca nuestra España
por rey a Felipe Quinto;
luego ya es cosa bien clara
que el español que a Felipe
lealtades no le guarda,
a la Casa de Austria le es
desleal, pues que no guarda
las últimas voluntades
de Carlos Segundo de
Austria.
(vv.1145-1157)

EL BLOQUEO DE PEÑÍSCOLA: UNA OPORTUNIDAD PARA EL PROYECTO VITAL DE ECHEVERRÍA

La comedia versa sobre un acontecimiento militar que el propio Echeverría considera una oportunidad para medrar, por eso no es extraño que fuese él quien en los versos se erija como un personaje invicto merecedor del favor real. Por ese motivo cabe analizar su trayectoria vital y engazarla con los episodios de Peñíscola, de manera que podamos comprender mejor el contenido de la comedia y las razones de que esa plaza pasara a la historia como un bastión borbónico. Sancho de Echeverría pertenece a una familia numerosa de hidalgos de Rentería (Guipúzcoa).⁴² Con tres hermanos por delante de él en la línea de sucesión de la casa solariega, nada hacía sospechar que alcanzara finalmente la cima del estatus militar. La guerra que devasta Europa desde 1702 y el bloqueo de la plaza de Peñíscola a la que había sido destinado, son las circunstancias que permitieron a un oficial real de bajo rango ascender vertiginosamente en la jerarquía militar durante el conflicto sucesorio. En prin-

41 HERNÁNDEZ, Javier (2013), "IncurSIONES y operaciones navales franco-catalanas sobre la frontera valenciana durante la Guerra dels Segadors. La invasión de don Josep d'Ardena (noviembre de 1649)", *Boletín del Centro de Estudios del Maestrazgo*, 89, pp. 6-45. Sobre las consecuencias socioeconómicas, HERNÁNDEZ, Javier (2014), *Poderosos pleitos. El señorío de Montesa (siglos XVI-XVII)*, 20, Universitat Jaume I, Castellón de la Plana, pp. 334-347.

42 Los padres y abuelos también eran oriundos de Rentería pero los apellidos procedían de otras poblaciones guipuzcoanas: Echeverría (Irún), Orcolaga (Hernani), Tellería (Oyarzun) e Irarzábal (Berasategui). Biblioteca de la Universidad de Valencia (en adelante BUV), manuscrito 203, Testamento de don Pedro de Echeverría y doña Catalina Orcolaga, en: *Escritura de*

cipio, todo había sido preparado para que fuera el primogénito, don Diego Manuel, quien alcanzase los laureles de la fortuna: a los 10 años de edad servía en la Corte como paje al servicio de don Jerónimo de Eguía, secretario del Despacho Universal de Carlos II, a cuya muerte entró al servicio del duque de Alba y por su influjo ocupó una secretaría del Consejo de Italia. El resto de hermanos no se quedaban muy atrás en el acceso a importantes cargos y oficios. Don Martín, segundo en la línea sucesoria, se doctora en derecho canónico y civil, es profesor en el colegio de San Martín de Lima y consigue una magistratura de la Real Audiencia de la misma ciudad.⁴³ Otros hermanos siguen el camino de los oficios religiosos y/o

emigran a América. Juan Domingo, como Sancho, también sirve en el ejército de Felipe V.⁴⁴

El servicio militar de Echeverría al rey Carlos II comenzó muy pronto. En 1690, cuando cuenta con 16 ó 17 años, forma parte de la marinearía de la armada real como soldado aventajado. Solo tres años después asciende a capitán del tercio viejo de la armada mientras forma parte de la guarnición de Gibraltar.⁴⁵ Posteriormente marcha con su tercio hacia Cataluña, donde el 27 de mayo de 1694 es testigo de la derrota española en la batalla del río Ter y del fracaso de la defensa de Gerona. En mayo de 1695 es destinado a la fortaleza de Ceuta, asediada por el rey de Marruecos, donde permanece cuatro años. Tan-

permisión, alargó y consentimiento de la Hermita de Nuestra Señora de Hermitana que está en la ciudad de Peñíscola, reyno de Valencia, y de patronato del convento que se a de edificar y labrar ynmediato a dicha capilla de mandato del reverendísimo padre ministro provincial y religiosos del Orden de la Santísima Trinidad de Calzados del Reyno y Provincia de Aragón para su comunidad. En favor del Señor don Mariano Fernández de Echeverría y Veitia, caballero del Orden de Santiago y Señor de la Casa Ynfanzona y Solariega de Veitia para el dicho señor y todos sus subcesores en el mayorazgo que goza y fundaron los señores don Pedro de Echeverría y doña Catalina de Orcolaga su muger, f. 94v.

43 AHN, OO.MM, exp. 2570.

44 BUV, *Escritura de permisión*, f.77 r y v. Don Diego Manuel, consiguió el hábito de la orden de Santiago; don Martín ofició como canónigo de la catedral de Calahorra (fallecido antes de 1701); don Francisco Antonio fue beneficiado en Rentería (fallecido antes de 1701); don Sebastián y don Pedro emigraron a Indias. A la Iglesia se consagraron doña Luisa, monja agustina, fray Ignacio (emigrado a Indias) de la Orden del Carmen y don José Antonio, beneficiado. María Ángela, doña Micaela, doña Teresa y doña María Catalina eran otras cuatro hermanas que seguramente casaron con un caballero o noble. Don Juan Domingo era capitán y futuro teniente coronel.

45 AHN, OO.MM, –caballeros– Santiago, exp. 2571. En 1701 ya consta su pertenencia al instituto en el testamento de sus padres.

to su estancia en Gibraltar como la experiencia en Ceuta puede considerarse la verdadera escuela en la que Echeverría aprende los principios de la defensa de una plaza sitiada, que tan buenos resultados le proporciona al hacerse cargo de la defensa de Peñíscola. Los progresos de Echeverría, asociados sin duda a su carácter voluntarioso, continúan al poco tiempo de abandonar Ceuta en 1700 para ocupar una plaza en Cádiz, pues una vez allí es cruzado caballero del hábito de Santiago. Entre sus hermanos, don Diego Manuel había sido el primero en obtenerlo, después Sancho, Sebastián y seguramente también Pedro.⁴⁶ La saga de los Echeverría y Orolaga accede al privilegiado mundo de los escogidos caballeros de las órdenes militares y de la nobleza, lo que no exime a Sancho de cumplir con sus obligaciones en la milicia. En el verano de 1702 defiende la plaza fuerte de Santa Catalina, que cubre la entrada a la ensenada de Cádiz, de la flota anglo-holandesa de 14000 hom-

bres comandada por sir George Rooke y el holandés Allemond, que saquea Rota y el Puerto de Santa María.⁴⁷ Sancho, al parecer, cae prisionero.⁴⁸ Tras ser liberado en septiembre de 1703, seguramente por influencia de su hermano mayor, Sancho acompaña al duque de Alba en su viaje y estancia en París como embajador. Pero en abril de 1704 ha de volver a Madrid tras la declaración de guerra de Portugal a Felipe V. Es en tierras lusas donde lucha bajo el mando del duque de Berwick y por sus servicios obtiene la patente de capitán del regimiento de las guardias reales con sueldo de coronel.⁴⁹ Una vez en Madrid, consigue el mando del segundo batallón de granaderos de la guardia real.⁵⁰

Cuando finaliza el verano de 1704 se cuenta entre los soldados que esperan expugnar la plaza de Gibraltar, ocupada ya definitivamente por los ingleses. Del tiempo en que Echeverría permanece en las trincheras de ese asedio se conserva una carta autógrafa en la que ex-

46 YUL, *The Yale University Collection*, s.f. Carta de Sancho de Echeverría a su hermano Sebastián, Gibraltar, noviembre de 1704.

47 PÉREZ, *Canvi dinàstic*, vol. 1, p. 254.

48 DE SOTTO, Serafín María (1851), "Biografía del mariscal de campo don Sancho de Echeverría", *La Revista Militar*, t. IX, p. 469. El ataque se produce en 1702 y no en 1703 como indica este autor.

49 ECHEVERRÍA, *Diario de las operaciones militares*. La fecha en DE SOTTO, "Biografía del mariscal", p. 471.

50 FEBRER, *Peñíscola. Apuntes históricos*, p. 248.

presa a su hermano Sebastián su convencimiento de la inminente rendición de la guarnición. Pero sobre todo interesa aquí destacar el testimonio sobre las expectativas que en él había generado el cerco para su propia progresión en el escalafón militar: "me hallo en el paraje más decente que cabe para, favoreciéndonos Dios, lograr algo que servir para el lucimiento de la Casa".⁵¹ Esta confesión desvela los deseos más profundos del oficial vasco desde que comenzara su periplo militar embarcado en la armada de Carlos II cuando solo era un adolescente. Esa intención no puede desligarse de las razones que guían su posición política en Peñíscola y la decisión de encerrarse tras sus murallas a la espera de que pronto fuese bloqueada y de esa manera hacerse valedor de las mercedes del rey. Esta decisión hemos de interpretarla como una arriesgada apuesta a cara o cruz derivada de su deseo de ofrecer al rey un servicio que mereciera su encumbramiento. Si prevalecía y salía airoso del envite entonces se convertiría en un laureado oficial del ejército. Él mismo escribe cuál es el motivo que le impele a resistir en Peñíscola cuando se asoma al abismo de quedarse aislado:

...me lisonjeaba no sé qué esperanza o satisfacción de encontrar una de aquellas aventuras extraordinarias en que poder distinguirme, porque ocupado todo en los modos y trazas de mi conservación con la plaza, hice estudio de apartar la melancolía que justamente debía causar al verme en un empeño tan contingente voluntariamente...⁵²

Durante la temeraria partida que juega con los austracistas que bloquean Peñíscola decide persistir en la posición aparentemente menos lógica y defender una plaza aislada en la Corona de Aragón⁵³ y sin perspectivas de recibir un pronto socorro. La apuesta puede precipitarle al vacío de la derrota y la ignominia... o auparle a la gloria. Logrará finalmente su sueño tras superar serias dificultades y prevalecer en acciones arriesgadas: asegurar un almacenamiento mínimo de víveres durante gran parte del asedio, oponerse a las tropas del general austracista conde de Peterborough que trata de rendir la plaza en enero de 1706, neutralizar la disidencia interna y una conspiración en febrero

51 YUL, Carta de Sancho de Echeverría a su hermano Sebastián, Gibraltar, noviembre de 1704, s.f.

52 ECHEVERRÍA, *Diario de las operaciones militares*.

53 La fortaleza de Alicante resistirá hasta septiembre de 1706 y solo Rosas permanecerá en manos borbónicas. PÉREZ, *Canvi dinàstic*, vol. II, p. 461 y p. 462.

auspiciada por el conde de Cifuentes, experto en este tipo de operaciones para rendir las plazas⁵⁴, y sobreponerse a la inclinación por capitular de buena parte de la población durante el bombardeo del coronel inglés John Jones en marzo. Ese mismo mes sale indemne de un combate en el mar y protagoniza en abril una victoriosa salida para desbaratar las baterías del enemigo, entre otras soluciones frente a la adversidad narradas con todo detalle en su diario⁵⁵. Un ánimo incansable, un férreo control de sus subordinados, la suspensión de la legalidad local y la represión contra la disidencia (incluida la aplicación del tormento) logran que Peñíscola se sostenga del lado borbónico durante la guerra a pesar de obstáculos que parecían infranqueables. La utilización de la tortura la atestigua el propio Echeverría en su diario, y en la comedia aparece como amenaza. Al entender que un desertor inglés que forma parte de las fuerzas del bloqueo trata de engañarle le advierte:

A cuanto te preguntare
sin poner contradicción
me respondes, si no verás,
como con tormento atroz
a onzas te quito la vida.
Preguntándome vos señor
lo que quieras, que prometo
de daros satisfacción
sin pasar por los tormentos.
(vv.1856-1864)

El triunfo en Peñíscola supone para Sancho de Echeverría el colofón de su carrera militar y la materialización de un deseo cuya magnitud quizás nunca llegase a imaginar. A partir de entonces no solo se convierte en un gobernador omnímodo⁵⁶ en el norte del reino de Valencia, sino que por su victoria en Peñíscola y posteriores servicios militares recibe en octubre de 1709 el grado de mariscal.⁵⁷ La intención con la que Echeverría había redactado su comedia para Felipe V, había obtenido su propósito al menos parcialmente, dado que las fuentes

54 Castellón de la Plana había caído en noviembre por este medio. PÉREZ, *Canvi dinàstic*, vol. II, p. 310.

55 Estos episodios se narran en el diario y se versifican en la comedia. La carta de Echeverría al ministro Grimaldo del 3 de marzo de 1706 es un buen ejemplo sobre las dificultades generales y de abastecimiento a las que se enfrenta. AHN, E, leg. 2902, s.f. La transcripción del diario en HERNÁNDEZ, "Dos nuevas fuentes", pp. 48-80.

56 GIMÉNEZ, Enrique (1990), *Militares en Valencia (1707-1808). Los instrumentos del poder borbónico entre la Nueva Planta y la crisis del Antiguo Régimen*, Alicante, 1990, p. 26.

57 AGS, E, 488, f.14r., Madrid, 18/10/1709.

sugieren que fracasó en obtener réditos propagandísticos. En la comedia, el personaje DON SANCHO no oculta su pretensión de escalar en la jerarquía militar aduciendo que es acreedor de “merecidos premios”: las mercedes del rey. Es el propio duque de Berwick quien tras su victoria en Almansa proclama esos merecimientos:

Otras mil veces los brazos
me de usería, que el
tiempo,
será testigo de cuántos
vuestro rey Felipe excelso
a vos, y a vuestros
consortes
dará merecidos premios
y por pregonera la fama
diga por todos los Reinos
que, don Sancho de
Chavarría,
con tan victoriosos hechos,
es parca de sediciosos,
y de lealtades espejo.
(vv. 3697-3708).

Don Sancho de Echeverría y Orcoлага había logrado, como pocos militares de su tiempo, elevarse en la jerarquía militar hasta alcanzar en 1709 el máximo grado militar del ejército de Felipe V, el de mariscal de campo. Desde la adolescencia, la milicia había sido la profesión de este oficial real vasco, pero el estallido de la Guerra de Suce-

sión Española, y concretamente su nombramiento como comandante de la defensa de Peñíscola, aislada y bloqueada por los austracistas desde diciembre de 1705, le coloca en una disyuntiva que resuelve de la única forma que le permitiría presentarse ante el rey como un militar arrojado y determinado: resistir a toda costa en favor de la causa borbónica en una fortaleza bloqueada. Pero también ha de combatir intramuros. Un resuelto grupo de disidentes austracistas liderados por el gobernador Francisco Tomás, y auspiciados por el conde de Cifuentes, trata de rendir la plaza desde dentro utilizando gacetas como vehículo de la publicística austracista. La oposición a Echeverría se traslada también a las autoridades locales, que fracasan al tratar de desproveer al oficial real de su mando. Es evidente, por tanto, que la comunidad local está como mínimo dividida y en algunos momentos parece mayoritariamente favorable a la capitulación, seguramente para evitar mayores males a las cosechas y bienes, pero también condicionada por la actividad de la publicística austracista. Esa realidad social no se había diluido con el fin del bloqueo en mayo de 1707 y con la continuidad de la guerra Echeverría necesitaba mantener el control de la población. La idea de adoctrinar a la población mediante uno de los vehículos propios de la publicística coetánea, las comedias, demostraría ese extremo. La *Comedia famo-*

sa en que se representa el asedio eo sitio de Peñíscola fue escrita seguramente poco tiempo después de mayo de 1707, en el contexto del control borbónico del reino de Valencia tras la batalla de Almansa. Echeverría, avezado aficionado a las reuniones poéticas, elabora entonces una obra de teatro dirigida a legitimar la causa borbónica fundiéndola con la propia y por la que los ejércitos de Felipe V todavía siguen combatiendo al ser liberada la plaza. Sirviéndose de los elementos políticos y religiosos propios de la publicística borbónica, que sostiene la validez del testamento de Carlos II y se muestra hábilmente inclinada a manipular la devoción mariana y denostar el componente protestante de lo que considera una pintoresca coalición austracista, encuentra en

la veneración local por la Virgen de la Ermitana un instrumento eficaz para atraerse la voluntad de la comunidad local. Al mismo tiempo, forjará a través de esos versos una aureola de heroicidad que evocase sus méritos en la defensa de la plaza y contribuir a satisfacer su ambición personal, rindiendo además un perpetuo recuerdo a la memoria del valedor en Peñíscola de la causa de Felipe V y de la religión católica. La comedia fue también la primera piedra en la construcción de un mito historiográfico al convertir Peñíscola en un símbolo borbónico de fidelidad entre los valencianos, al igual que hizo la corte al conceder a la villa el título de fidelísima ciudad con voto en Cortes en mayo de 1709.⁵⁸

58 GIMÉNEZ, Enrique e IRLES, M^o Carmen (1991), "Los municipios de realengo valencianos tras la Guerra de Sucesión", *Estudis*, 17, pp. 77.

LA CONSTRUCCIÓN HISTÓRICA DE LOS CONCEPTOS DE “PRESO POLÍTICO” Y “PRESO SOCIAL” EN LA ESPAÑA CONTEMPORÁNEA*

THE HISTORICAL CONSTRUCTION OF “POLITICAL PRISONER” AND “SOCIAL PRISONER” CONCEPTS IN THE CONTEMPORARY SPAIN

PEDRO OLIVER OLMO

Universidad de Castilla-La Mancha

CÉSAR LORENZO RUBIO

Grupo de Estudios sobre
Historia de la Prisión y las Instituciones Punitivas

RESUMEN

Los conceptos de “preso político” y “preso social” no están regulados por el derecho, ni ahora, ni en el pasado. Más que de categorías jurídicas, se trata de elaboraciones históricas en oposición a la figura del “preso común”. En el proceso de configuración de estos perfiles han influido tanto la ideología de la administración del Estado y su aplicación práctica a través de los diferentes aparatos de control (policial, judicial, penitenciario), como las acciones de protesta y las formas de resistencia de los reclusos frente a los intentos de dominación.

Palabras clave: Preso político, preso social, preso común, resistencia, identidad.

ABSTRACT

“Political prisoner” and “social prisoner” concepts are not regulated by law, neither now nor in the past. More than legal categories, they are historical elaborations in opposition to the “common prisoner” figure. The State ideology and its practical application through the different control devices (police, judicial, penitentiary) has influenced in the configuration process of these profiles, as well as the protest actions and the forms of resistance of inmates facing attempts of domination.

Key words: Political prisoner, social prisoner, common prisoner, resistance, identity.

RESUM

Els conceptes de “pres polític” i “pres social” no estan regulats pel dret, ni ara, ni en el passat. Més que de categories jurídiques, es tracta d’elaboracions històriques en oposició a la figura del “pres comú”. Al procés de configuració d’aquests perfils han influït tant la ideologia de l’administració de l’Estat i la seua aplicació pràctica mitjançant els diferents aparells de control (policial, judicial, penitenciari), com les accions de protesta i les formes de resistència dels reclusos front als intents de dominació.

Paraules clau: Pres polític, pres social, pres comú, resistència, identitat.

A MODO DE INTRODUCCIÓN: CONCEPTOS POLÍTICOS, CONCEPTOS PROBLEMÁTICOS

Aceptamos que los conceptos "preso político" y "preso social" tienen una historia que se entiende por su relación contradictoria con la noción de "preso común", por lo que admitimos también que esa historicidad solo puede hacerse inteligible observando su discurrir a través del tiempo y a lo largo de los regímenes políticos, incluyendo los democráticos. Aquí pretendemos verificar este planteamiento.

La historiografía y las ciencias sociales afrontan este objetivo sin la restricción que suele imponer un enfoque meramente legal y norma-

tivista. Pero, aunque pueda parecer que las legislaciones de los países democráticos han despachado este asunto con el simple recurso de la codificación penal, en cualquier democracia esta cuestión se desenvuelve siempre dentro de una atmósfera conflictiva y subjetiva, un clima que no pocas veces la propia controversia ayuda a construir, entre la polémica y la denuncia o la protesta. Es verdad que la codificación penal de una democracia no suele hacer distinciones, que legalmente no existen "presos políticos" como tampoco existen "presos sociales", ni tan siquiera existen "presos comunes".¹ En las prisiones actuales hay "internos" e "internas", como en la segunda mitad del siglo XIX ha-

* Este artículo forma parte del proyecto «Del control disciplinario al control securitario en la España contemporánea», HAR2016-75098-R, financiado por el MINECO.

1 Por ejemplo, así lo recoge un Auto del Juzgado de Vigilancia Penitenciaria de Granada de 13 de septiembre de 1994: "...no existiendo criterios políticos en tal decisión, al no existir presos políticos en un Estado de derecho como España, no siendo por tanto un preso político como se autodenomina el interno sino un preso por gravísimos delitos de sangre". TÉLLEZ AGUILERA, Abel (1996), *Jurisprudencia penitenciaria 1984-1995*, Ministerio del Interior, Dirección General de Instituciones Penitenciarias, Madrid, p. 112.

bía “corrigendos” y “corrigendas”. Pero no es menos cierto que, tal y como se detallará más adelante, en España, al igual que otros países europeos, la literalidad restrictiva de los códigos penales siempre estuvo mediatizada y corregida por lo que otras normativas reglamentaban (las leyes penitenciarias y las regulaciones de las medidas de gracia). Son conceptos problemáticos. Si el delito político no existe como tal en la codificación penal, no puede existir tampoco la definición legal del preso político.

Es en todo caso una categorización metajurídica. Implícitamente se está admitiendo que existen “delitos de índole política” como los de rebelión, sedición, contra la forma de Estado, contra la Constitución, etcétera. Pero sobre todo es una manera de agregar y calificar con criterios políticos conductas transgresoras que se han realizado apelando a razones políticas. Hablar, pues, de “delitos políticos” pertenece al campo de lo político, es un concepto político que se nombra con la intención de desjudicializar y politizar algo jurídicamente innombrable y políticamente instituido. Son señales claras de la existencia de un problema, un conflicto.

PRIMERAS CONTROVERSIAS HISTÓRICAS: “DELITOS POLÍTICOS”, NO; “PRESOS POLÍTICOS”, SÍ

El sintagma “delito político” no aparece como tal en ningún código penal de la España contemporánea.² Literalmente no aparece en el articulado del código penal de 1995, el de la actual democracia. Pero tampoco en el del franquismo, ni en ningún otro código penal anterior (desde el liberal de 1822 al republicano de 1932 pasando por los de 1848, 1870 y 1928). Sin embargo, nadie que conozca la historia de España podrá deducir por ello que no hubiera “presos políticos” –y “presas políticas”, pues también las mujeres, a partir, especialmente, del primer tercio de siglo XX estuvieron representadas en esta categoría– y que unos y otras no fueran nombrados de esa manera literal en cada una de las épocas, después de haber sido acusados de protagonizar actos delictivos con motivaciones manifiestamente políticas.

El entramado legal en su conjunto no ha podido sustraerse a esas evidencias desde el siglo XIX. Por eso, el hueco del articulado penal fue rellenado con otras normativas, leyes o reglamentaciones, o con decisiones gubernativas en materia

2 BUENO ARÚS, Francisco (1990), “El delito político y la extradición en la legislación española”, *Boletín de Información del Ministerio de Justicia*, 1561, pp. 90-100.

penal (amnistías, indultos y diferentes medidas de gracia). Los poderes del Estado, incluyendo la propia justicia, tuvieron que admitir implícita o explícitamente la existencia de "presos políticos" (e incluso "presos sociales"). El gran antecedente, el más significativo, es el de la Francia revolucionaria. En el Código penal de 1791 no figuraba esa categoría, pero los delitos de tipo político que anteriormente habían sido tipificados como de "lèse majesté" se renombraban como de "lèse nation". Así quedaron ampliados, no solo como delitos contra el monarca sino como "crímenes contra la seguridad del Estado y la regularidad de las actividades del legislativo" francés.³ En cualquier caso, la presencia real de "prisonniers politiques" hubo de preocupar de manera especial en la Francia que dejaba atrás el Antiguo Régimen. La figura de los encausados por razones políticas inquietaba a cualquier Estado liberal, pero, lógicamente, las reacciones oficiales estuvieron mediatizadas por la proyección social (nacional e internacional) de los prisioneros políticos, y de si lo eran del propio país o venían huyendo y buscando refugio, lo que animó a regular el derecho de asilo (Inglaterra, 1815) y a no permitir la extradición (Bélgica, 1833).⁴

Para explicar la genealogía de esos conceptos en la historia de España, obviando que ya estuvo latente en algunas obras de ilustrados del siglo XVIII, vayamos por fases: en la primera podrá verse que, desde mediados del siglo XIX, aparecerá la noción de "preso político" al socaire de los conflictos carlistas y con el impulso legislador del liberalismo progresista; y en la segunda comprobaremos que, a finales de siglo, el Derecho internacional introdujo el concepto de "delito social", fórmula que el empuje del anarquismo y el movimiento obrero harán evolucionar durante las décadas siguientes, y de la que surgirá la idea de "preso social" (y la de "preso político-social"), hasta su colofón durante el gobierno del Frente Popular.

LA NOCIÓN DE "PRESO POLÍTICO" EN EL SIGLO XIX

Al no aparecer definido el "delito político" en el primer Código penal liberal, el de 1822, se sobreentiende que estaba subsumido en la tipología de "delitos contra el Estado". En los siguientes códigos penales ocurrirá lo mismo, pero en el ínterin habría ido construyéndose la noción de "preso político", en dos sentidos:

1) Por un lado, se fue creando esa

3 GUZMÁN DALBORA, José Luís (2009), "El Código Penal Francés de 1791", *Revista de Derecho Penal y Criminología*, 1, p. 484.

4 MONTORO, Alberto (2000), "En torno a la idea de delito político. (Notas para una ontología de los actos contrarios a Derecho)", *Anales de Derecho*, 18, p. 140.

identidad en la práctica de la gestión carcelaria, cuando empezaron a ser identificados como “presos políticos” los encarcelados por decisión gubernativa. Tras la vuelta de Fernando VII al trono y, especialmente, durante la llamada Década Ominosa, el liberalismo se convertirá en el gran anatema a combatir. Así empieza la historia moderna de los presos por razones políticas en España, víctimas de la acción protagonizada por nuevos aparatos de control como el Cuerpo de Voluntarios Realistas o las Comisiones Militares, creadas *ex profeso* para la ocasión, y de las diversas jurisdicciones (real, militar, eclesiástica...) propias de un Antiguo Régimen que en sus estructuras permanecía muy vivo aún. Por la numerosa y variada lista de cárceles que salpican la geografía pasarán, durante periodos más o menos prolongados, aquellos que no tuvieron la oportunidad de huir, como Antonio Pérez, *el Rubio*, encarcelado acusado de ser “un mal español” por colaborar como correo para los franceses durante la guerra; los dos mil presos

que un viajero inglés observó en la provincia de Granada reparando caminos con grilletes en los pies; o los propios empleados del Penal de Valencia, depurados por sus posturas constitucionalistas.⁵ “Las penas de prisión se repartían con generosidad y, lo que era peor, sin ninguna pauta razonable”, ya fuese por decir un “¡Viva la constitución!” o por tener un retrato de Riego, colgado en su casa, o por delitos, ni siquiera probados.⁶ Unas 20.000 personas fueron expedientadas por sus ideas políticas y un millar de oficiales fueron cesados o relegados en este periodo. Los líderes de los pronunciamientos fracasados que fueron fusilados no tuvieron tanta suerte.⁷

A partir de 1833 cambiaron las tornas y fueron fundamentalmente los insurgentes carlistas los conceptualizados bajo esta categoría. Una mirada a los fondos de archivo de las cárceles del Estado liberal ofrece resultados documentales sobre la construcción de esa identidad. La investigación que nosotros mismos realizamos sobre Navarra indicaba

5 GÓMEZ BRAVO, Gutmaro (2005), *Crimen y castigo. Cárceles, justicia y violencia en la España del siglo XIX*, Catarata, Madrid, pp. 50-51; LLORENS, Vicente (1979), *Liberales y románticos: una emigración española en Inglaterra: 1823-1834*, Castalia, Valencia, p. 113 y SERNA, Justo (1988), *Presos y pobres en la España del XIX. La determinación social de la marginación*, PPU, Barcelona, p. 227.

6 FONTANA, Josep (2006), *De en medio del tiempo. La segunda restauración española, 1823-1834*, Crítica, Barcelona, pp. 95-96.

7 BASCUÑÁN AÑOVER, Oscar (2017), “Historia del delito político en la España contemporánea (1808-1977)”, en ALVARADO PLANAS, Javier y MARTORELL LINARES, Miguel (coords.), *Historia del delito y del castigo en la Edad Contemporánea*, Dykinson, Madrid, pp. 297-320.

claramente que a la altura de 1837 las cárceles públicas recibían cantidades importantes de "presos políticos" (los de otras jurisdicciones, las del Jefe Político de la nueva provincia después de la ley de modificación de fueros, y las de las autoridades militares).⁸ En aquellos años de la primera guerra carlista (1833-1840) los jueces visitadores de los presos escucharon muchas peticiones de los "presos políticos". Los a veces denominados "quejosos" se encontraron con muchas trabas y dilaciones por estar en unas cárceles judiciales y sin embargo depender de otras jurisdicciones, militares o políticas. Situaciones parecidas se vivirán a la altura de 1847. Y más tarde, ya en 1869, la documentación carcelaria indicará que los presos políticos demostraban tener una mayor preparación y más capacidad de defensa. Los problemas crecían cuando, aunque políticos, eran presos pobres. Y a veces también por aplicación de medidas disciplinarias internas. Esto quedó patente cuando los jueces navarros acudieron a ver a tres presos por conspiración para la rebelión y escucharon a José Muzquiz protestar en nombre de todos por *"la dureza y rigor con que se les trataba, pues que no se les permitía recibir visitas*

*de sus parientes y amigos, y aun se les había prohibido asomarse a la ventana del cuarto donde se encuentran, siendo así que los procesados por delitos políticos siempre habían sido tratados con alguna consideración, no pudiendo atinar en qué disposición pueda fundarse ese rigor, á menos que no sea en un Reglamento... que ignora si está vigente, pero sabe que no se observa pues no ha sido puesto en práctica en ninguna de las cárceles que ha visitado".*⁹

2) Y, por otro lado, fue apareciendo la calificación "preso político" en los debates políticos y parlamentarios, hasta que el concepto quedó descrito y fijado en la legislación. La necesidad de separar a los "políticos" de los "comunes" animó al liberalismo progresista, que había arribado al gobierno tras la revolución de 1840, a tomar la iniciativa legislativa. En 1841 se abordó la problemática de los "presos políticos" en prisión, a través de una propuesta de Bases para la reforma penitenciaria que, por encargo del Gobierno, redactó la Sociedad Filantrópica. Un nuevo intento de reglamentación vería la luz en 1844. Pero la verdadera consumación legal llegaría con la Ley de Prisiones de 1849 (vigente hasta 1913). En

8 OLIVER OLMO, Pedro (2001), *Cárcel y sociedad represora. La criminalización del desorden en Navarra (siglos XVI-XIX)*, Servicio Editorial Universidad del País Vasco, Bilbao.

9 OLIVER OLMO, *Cárcel y sociedad represora*, p. 317.

los artículos 11 y 25.1 puede leerse que se ordena la total separación de los “presos por causas políticas” (o de los “sentenciados por motivos políticos”), que ocuparán “un local enteramente separado” del resto de presos. ¿Se llevó esto a la práctica? Tímidamente tal vez, puntualmente quizás. Pero normalmente el problema de los presos políticos, que a veces hubo de hacerse escandaloso, no se resolvió creando un tipo de encierro “especial”. El sistema liberal de prisiones se desarrolló de manera precaria hasta principios del siglo XX y más allá.¹⁰ Frente a los intentos de normativización emanados de las Cortes, en el interior de las lóbregas e insalubres prisiones la posición económica y, por tanto, social, de cada reo fue el verdadero filtro clasificador que se aplicó durante décadas.¹¹ Mientras, la solución real para la separación de los presos políticos del resto de población reclusa fue la deportación a las colonias.¹²

En otra coyuntura progresista, la

del Sexenio Revolucionario, en principio triunfará el ideal penitenciario del correccionalismo y los tratamientos individualizados. Nicolás María Rivero, Ministro de la Gobernación del gabinete Prim, habló de la “ociosidad corruptora” de las cárceles, en las que había una “confusión” de edades y de “todos los delitos”.¹³ Ese espíritu crítico alentó otra reforma de la legislación penitenciaria que, en realidad, no iba a llegar a practicarse: la Base 18 de la Ley de Bases para la reforma penitenciaria de 1869 ordenaba la separación de los “presos políticos” en las prisiones, “para que en ningún caso puedan ser confundidos con los detenidos y presos por delitos comunes, ni lleguen a sufrir otras privaciones y molestias que las consiguientes a los delitos políticos”. Entre 1871 y 1873 se intentó, con proposiciones de ley, que los encausados por delitos políticos y de prensa fueran encerrados en locales especiales, pero tampoco se puso en práctica, aunque es cierto

10 Para muestra, el testimonio de un condenado por un tribunal militar a pagar con innumerables penalidades su filiación republicana y su relación con un levantamiento progresista en 1856, empezando por los 45 días de penoso camino a pie, de cárcel en cárcel, hasta llegar al penal de Cartagena. COLUMBRÍ, Alberto (1864), *Memorias de un presidiario político 1857: una víctima*, Librerías Española de I. López, Barcelona.

11 GÓMEZ BRAVO, *Crimen y castigo*, pp. 117-118, 129-144 y TRINIDAD, Pedro (1991), *La defensa de la sociedad. Cárcel y delincuencia en España (siglos XVIII-XX)*, Alianza, Madrid, p. 218.

12 GABRIEL, Pere (2006), “Más allá de los exilios políticos: proscritos y deportados en el siglo XIX”, en CASTILLO, Santiago y OLIVER, Pedro (coords.), *Las figuras del desorden: heterodoxos, proscritos y marginados*, Siglo XXI, Madrid, pp. 197-221.

13 GARGALLO, Luís (2016), *Desarrollo y destrucción del sistema liberal de prisiones en España: De la Restauración a la Guerra Civil*, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, p. 26.

que aquellas propuestas quedaron como referentes de futuras reivindicaciones. Lo mismo que sucedió un año más tarde con un decreto que autorizaba la creación de una penitenciaría política en El Puerto de Santa María. Proyecto de reclusión completamente a parte del resto que no llegó a materializarse.¹⁴ Por otro lado, en 1871, la Ley de indultos aseguraba que eran "presos políticos" los penados por delitos contra la seguridad exterior del Estado –menos la piratería–, contra la Constitución, por rebelión y sedición, por delitos de orden público –atentados, resistencia, desobediencia– y por delitos electorales.

El concepto "preso político" llegaría al siglo XX plenamente definido, integrado en el discurso del propio sistema prisional. Un penitenciarista tan reputado como Fernando Cadalso señalaba que el "carácter distintivo" de los presos políticos "es que los delincuentes no persigan fines individuales, sino colectivos; que no les impulsen instintos y egoísmos, sino sentimientos e ideales altruistas en favor de la sociedad. En esto se

diferencian de los comunes, inspirados por la venganza, la codicia o la concupiscencia".¹⁵ Sus palabras remiten a las del criminólogo italiano Enrico Ferri, quien tres décadas atrás ya distinguía entre delincuencia atávica y delincuencia evolutiva. La primera (asimilable a la delincuencia común) era la constituida por los comportamientos en los que se pone de manifiesto los instintos primarios, egoístas y antisociales del hombre que aún no ha logrado liberarse de su originario salvajismo mediante la educación y la cultura. Mientras que, en sentido opuesto, la delincuencia evolutiva (político-social) era aquella que movida por sentimientos de altruismo y solidaridad trata de impulsar el triunfo de la libertad y de los derechos del hombre, luchando contra las estructuras sociales y políticas que impiden y dificultan su pleno reconocimiento y realización.¹⁶

Todo lo dicho hasta ahora, no obstante, es de aplicación exclusiva al colectivo masculino –inmensamente mayoritario, por otra parte– de población reclusa. Hasta bien entrado

14 FIESTAS, Alicia, (1977), *Los delitos políticos (1808-1936)*, Universidad de Salamanca, Salamanca, pp. 229-230. La consideración especial hacia los presos por razones políticas se mantendrá en los años siguientes, durante la construcción de las cárceles Modelo de Madrid (1881) y Barcelona (1904), los proyectos de las cuales contemplan –como mínimo sobre el papel–, dependencias especiales para presos políticos y distinguidos. BURILLO, Fernando (2011), *La cuestión penitenciaria. Del Sexenio a la Restauración (1868-1913)*, Prensas Universitarias de Zaragoza. Zaragoza, p. 70 y ARMENGOL, Pedro (1888). *La nueva cárcel de Barcelona*, Imprenta J. Jepús, Barcelona, p. 37.

15 GARGALLO, *Desarrollo y destrucción*, p. 387.

16 FERRI, Enrico (2005), *Sociología criminal*, II, Analecta, Pamplona, pp. 59 y ss. Sus ideas están muy presentes entre los juristas de referencia del primer tercio de siglo en España, con Jiménez de Asúa, a la cabeza.

el siglo XX, particularmente durante la Segunda República y bajo el mandato de Victoria Kent al frente de la dirección general de prisiones, como se verá más adelante, el encierro femenino mantuvo intactas las características moralizadoras de represión de las mujeres “descarriadas” que hubieran traspasado los estrictos límites que su papel de “ángel del hogar” les imponía.¹⁷ Las mujeres que se arriesgaron –pues las debió haber, no cabe duda, aunque su testimonio haya sido silenciado– a transgredir las normas de la moral sociosexual imperante implicándose en alguna actividad de carácter político (en tareas de acompañamiento y apoyo a la actividad huelguística, por ejemplo) y sufrieron el castigo del encierro, fueron tratadas como el resto de reclusas, pecadoras más que delincuentes, sin distinción ni beneficio alguno por la motivación de sus acciones.

La negación de la naturaleza política de sus actos y la equiparación a los delincuentes y presos comunes para desprestigiar la imagen de un detenido o un preso por motivos políticos tampoco fue extraña en el caso de los hombres, pero nunca hasta el punto de la total invisibili-

zación que se dio en el caso de las mujeres. Los presos políticos, por su parte, se fueron dotando de estructuras de movilización y de repertorios de acción, con organizaciones de apoyo y campañas de apoyo que fueron noticia y sirvieron para hacer presión política. Empezó a hacerse corriente la presencia de personalidades en las puertas de las prisiones apoyando a los presos o pidiendo su liberación (sirvan como ejemplo los casos del diputado socialista Pablo Iglesias, con motivo de las movilizaciones de 1909, y de los diputados republicanos por los “sucesos de Cullera” en 1911, entre otros muchos).

LA NOCIÓN DE “PRESO SOCIAL” EN EL PRIMER TERCIO DEL SIGLO XX

Al abrigo de los resultados de ese proceso de afirmación de los presos políticos, con el auge de las protestas obreras, desde finales del siglo XIX se fue gestando una nueva noción, la del “delito social” y, por extensión, las del “preso social” para designar los delitos colectivos de alteración del orden público, especialmente los de signo anarquista, pero no exclusivamente.¹⁸ La introducción del concepto de “delito social” en el léxico jurídico se produjo

17 HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando (2012), “Cárceles de mujeres del novecientos: una práctica de siglos”, en OLIVER OLMO, Pedro (coord.), *El siglo de los castigos: prisión y formas carcelarias en la España del siglo XX*, Anthropos, Barcelona, pp. 145-188.

a finales del siglo XIX, por obra del Instituto de Derecho Internacional y en el marco de la proliferación de la "propaganda por el hecho" anarquista, para designar esta nueva tendencia de atentados contra las bases del orden social.¹⁹ A ellos se refería Cánovas de la siguiente manera: "*Reprimamos el mal en el entretanto [no alcance más poder el movimiento obrero]; castigemos, pues que todavía hay tiempo, los delitos sociales, según aconsejan los antropólogos italianos, que sin empacho declaran punible toda lesión del derecho constituido por la mayoría de los ciudadanos para la conservación y el respeto de la organización social y económica vigente, y, por supuesto, sin excluir ellos tampoco de tal amparo la organización política*".²⁰ Sin embargo, la denominación no fructificaría y no sería hasta las primeras décadas del nuevo siglo cuando su uso se hizo cada vez más habitual en el lenguaje político asociado a las alteraciones del orden en el contexto de las huelgas obreras.

La primera vez que se discutió en sede parlamentaria el concepto de delito social fue a raíz de la ley de amnistía de abril de 1909. El Gobierno propuso una medida de gracia destinada a delitos políticos y de imprenta, en la que los republicanos pretendieron –sin éxito– incluir a "los condenados por razón de delitos sociales" de Alcalá del Valle, Quintanar de la Orden y otros.²¹ Tras cinco años en los que no cesaron las peticiones de amnistía para presos por delitos políticos y sociales por parte de asociaciones obreras, partidos y hasta ayuntamientos, el 14 de noviembre de 1914 se presentó en las Cortes un proyecto de Ley concediendo amnistía por "delitos políticos" y por delitos "cometidos con ocasión de las huelgas de obreros", siempre que en este último caso no se trataran de "delitos comunes" ni de insultos o agresiones a las fuerzas armadas. Se ratificaba así, *de iure*, lo que la evolución de la conflictividad social de signo obrero había creado *de facto*: una nueva tipología, ni co-

18 En *La Vanguardia* la primera vez que se usa esta expresión es en 1891. El calificativo será habitual para designar a los encarcelados por los sucesos de Alcalá del Valle, la Semana Trágica y tantos otros episodios. Por lo que respecta a la ideología con que se asocia, publicaciones como *Reclamación de amnistía. Los treinta y siete presos por delitos políticos y sociales de esta Cárcel Celular al pueblo de Barcelona a la prensa y a todos los hombres liberales*, Imp. Lit. Suarez, Barcelona, 1911, editada por los "presos políticos" adheridos al Partido Radical para reclamar su libertad, testimonian que no solo se aplicó a los presos libertarios.

19 MARINELLO, Juan Cristóbal (2016), "Los delitos sociales en la España de la Restauración (1874-1931)", *AHDE*, LXXXVI, pp. 521-545.

20 Discurso de Antonio Cánovas del Castillo, leído en la sesión inaugural de la Real Academia de Jurisprudencia y Legislación en noviembre de 1892. Fragmento reproducido en *La Vanguardia*, 1 de diciembre de 1892.

21 MARINELLO, "Los delitos sociales", p. 532.

mún ni política de delincuencia relacionada con el ejercicio de las huelgas de trabajadores. Tras la preceptiva y acalorada discusión, la Ley se aprobó el 5 de diciembre de 1914, concediendo amnistía a los delitos políticos, no a los comunes, ni las agresiones a las fuerzas armadas cometidos en ocasión de huelgas de obreros. Las dudas que generó la aplicación de la Ley requirió de dos Reales Órdenes: la primera recomendando que se aplicara la amnistía con "criterio de amplitud" y la segunda que se ejerciera dicha generosidad especialmente sobre los "delitos sociales", es decir, "delitos cometidos con ocasión de las huelgas de obreros".²² Ante la falta de claridad de los términos y la resistencia de los magistrados a aplicarla, el Ministerio de Justicia se vio obligado a recordar a los tribunales reacios a la medida exculpatoria que por "delitos sociales" se entendían las transgresiones de la Ley de Huelgas de 1909 y los delitos previstos en el Código Penal, siempre que se hubieran producido en el contexto de una huelga lícita o "tuvieran su origen en la misma naturaleza y no fueran producto de pasio-

nes personales o no resultara que el delincuente había tratado de aprovecharse de la huelga para realizar el delito o atenuarlo". Las amnistías de 23 de diciembre de 1916 y de 8 de mayo de 1918, posterior a la huelga revolucionaria de 1917, se extendieron también a los delitos cometidos con ocasión de huelgas de obreros, pero exceptuaron los "delitos comunes" y de agresión a las fuerzas armadas, con lo cual, se privó de la libertad a los activistas, mientras se ponían en libertad al Comité de huelga. Una muestra, en fin, de que el reconocimiento legal de esta tercera categoría de delito no sería inmediato.²³

Sabido es que el pensamiento anarquista extendía profusamente el atributo "social" a la hora de aplicarlo a las personas encarceladas, autoras de ilegalismos que estarían desvelando el fondo de conflicto estructural que enfrentaba a las clases populares con el Estado y con las injusticias del sistema capitalista.²⁴ Pero con el tiempo, el concepto de delito social se iría asociando cada vez más a la huelga y a la acción sindical, incluyendo las violentas. Era, pues, un concepto metajurídico

22 "Real orden resolviendo consultas y reclamaciones elevadas a este Ministerio acerca de la interpretación por los Tribunales de la ley de Amnistía, y especialmente quejas sobre su aplicación en lo que se refiere a los delitos sociales", en *Gaceta de Madrid*, 61, de 2 de marzo de 1915.

23 FIESTAS, *Los delitos políticos*, pp. 280-283.

24 EALHAM, Chris (1993), "Crime and punishment in 1930's Barcelona", *History Today*, 43, pp. 31-37 y VÁZQUEZ, Frederic (2015), *Anarquistas i baixos fons. Poder i criminalitat a Catalunya, 1931-1944*, L'Avenç, Barcelona.

con una clara textura política. Así sería admitido por la prensa, sobre todo en coyunturas revolucionarias. Por ejemplo, en agosto de 1917, con motivo de un motín de presos comunes de la modelo de Madrid por razones ajenas a la agitación huelguística del país, según *La Correspondencia de España*, ni "un solo preso por delitos políticos, es decir, de los detenidos en los últimos días, se movió". Los presos sociales, al igual que los presos políticos, tenían otro repertorio y proyectaban otras formas de protesta, como la que en mayo de 1920 protagonizaron decenas de anarcosindicalistas al iniciar un ayuno inspirado en el que se acaba de realizar en Dublín, probablemente la primera huelga de hambre colectiva en las cárceles españolas.²⁵

Mientras tanto, después de la puesta en marcha del Reglamento penitenciario de 1913, en las cárceles iba siendo una realidad el trato especial que podían recibir los presos políticos, tal y como reconocía el diputado Marcelino Domingo al recordar su encarcelamiento en 1917.²⁶ Esto quedaría aún más garantizado con el Reglamento penitenciario de 1930. La condición de "preso polí-

tico" debía quedar especificada en la sentencia, pero quedarían excluidos los presos por motivos de orden público (lo que solía afectar a los presos anarquistas, aquellos que, por lo demás, se autoidentificaban como "presos sociales").²⁷

LA COMBINACIÓN DE LOS CONCEPTOS: "LOS PRESOS POLÍTICOS-SOCIALES"

En el campo del discurso político y de la protesta de los movimientos sociales, hacia finales de la Dictadura de Primo de Rivera se fue creando un concepto híbrido, el de "delitos políticos-sociales". En la base de esta combinación, ya se ha dicho, estaban tanto la indefinición jurídica del concepto de delito social como su atribución por parte del colectivo anarquista por los beneficios que conllevaba (y su denegación generalizada por los tribunales). El resultado sería una agitación constante en las prisiones de los años treinta de la que, por si fuera poco, también participaron los presos por delito común, politizados por el ambiente insurreccional y el sentimiento de agravio comparativo ante las diversas amnistías.

Ya en febrero de 1930 hubo ma-

25 MARINELLO, Juan Cristóbal (2017), "Una aproximación a la historia de la huelga de hambre en las cárceles españolas (1920-1936)", en *Actas del XIII Congreso de la Asociación de Historia Contemporánea*, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, pp. 705-717.

26 DOMINGO, Marcelino (1921), *En la calle y en la cárcel: jornadas revolucionarias*, Sucesores de Rivadeneyre, Madrid.

27 GARGALLO, *Desarrollo y destrucción*, p. 212.

lestar por los límites de la amnistía concedida por el General Berenguer, puesto que como denunciaba el Comité Nacional Pro Presos de CNT, "*A duras penas han podido salir de los presidios unos cuantos presos políticos pero quedan entre rejas los sociales, quedan los que en momentos de duras pruebas cayeron vencidos como héroes...*".²⁸

Un año después, el malestar se tornaba rabia y prendía abiertamente a las puertas y el interior de los presidios. El 14 de abril el Presidente del Gobierno provisional, Alcalá-Zamora, firmó el Decreto que amnistiaba "todos los delitos políticos, sociales y de imprenta, sea cual fuere el estado en que se encuentre el proceso los presos" y que incluía un anuncio de indulto general que se prepararía de manera urgente para "que reduzca la severidad de las condenas y haga partícipe a la población penal de la satisfacción del País".²⁹ Pese a la rapidez de ambas medidas, éstas no fueron suficientes para frenar las ansias de libertad que la población tenía acumuladas. En diversas ciudades grupos de manifestantes se dirigieron a las puertas de las cárceles para

liberar a sus cautivos y allí donde se encontraron las puertas cerradas no vacilaron en forzarlas. En otros penales, fueron los presos comunes los que se rebelaron violentamente con el propósito de salir, lo que lograron en no pocos casos.³⁰

Con las cárceles vacías de presos políticos y reducida la población penitenciaria de delito común gracias al indulto, Victoria Kent asumió la dirección general de prisiones. Durante su breve pero intenso mandato Kent trabajó incansablemente para mejorar las penosas condiciones de vida intramuros, especialmente las de las mujeres, para las que inauguró la cárcel de Ventas.³¹ Sin embargo, la presión del movimiento obrero, especialmente de raigambre ácrata, se hizo notar en muy poco tiempo y las cárceles volvieron ser un hervidero de conflictos, lo que acabó precipitando su caída. "El Estado de las prisiones es alarmante. No hay disciplina. Los presos se fugan cuando quieren", anotaba Azaña en su diario.³²

La intensificación de los conflictos sociales y las luchas políticas es manifiesta a partir del invierno de

28 PEIRATS, José (1977), *Los Anarquistas en la crisis política española*, Júcar, Madrid, p. 37. El contenido de la medida de gracia en ABC, 7 de febrero de 1930, p. 21.

29 "Decreto concediendo amnistía de todos los delitos políticos, sociales y de imprenta", Gaceta de Madrid, núm. 105, de 15 de abril de 1931; "Decreto concediendo indulto total, o de la mitad de la pena que les quede por cumplir a los reclusos condenados a las penas que se indican", Gaceta de Madrid, núm. 106, de 16 de abril de 1931.

30 LORENZO RUBIO, César (2011), *Subirse al tejado. Cárcel, presos comunes y acción colectiva en el franquismo y la transición*, Tesis doctoral, Universitat de Barcelona, pp. 83-87.

1932-1933, y con ésta la represión contra sus participantes. Para hacerle frente la CNT emprendió una campaña de protesta y solidaridad con sus víctimas por toda España. A principio de julio, por ejemplo, el Comité Pro Presos celebró en el teatro Maravillas de Madrid un mitin para pedir al Gobierno la concesión de una amplia amnistía para los presos por delitos sociales y políticos. En A Coruña, se añadía a la lista de agravios, la reapertura de los centros sociales y culturales, así como rechazar los proyectos de Ley de Vagos y Maleantes (LVM) y de Orden Público.³³

Ninguna de estas demandas prosperó, al contrario, con la llegada al poder del gobierno radical-cedista. La represión se intensificó y superó todos los precedentes a partir del fallido intento revolucionario de octubre de 1934. Los 30.000 hombres que superpoblaron penales y navíos en los meses siguientes fueron, a ojos de la historia, presos políticos,

pero no para las autoridades que los encarcelaron. Ni tan siquiera los presos más significados, como Ramón González Peña, líder de la revuelta de Asturias, o algunos de los consellers de la Generalitat, destinados todos ellos al Penal de Cartagena, se libraron de las penalidades del régimen penitenciario ordinario (rapado de pelo, aislamiento y restricciones en las comunicaciones, uniforme de penado...³⁴).

Con el triunfo del Frente Popular, de nuevo, la presión popular aceleraba la concesión de la amnistía: "Nos ha parecido imposible que la gente se aguante más de un mes, hasta que las nuevas Cortes puedan votarla. Saldremos a motín por día", avisaba Azaña. Y, una vez más, los político-sociales no eran los únicos: "En los penales hay motines. Los promueven los presos comunes, que se alborotan porque los presos políticos van a salir y ellos no".³⁵ Como durante todo el periodo republicano, la ambigüedad a la hora de

31 HERNÁNDEZ HOLGADO, Fernando (2003). *Mujeres encarceladas. La prisión de Ventas: de la República al franquismo, 1931-1941*, Marcial Pons, Madrid, pp. 39-83; GARGALLO, *Desarrollo y destrucción*.

32 AZAÑA, Manuel. (2000), *Diarios completos. Monarquía, República, Guerra Civil*, Crítica, Barcelona, p. 511. La anotación es del 20 de mayo de 1932.

33 La LVM se acabaría aprobando el 4 de agosto de 1933, y fue usada profusamente contra todo tipo de disidencia. HEREDIA, Iván (2006), "La defensa de la sociedad: uso y abuso de la Ley de Vagos y Maleantes", en CASTILLO y OLIVER, *Las figuras del desorden. Sobre el acto en sí, La Vanguardia*, 4, 5 y 6 de julio de 1933.

34 EGEA, Pedro María (2011), "La amnistía de febrero de 1936 en Cartagena: Verdad y versión. Aproximación a las claves de un proceso de mixtificación político", *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea*, 23, pp. 221-242.

35 AZAÑA, *Diarios completos*, pp. 939-940.

discriminar entre presos comunes y sociales no ayudaba a fijar los límites de la medida de gracia.³⁶ Y es que no se debe olvidar que los sujetos a internamiento por la LVM no se beneficiaron de la amnistía, y bajo este paraguas legal se encarceló a gran número de trabajadores.³⁷ A pesar de las protestas, esta vez no hubo indulto: “los presos comunes tendrán la asistencia del Gobierno, y una noble contemplación por parte de éste en su situación actual”, al mismo tiempo que quedarán completamente separados de los presos políticos, afirmó el Ministro de Justicia.³⁸ Esta separación y la diferencia de trato, dada la diferencia en la “génesis accional” de ambos tipos de delincuencia, se concretaría a principios de julio, cuando se aprobó un Real Decreto que establecía la prisión Central de Burgos como prisión de cumplimiento de las condenas impuestas a los delincuentes políticos y sociales. Los allí recluidos –hombres y mujeres en departamentos separados, lo que confirma la nueva sensibilidad hacia la

figura de la “presa política”– disfrutarían de un estatus diferenciado ya que tendrían libertad para vestir sus propias ropas o alimentarse de la comida que les facilitasen sus familiares, mientras que otros aspectos del régimen de vida se regularían a posteriori por el reglamento de la prisión. Se retomaba así el viejo proyecto de la I República que ubicaba esta penitenciaría política en El Puerto de Santa María, aunque como entonces, el desarrollo de los acontecimientos impediría su consecución.³⁹

TODA ESPAÑA ERA UNA “CÁRCEL POLÍTICA”

El estallido de la Guerra Civil supuso un abrupto final del proceso civilizatorio penal que venía desarrollándose.⁴⁰ La distinta suerte del golpe militar contra la República dividía España en dos. En las zonas donde los sublevados lograron imponerse, éstos abrieron las cárceles para liberar a los presos políticos de derechas, en su mayoría falan-

36 “Decreto-ley concediendo amnistía a los penados y encausados por delitos políticos y sociales, e incluyendo en esta amnistía a los Concejales de los Ayuntamientos del país vasco condenados por sentencia firme” en *Gaceta de Madrid: Diario Oficial de la República*, 53, de 22/02/1936.

37 HEREDIA, “La defensa de la sociedad”.

38 ABC, 18 de junio de 1936 y *La Vanguardia*, 21 de junio de 1936.

39 FIESTAS, *Los delitos políticos*, pp. 326-327.

40 OLIVER OLMO, Pedro (2008), “Pena de muerte y proceso civilizatorio en España: del abolicionismo al exterminismo”, en NICOLÁS, Encarna y GONZÁLEZ, Carmen, *Ayeres en discusión. Temas claves de historia contemporánea hoy*, Universidad de Murcia, Murcia.

41 PAGÈS, Pelai (1996), *La Presó Model de Barcelona: història d'un centre penitenciari en temps de guerra: 1936-1939*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona.

gistas, e iniciaron una feroz represión, sin parangón en la historia, contra cualquier forma de disidencia, donde las fronteras jurídicas y culturales sobre lo que podía considerarse delito político, social o común se borraron bajo el rojo intenso de la sangre que tiñó la justicia de excepción de los militares golpistas. En las regiones donde se mantuvo la legalidad vigente, incluyendo aquellas ciudades donde el fracaso del golpe dio paso, al menos temporalmente, al inicio del despliegue de la revolución social, las cárceles se abrieron para liberar a la mayoría de sus ocupantes.⁴¹ Mientras que, una vez vacías, se empezaron a llenar de presos y presas políticos contrarios a la República, en una coyuntura bélica que también afectaría cada vez más a su funcionamiento por la penetración de una cultura de guerra que exigía castigos deshumanizadores.⁴² La ejecución extrajudicial de una treintena de destacados presos derechistas

recluidos en la Cárcel Modelo de Madrid, en agosto de 1936, supuso un mal precedente.⁴³

Con la victoria del ejército franquista la represión política adquirió una nueva dimensión.⁴⁴ Dejando a un lado otras formas de violencia, al finalizar la guerra cerca de un millón de personas estuvieron internadas de forma simultánea alguna de las diversas formas de reclusión que formaron el inmenso universo punitivo: medio millón de hombres en campos de concentración, noventa mil trabajadores esclavos bajo la denominación de Batallones de Trabajadores; alrededor de cincuenta mil jóvenes desafectos en Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores –“la mili de Franco” –, y unas trescientas mil personas en todo tipo de establecimientos penitenciarios.⁴⁵ A pesar de que las causas políticas estaban en la base del gran encierro, también de la delincuencia económica de supervivencia,⁴⁶ el Nuevo Estado discrimi-

42 OLIVER OLMO, Pedro (2009), “La suerte del General Goded. Cultura punitiva y cultura de guerra en la revolución española de 1936”, *Revista de Historia Jerónimo Zurita*, 84, pp. 39-64.

43 PRESTON, Paul (2011), *El Holocausto Español. Odio y Exterminio en la Guerra Civil y después*, Debate, Barcelona, pp. 385-390.

44 RODRIGO, Javier (2008), *Hasta la raíz. Violencia durante la guerra civil y la dictadura franquista*, Alianza, Madrid y BABIANO, José et al. (2018), *Verdugos impunes. El franquismo y la violación sistémica de los derechos humanos*, Pasado y Presente, Barcelona.

45 RODRIGO, Javier (2005), *Cautivos. Campos de concentración en la España franquista, 1936-1947*, Crítica, Barcelona; GASTÓN, José Miguel y MENDIOLA, Fernando (2007), *Los trabajos forzados en la dictadura franquista*, Instituto Gerónimo de Uztáriz – Memoriaren Bideak, Pamplona; MOLINERO, Carme, SALA, Margarida y SOBREQUÉS, Jaume (eds.) (2003), *Els camps de concentració i el món Penitenciari a Espanya durant la guerra civil i el franquisme*, Museu d'Història de Catalunya – Crítica, Barcelona; GÓMEZ BRAVO, Gutmaro (2007), *La redención de penas. La formación del sistema penitenciario franquista 1936-1950*, Catarata,

naba esos años, al menos a nivel estadístico, entre delincuentes comunes y “reclusos como consecuencia de la revolución”, acusados por los tribunales militares de Responsabilidades Políticas, los de la Causa General, de Represión de la Masonería y el Comunismo, etc.⁴⁷ Tras el colapso del sistema por la masificación y la falta de recursos, ya no para la manutención de los reclusos sino incluso para su vigilancia, su número empezó a disminuir a partir de 1940. El empleo masivo de la libertad condicional, en primer lugar, y la concesión de indultos fue el remedio empleado, junto a las ejecuciones y las muertes por enfermedad, inanición y sobreesfuerzo, para rebajar las astronómicas cifras de encarcelados hasta situarlas en unos niveles que bajo la óptica franquista daban, en octubre de 1945, por “definitivamente resuelto el pro-

blema penitenciario provocado por la guerra española”.⁴⁸

A pesar de esta distinción sobre la naturaleza delictiva, huelga decir que el trato que recibieron las personas presas –hombres, mujeres y sus hijos e hijas– durante estos años, quedaba a años luz del preconizado por Victoria Kent una década atrás y aún por sus sucesores. En sustitución del reformismo republicano basado en el discurso correccionalista liberal, se construyó un penitenciarismo nacionalcatólico fundamentado en el carácter expiacionista del castigo y la redención de penas, concebida por parte del Estado como un doble rescate: material (mediante el trabajo, retribución de lo que antes destruyeron) y espiritual (mediante la tarea del apostolado en prisión). La pena, bajo este prisma, tenía una función aflictiva, para el preso, y reparativa, para la

Madrid; GÓMEZ BRAVO, Gutmaro (2009), *El exilio interior. Cárcel y represión en la España franquista 1939-1950*, Taurus, Madrid; RODRÍGUEZ TEJEIRO, Domingo (2011), *Las cárceles de Franco. Configuración, evolución y función del sistema penitenciario franquista, 1936-1945*, Catarata, Madrid y VINYES, Ricard (2002), *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles de Franco*, Temas de Hoy, Madrid.

46 AGUSTÍ, Carme (2005), “La delincuencia de baja intensidad durante el primer franquismo. Una aproximación desde el mundo rural”, en ORTIZ HERAS, Manuel (coord.), *Memoria e historia del franquismo: V encuentro de investigadores del franquismo*, Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, Cuenca, MIR, Conxita (2000), *Vivir es sobrevivir. Justicia, orden y marginación en la Cataluña rural de posguerra*, Milenio, Lleida y GÓMEZ WESTERMEYER, Juan Francisco, “Delincuencia y represión en Murcia durante la posguerra”, en ORTIZ HERAS, *Memoria e historia*.

47 CARRILLO, Marc (2002), “El marc legal de la repressió de la dictadura franquista en el període 1939-1959”, en ASSOCIACIÓ CATALANA D'EXPRESSOS POLÍTICS, *Notícia de la negra nit. Vides i veus a les presons franquistes (1939-1959)*, Diputació de Barcelona, Barcelona.

48 GÓMEZ BRAVO, *La redención de penas*, p. 70. Ese año es el primero en que el porcentaje de presos comunes (33.267) supera al de políticos (18.033).

49 GÓMEZ BRAVO, *La redención de penas* y RODRÍGUEZ TEJEIRO, *Las cárceles de Franco*.

sociedad. Así se justifican dos constantes en la vida de los presos y las presas durante todos estos años: el trabajo manual (e intelectual) y el adoctrinamiento religioso y moral.⁴⁹ Una amalgama de elementos militares, teológicos y jurídicos que se conformó progresivamente en una sucesión de normas menores desde el verano de 1936 y que se acabaría fijando en el Reglamento de los Servicios de Prisiones aprobado en marzo de 1948, cuya influencia irá más allá de la década, e incluso, de la aprobación de su recambio en 1956.⁵⁰ Paradójicamente, el primer Reglamento recogía la distinción y separación "en departamento especial" de los detenidos y procesados políticos, aunque ni antes, ni después de aprobado este texto se dio una discriminación positiva ni trato de favor en la cotidianidad carcelaria para los presos políticos, sino todo lo contrario.

"PRESOS POLÍTICOS" CONTRA FRANCO

A principios de 1955 la población penal había descendido hasta las

veintiún mil personas presas, seis mil menos un lustro después. Cifra que tocaría suelo en 1965 con diez mil seiscientas personas entre rejas. Si veinte años atrás toda España era una cárcel política, para entonces la mayoría estaban por delitos comunes, contra la propiedad, frente a una minoría de políticos por actividades relacionadas con la lucha armada durante la década anterior, la reorganización clandestina de partidos y sindicatos, o la actividad huelguística en las fábricas y las primeras revueltas estudiantiles. Faltaban todavía unos pocos años, pero ya se intuía, la aparición de un nuevo tipo de oposición al franquismo articulada en torno al movimiento obrero y estudiantil que proveerá de remesas constantes de nuevos presos políticos –hombres y mujeres– a las prisiones del régimen.⁵¹ A partir de 1967 y, especialmente, 1969, el giro represivo en contra de esta nueva oposición no tendrá marcha atrás.⁵²

El despertar de la nueva oposición

50 LORENZO RUBIO, César (2011), "Evolución del sistema penitenciario franquista: del redentorismo al cientifismo correccionalista. Crónica de una pretensión", en BARRIO, Ángeles et al. (eds.), *Nuevos horizontes del pasado: culturas políticas, identidades y formas de representación*, PubliCan, Santander.

51 DOMÈNECH, Xavier (2008), *Clase obrera, anti franquismo y cambio político. Pequeños grandes cambios, 1956-1969*, Catarata, Madrid; RODRÍGUEZ TEJADA, Sergio (2009), *Zonas de libertad. Dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia*, PUV, Valencia y YSÀS, Pere (2004), *Disidencia y subversión. La lucha del régimen franquista por su supervivencia, 1960-1975*, Crítica, Barcelona.

52 En 1967 se contabilizaron 355 presos políticos; 1968: 433; 1969 y 1970: 600; 1971 y 1972: 500; 1973: casi 600; 1974: 1285 y en 1975, unos 900, según MARTÍNEZ ZAUNER,

de masas no solo provocó un endurecimiento de la respuesta judicial –creación del Tribunal de Orden Público en 1963, que se sumó al uso intensivo de la jurisdicción militar contra este tipo de conductas⁵³ y la declaración cada vez más frecuente del estado de excepción. Desde ese mismo año, según denunciaban desde la oposición clandestina, además, los presos políticos –“contra la seguridad del Estado”, aunque en su mayoría serán acusados de asociación ilícita y propaganda ilegal–, hasta entonces concentrados en unos pocos centros penitenciarios (“la universidad” de Burgos, Cáceres, Soria o, para el caso de las mujeres, Alcalá), empezaron a verse sometidos a una política de dispersión que tenía como consecuencia su aislamiento en pequeños grupos, y normalmente destinados

a centros de primer grado, en los que reinaba una “gran severidad disciplinaria”.⁵⁴ Asimismo, a partir de 1966 la dictadura empezó a hacer un uso mucho más restrictivo del régimen de libertad condicional (de 2.601 beneficiarios aquel año, se pasó a 742 en 1970). La vía para acceder a él se obturó en especial a partir de la aprobación del Decreto 162/1968, de 25 de enero –que modificaba en algunos de sus preceptos el Reglamento de los Servicios de Prisiones–, y se cerró casi definitivamente para los presos políticos tras el atentado contra Carrero Blanco.⁵⁵

Pese a éstas y otras restricciones a la ya de por sí muy escasa libertad movimientos de que gozaban los presos políticos, todos los testimonios, así como los estudios que han abordado la cuestión, coinciden

Mario (2019), *Presos contra Franco. Lucha y militancia en las cárceles del tardofranquismo*, Galaxia Gutenberg, Barcelona, p. 31, aunque el número de detenidos por motivos políticos era muchísimo mayor debido a la acción indiscriminada de la policía, especialmente en situaciones de estado de excepción, durante las cuales los detenidos gubernativos se contaban por centenares e incluso miles, pero la mayoría no llegaba a prestar declaración ante el juez, o no ingresaban en prisión.

53 En 1967 el TOP procesó a 374 personas, 585 en 1968, 946 en 1969 y 918 al 1970. Los juicios militares evolucionaron de la siguiente manera: 232 personas condenadas en consejo de guerra en 1967, 254 en 1968, 400 en 1969 y 403 en 1970. CASANELLAS, Pau (2014), *Morir matando. El franquismo ante la práctica armada, 1968-1977*, Catarata, Madrid, p. 39.

54 [Comissió de Solidaritat de Barcelona], «En defensa de los presos políticos», Barcelona, junio de 1972, AHCO, Moviments Socials, Associacions de Solidaritat, C47-7. En la misma línea, MARTÍNEZ ZAUNER, *Presos contra Franco*, p. 121 y ss.

55 AMNESTY INTERNATIONAL, “Situación actual de las cárceles españolas”, s.l., 1973, ANC, PSUC, UI 2.074. Véase también SUÁREZ, Ángel y COLECTIVO 36 (1976), *Libro blanco sobre las cárceles franquistas. 1939-1976*, Ruedo Ibérico, París, pp. 120-146.

56 VINYES, Ricard (2004), *El daño y la memoria. Las prisiones de Maria Salvo*, Plaza & Janes, Barcelona, pp. 19-20.

en señalar la diferencia de estatus oficioso –nunca oficial, negado sistemáticamente por las autoridades– que los miembros de la oposición se ganaron gracias a una inquebrantable determinación de seguir su lucha entre rejas –la “moralidad de la resistencia”–,⁵⁷ y una red de apoyos en el exterior que les dio apoyo a lo largo de toda la dictadura, con mayor incidencia pública a medida que se acercó su final.⁵⁷ Los planteamientos, huelgas de hambre, cartas colectivas y demás repertorio de movilización intramuros, amplificado y difundido en la calle gracias a la labor de propaganda de sus respectivas organizaciones dotaron a los presos y presas políticos de un reconocimiento moral que los diferenciaba de los presos comunes.⁵⁸ “Se nos controlaba muchísimo, pero al mismo tiempo se nos respetaba más”.⁵⁹ Una situación a la que también se refirió Amnistía Internacional en su informe de 1973, en el que prefiguraban algunos de los aspectos claves que confluirán en el proceso de transición tras la muerte de Franco: “*La situación actual de las cárceles*

*españolas va muy unida, podríamos decir que indisolublemente unida, a la situación de los presos políticos. Sin embargo, Amnesty Internacional no querría en ningún momento que el hecho de que se aluda con más frecuencia a las condiciones de los presos políticos signifique un olvido de los denominados “presos de Derecho Común”. Todo lo que se diga en el presente Informe sobre la situación de los presos políticos se agrava más aun en la situación de los presos comunes, salvo quizás en lo que se refiere a la concesión de la Libertad Condicional y la redención de penas por el trabajo”.*⁶⁰

“PRESOS SOCIALES” EN LA TRANSICIÓN

Con la muerte del dictador se inicia formalmente un proceso de transición política a una nueva forma de régimen democrático. Tras años de intensa movilización a favor de los represaliados, la reclamación de una amnistía para los presos políticos estaba entre los puntos irrenunciables de las principales organizaciones de la oposición antifranquista.⁶¹ La respuesta a esta demanda

57 MARTÍNEZ ZAUNER, *Presos contra Franco*, pp. 224-290 y ABAD, Irene (2012), *En las puertas de prisión. De la solidaridad a la concienciación política de las mujeres de los presos del franquismo*, Icaria, Barcelona.

58 LORENZO RUBIO, César (2011), “De campus universitari a temple de la marginalitat. El canvi social a les presons durant la transició política espanyola”, *Segle XX. Revista Catalana d’Història*, 4, pp. 79-106.

59 SOLÉ, Queralt (2004), *A les presons de Franco*, Proa, Barcelona, p. 296.

60 AMNESTY INTERNATIONAL, “Situación actual de las cárceles españolas”.

61 Una síntesis de este proceso en AGUILAR, Paloma (1997), “La amnesia y la memoria: las movilizaciones por la amnistía en la transición democrática”, en CRUZ, Rafael y PÉREZ LEDESMA, Manuel (eds.), *Cultura y movilización en la España contemporánea*, Alianza, Madrid.

se concretaría de forma mucho más pacata y postergada en el tiempo de lo reclamado: primero en forma de Indulto real,⁶² más tarde y a iniciativa gubernamental, en forma de Amnistía parcial y nuevas medidas complementarias,⁶³ y solamente tras las elecciones legislativas de junio de 1977, y por petición expresa de las fuerzas políticas de la oposición, se aprobó la Ley de Amnistía que abría las puertas a los últimos presos políticos –mayoritariamente pertenecientes a organizaciones armadas– de la dictadura.⁶⁴ A partir de entonces, esos mismos delitos pasaran a ser considerados de terrorismo y, por tanto, carentes de la indulgencia social de que gozaban bajo la dictadura. Al menos a nivel oficial, ya que a nivel popular y de los medios de comunicación se seguirá empleando durante los primeros años de la democracia la expresión “presos políticos” para referirse a los reclusos de este tipo

de organizaciones.⁶⁵ Y ni siquiera tampoco a nivel penitenciario, ya que la organización en comunas, propia de los presos políticos de la dictadura, se mantuvo durante años en las prisiones de la democracia por parte del colectivo de presos de ETA, GRAPO y miembros de otros grupos y tendencias políticas, como los presos libertarios, aprovechando su agrupación en determinadas prisiones.⁶⁶

En paralelo, la excarcelación de los presos políticos, igual que había sucedido durante la II República, provocó un sentimiento de agravio comparativo entre los presos comunes, quienes protagonizaron un intenso ciclo de protestas para reivindicar un cambio de su situación. En el origen de sus demandas, además de unas expectativas favorables, también se encontraba una toma de conciencia sobre las causas y las circunstancias de su encarcelamiento. Gracias al contacto

62 Decreto 2940/1975, de 25 de noviembre, por el que se concede indulto general con motivo de la proclamación de Su Majestad Don Juan Carlos de Borbón como Rey de España.

63 Ley 46/1977, de 15 de octubre, de Amnistía, (BOE, 248, de 17 de octubre). Real Decreto 38/1977 sobre Indulto general y Real Decreto-ley 19/1977, sobre medidas de gracia, ambos del 14 de marzo (BOE, 65, de 17 de marzo).

64 Ley 46/1977, de 15 de octubre, de Amnistía, (BOE, 248, de 17 de octubre).

65 A propósito del hallazgo de un túnel excavado para huir de la prisión de Carabanchel, *El País* empleaba hasta tres veces el término “presos políticos” para referirse a los miembros de ETA, *El País*, 28 de agosto de 1981. Lo mismo sucedía en *ABC*, 16 de octubre de 1980 y 2 de diciembre de 1985.

66 PARRA, Eduardo (2016), “Presos de GRAPO en una cárcel de máxima seguridad: lucha y resistencia en Herrera de la Mancha, 1979-1983”, *Historia Contemporánea*, 53, pp. 693-724.

con los presos políticos, algunos presos comunes pasaron a considerarse a sí mismos "presos sociales", recuperando el calificativo que hizo fortuna en el primer tercio de siglo.⁶⁷ Movidos por la voluntad de una excarcelación masiva y un cambio radical del sistema penal y penitenciario, la Coordinadora de Presos en Lucha (COPEL) lideró dos años intensos de protestas que dejaron como resultado un paisaje penitenciario arrasado, varios muertos y la primera ley orgánica de la democracia, aprobada como respuesta de urgencia para apaciguar la situación.⁶⁸ Cuatro décadas más tarde, la pretensión de los presos sociales agrupados en la COPEL puede parecer extemporánea o irrealizable, pero en el contexto de la Transición lograron apoyos importantes, aunque insuficientes, de ciertos sectores políticos e intelectuales que, al menos durante los primeros momentos, simpatizaron con los reclusos. "Los presos comunes son presos políticos", se llegó a decir desde la tribuna de oradores del Congreso.⁶⁹ Sin embargo, como es sabido, la proposición de ley de indulto para los presos comunes no prosperó y la transición peniten-

ciaria se cerró en falso: con una mejora más teórica que real de las condiciones de vida en prisión, un aumento desmesurado del número de personas encarceladas y la prohibición expresa por ley a nuevas medidas de gracia generalizadas.

CONCLUSIONES PARADÓJICAS (EN DEMOCRACIA)

La cuestión social en relación con la cuestión carcelaria estuvo a la orden del día durante la Transición, al calor de los motines carcelarios que impulsaron los presos integrados en la COPEL. Desde entonces, hablar de "presos sociales" ha sido un lenguaje común del movimiento libertario, la izquierda radical y algunos movimientos sociales que ofrecen apoyo y recursos a las personas encarceladas.

Por lo que respecta a la identificación como "preso político" si, por un lado, ningún estudio serio ha puesto en tela de juicio que los presos antifranquistas han de ser considerados presos políticos de un régimen que conculcaba de manera sistemática los derechos humanos, por otro, muy pocos admiten la validez de esta categoría en la etapa democrá-

67 LORENZO RUBIO, César (2013), *Cárceles en llamas. El movimiento de presos sociales en la Transición*, Virus, Barcelona.

68 Ley Orgánica 1/1979 de 26 de septiembre, General Penitenciaria.

69 Intervención de Donato Fuejo Lago, Diputado del Grupo Mixto (perteneciente al Partido Socialista Popular), en defensa de un indulto para los presos comunes durante el debate de aprobación de la ley de amnistía. *Diario de Sesiones del Congreso de los Diputados*. 14 de octubre de 1977, p. 963.

tica. Esto explica que la disputa se haya reabierto de manera recurrente cuando se ha descrito el carácter político de colectivos de presos cuyas motivaciones delictivas eran manifiestamente políticas (los penados por delitos relacionados con la lucha armada, la guerrilla urbana y el terrorismo, los militares golpistas del 23-F o grupos de activistas cuyas protestas se enjuiciaron como actos vandálicos, estragos o sabotajes). Además, en relación con las discusiones conceptuales sobre el carácter político o ideológico de determinados presos, hay que añadir al menos a los llamados “presos de conciencia”, así categorizados por entidades defensoras de los derechos humanos como Amnistía Internacional.⁷⁰ Una denominación que fue aplicada, especialmente en la década de los noventa, a centenares de jóvenes insumisos al servicio militar obligatorio que acabaron entre rejas por su negativa a empuñar las armas.⁷¹

Durante décadas, y aún hoy, desde las filas de la izquierda abertzale y sectores afines se ha calificado a los presos de ETA como presos políticos (EPPK, Euskal Preso Politikoen Kolektiboaren). Calificativo que siempre

ha sido negado y combatido desde el gobierno y los partidos constitucionalistas. Sin embargo, el desarrollo de una legislación penal y penitenciaria *ad hoc* para este tipo de delitos y reclusos, viene a confirmar que se les ha considerado “diferentes”, independientemente de la etiqueta que queramos utilizar.⁷² Esta discusión volvió a estallar, con una virulencia sin parangón, en el otoño de 2017, cuando la respuesta judicial al conflicto catalán confrontó a instituciones y agencias de poder (mediáticas, políticas, académicas y judiciales) que afirmaban o negaban la calificación de “presos políticos” a los cargos políticos y a los activistas que habían promovido el proceso independentista en Cataluña. La controversia, con tribunales europeos de por medio, con largos tiempos de encarcelamiento preventivo, un macrojuicio en el Tribunal Supremo y, en fin, ríos de tinta que también han llegado a los estudios académicos, se ha centrado en el campo de los déficits garantistas de los procedimientos y sobre todo en la tipificación de los delitos, pues destacan sobremanera la rebelión, la sedición y la desobediencia, delitos que históricamente han sido con-

70 BENENSON, Peter (1961), “The forgotten prisoners”, *The observer weekend review*, en https://www.amnesty.org.uk/files/info_sheet_3.pdf

71 BERISTAIN, Carlos (1992), *La insumisión encarcelada*, Virus, Barcelona.

72 ARANDA, Mónica (2005), “La política criminal en materia de terrorismo”, en RIVERA BEIRAS, Iñaki (coord.), *Política criminal y sistema penal: viejas y nuevas racionalidades punitivas*, Anthropos, Barcelona.

siderados de naturaleza eminentemente política. La prisión preventiva y las órdenes de extradición de acusados que huyeron de España también han colocado en un lugar central del conflicto la controversia en torno a si los encarcelados del "procés" han de ser considerados "presos políticos".⁷³ La controversia ha discurrido por sus caminos más habituales, históricos: el de la confrontación entre las distintas opciones ideológicas (incluyendo distintos enfoques de la función del derecho y el sistema penal-penitenciario), el enconamiento de los posicionamientos públicos y el recurso a la denuncia y la movilización política. Ha sido en el terreno del penalismo donde más se ha negado la consideración de "presos políticos" a los encarcelados del "procés", no sin controversia.⁷⁴ Pero también se han dado a conocer análisis en sentido contrario y propuestas de solución que desjudicialicen la cuestión, admitiendo así, precisamente, su total politización.⁷⁵

En definitiva, dentro del marco discursivo que ofrece como paradigmático la literalidad de la codificación penal, parece imposible ubicar cual si fueran tipificaciones penales lo que son conceptos políticos –preso social y preso político– que histó-

ricamente nacen fuera del derecho, en la conflictividad social y política, y contra el derecho, al menos contra las prácticas punitivas de las instituciones de justicia. Si algo ilustra la experiencia histórica es que la resolución de esta paradoja solo ha sido posible fuera del derecho penal, o en todo caso recurriendo a medidas gubernativas de carácter penitenciario y post-penitenciario o a medidas de gracia.

La construcción histórica de los conceptos de "preso político" y "preso social" nos habla de experiencias de creación y reafirmación de identidades en disputa con el sistema de control político y punitivo, por un lado, y con la cultura punitiva del momento, por otro. Son conceptos que nacen y se construyen en contextos y procesos de conflictividad social y política y en relación directa con los sistemas de control estatal (policial, judicial y penitenciario). Han sido y siguen siendo formas de autoidentificarse como presos con adjetivos apreciables, intentando eludir el efecto estigmatizador de la representación cultural y simbólica del "preso común".

73 La definición de preso político por parte del Consejo de Europa en <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/Xref-XML2HTML-en.asp?fileid=19150&lang=en>

74 SURROCA, Bernat (2019), "Els presos independentistes són presos polítics?", en <https://www.media.cat/2019/01/30/presos-politics/>

75 RIVERA BEIRAS, Iñaki (2018), "Sobre el concepto y la existencia de presos políticos", en https://www.eldiario.es/contrapoder/concepto-existencia-presos-politicos_6_801479859.html

WENCES RAMBLA (Castelló, 1948)

Nuestro compañero Wences Rambla acaba de pasar a la figura de profesor honorario de la Universitat Jaume I. Previa a esta figura está el requisito de la jubilación. Tanto el profesorado emérito como el honorario está compuesto por personas que saben que van a continuar trabajando en la universidad, algunos en la docencia, otros en la investigación, o en ambas cosas. Wences estará ligado a la vertiente investigadora, con el equipo que durante tantos años le hemos acompañado. Pero, además, y sobre todo, va a poder dedicar mucho más tiempo a lo que ha sido su pasión vital: el arte.

Artista autodidacta, Wences se ha movido en los campos de la pintura, el dibujo la fotografía y el grabado. Hace apenas unos días, en un texto que está escribiendo para una próxima exposición en el Museo de Bellas Artes de Castellón, decía: «Las artes plásticas siempre han estado presentes en mi vida. Desde que empecé a ir al colegio, el dibujar fue un afán, por no decir una necesidad imperiosa por encima de todas las cosas». Así es, a pesar de todas las actividades académicas que ha tenido a lo largo de su vida, el arte (y su inicio el dibujo) es la faceta donde más se ha encontrado a sí mismo, y donde más, nosotros, le hemos encontrado. Aunque también lo hemos hecho en la de profesor, investigador y, desde luego, en el de amigo.

Buen conversador, siempre atento a la palabra de sus interlocutores, lúcido en el discurso y en ocasiones socarrón, es en efecto más que un compañero. Con él hemos compartido proyectos de investigación, pero también un buen vino y las risas que le acompañan, que al fin y al cabo son de lo mejor que nos deja la vida.

Wences es Doctor en Filosofía y Ciencias de la Educación por la Universitat de València. Titulado superior en Lingüística Valenciana y su Didáctica. Maestro Nacional. Profesor Agregado de Enseñanza Media. Catedrático de Filosofía de Bachillerato. Profesor de Antropología en el Colegio Universitario de Castellón asociado al Área de Metafísica y Teoría del Conocimiento de la Universitat de València y posteriormente Profesor Titular y Catedrático de Universidad en el Área de Estética y Teoría de las Artes de la Universitat Jaume I. Profesor invitado de la Universidad Autónoma Metropolitana de México, de la Universidad de La Habana y de la Universidad de Santiago de Compostela.

Vicerrector de Cultura, Extensión Universitaria y Relaciones Institucionales de la UJI (1995-1997 y 2010-2018). Académico correspondiente de la Real Academia de BB. AA. de San Carlos de València. Pertenece a las Asociaciones Valenciana (AVCA) e Internacional (AICA) de la Crítica de Arte. Fue presidente del jurado, de 2000 a 2004, del Concurso Internacional de Diseño Cerámico e Innovación Industrial (CEVISAMA). Ha sido miembro del Consejo Asesor del Instituto Universitario de Restauración del Patrimonio de la Universitat Politècnica de València. Fue, además, director adjunto, de 2000 a 2004, del Museu d'Art Contemporani Vicente Aguilera Cerni de Vilafamés y asesor científico del Consorci de Museus de la Generalitat Valenciana de 2002 a 2016. Hasta su jubilación fue director de la colección "Dissenyadors valencians" DISVA XXI.

En el ámbito de la investigación ha publicado veinte libros, entre los que destacan *Principales itinerarios artísticos en la plástica y arquitectura del siglo XX*, Publicaciones Universitat Jaume I, y *Estética y Diseño*, Publicaciones Universidad de Salamanca, y alrededor de un centenar de críticas, reseñas y capítulos de libro sobre arte contemporáneo, diseño y crítica de arte.

El arte. Siempre el arte. Desde la mirada del crítico o desde la mano del hacedor. Desde siempre –lo hemos dicho– a Wences Rambla le gustaba el lápiz, con el cual dibujaba a hurtadillas del maestro parapetado tras el pupitre. Del lápiz pasó al pincel y con ambos ha desarrollado una trayectoria muy personal, en la cual la abstracción geométrica ha ganado la partida a la figuración con la que se inició. Varias etapas jalonan una trayectoria donde la línea y el color se han conjugado para ofrecer un mundo que sorprende por la mezcla de emoción y razón. En esta dicotomía es en la que ha empeñado su trabajo y en la línea que actualmente trabaja.

Si hiciéramos un recorrido por su trayectoria expositiva, tendríamos que hablar de una primera muestra, en 1967, en la Escuela Normal de Magisterio de Castellón donde estudió, hasta otras muchas que le han llevado a diferentes ciudades españolas y diversos países. Así, en 1984 participa con obra gráfica en "La Gráfica", Tlalpán, y "El mes de la gráfica", Coyoacán, México DF. En 1999 en el Pabellón de Arte de la alemana "51 Frankfurter Buchmesse". También lo hace en "Lineart'99 - Feria Internacional de Arte de Gante (Bélgica). En 2004 participa como artista invitado en la "III Biennale dell'Incisione" Città di Campobasso (Italia). En 2013 en el Consejo Provincial de las Artes Plásticas y en el Museo Diego Velázquez de Santiago de Cuba. También en el mismo año en Salao International da ANAP- Academia Nacional de Artes Plásticas, Poços de Caldas (Brasil). En 2014 expone en el Museo de Arte Contemporáneo (MAC) de Bogotá (Colombia) y en 2017 en la Fundación Martínez Guerricabeitia, Valencia.

Este 2019 lo hará en su ciudad, en su Museo de referencia, el de Bellas Artes. Finalmente decir que, seguramente, una de las más recordadas es la exposición individual que tuvo lugar en París en el 2008: «Sur le sentier de l'abstraction», del Centre d'Études Catalanes de la Universidad París-Sorbonne, París IV. En total, más de ciento veinte exposiciones, buena parte de ellas de carácter individual.

En consonancia con el volumen y calidad de su trabajo, su obra se aloja en centros tan significativos como la Institución Cultural de Cantabria en Santander; el Museo de Arte Contemporáneo Vicente Aguilera Cerni de Vilafamés, el Museu d'Art Contemporani de Eivissa, la Cartwright Hall Art Galleries and Museums de Bradford (Inglaterra), la Calcografía Nacional-Real Academia de Bellas Artes de San Fernando de Madrid, el Modern Graphic Art Museum de Giza (El Cairo), el Museu de Belles Arts de Castelló, el Museo Claudio León Sempere de Burzaco (Argentina), el Museo de Arte Contemporáneo del Huila en Neiva (Colombia), el Centre d' Études Catalanes de la Université Paris-Sorbonne Paris IV, o el Museo de la Resistencia Salvador Allende de Santiago de Chile.

Hemos delineado en unas breves líneas la trayectoria investigadora y artística de nuestro compañero. Pero, sobre todo ello, destaca la palabra que realmente nos une: compañeros. Compañeros y amigos. Como se queda trabajando con nosotros, se nos hace un tanto extraña esta presentación que se nos solicita desde la revista *Millars*. Pero es también una manera de demostrarle nuestro cariño y de reconocer el trabajo de muchos años, al tiempo que prepararnos, todos, para el que nos ocupará durante los que están todavía por venir.

Área de Estética y Teoría de las Artes

Joaquín Aparici Martí

Doctor en Historia. Profesor Ayudante Doctor en el departamento de Pedagogía, Didáctica de les C. Socials, la Llengua i la Literatura de la Universitat Jaume I. Sus investigaciones siguen varios vectores, desde el mundo de la producción de manufacturas y el comercio a nivel comarcal en la Edad Media, pasando por las minorías religiosas, hasta propuestas didácticas para el acercamiento de la historia a los jóvenes.

japarici@uji.es

Joan Busqueta Riu

Professor titular d'Història Medieval de la Universitat de Lleida. Actualment les seues línies d'investigació són la història de les relacions camp-ciutat durant la Baixa Edat Mitjana, i la història de les institucions en aquest període, destacant els seus estudis sobre el naixement i configuració de la Universitat de Lleida.

jbusqueta@historia.udl.cat

José Mª Cruselles Gómez

Profesor titular del Departamento de Historia Medieval y CC.TT. Historiográficas de la Universidad de Valencia. Su investigación ha girado en torno a la sociedad urbana tardomedieval, con particular dedicación a la ciudad de Valencia. Es autor de diversos trabajos sobre el notariado y los registros notariales, las estrategias familiares de los grupos medios urbanos, las clientelas políticas de la familia Borja y el mundo de las escuelas de gramática y la emigración universitaria valenciana en el siglo XV.

jose.m.cruselles@uv.es

Coral Cuadrada

Professora d'Història Medieval, Arxivística i Historiografia a la Universitat Rovira i Virgili (URV). Directora de l'Arxiu dels Marquesos de Santa Maria de Barberà (Vilassar de Dalt). Investigadora principal del projecte IRMU AP14/16-17: *La llegenda de les cent donzelles –etnografia, iconografia, genealogia: didàctica i difusió*; investigadora del MARC (Medical Anthropology Research Center) de la URV, i del GRAMP (Grup de Recerca d'Arqueologia Medieval i Postmedieval) de la Universitat de Barcelona. Coordina el màster interuniversitari *Estudis de dones, gènere i ciutadania*.

coral.cuadrada@urv.cat

Javier Hernández Ruano

Doctor en Historia por la Universitat de València (2004). Profesor de Educación Secundaria en la especialidad de Geografía e Historia. Su tesis doctoral se publicó bajo el título *Poderosos pleitos: conflictividad, litigantes y estrategias judiciales en el Señorío de Montesa (siglos XVI-XVII)*, 2014.

hernandez1974javier@gmail.com

César Lorenzo Rubio

Doctor en Historia por la Universidad de Barcelona. Autor de *Cárceles en llamas. El movimiento de presos sociales en la Transición* (2013). Ha colaborado en diversas obras colectivas con capítulos y artículos en torno al sistema penitenciario en España durante la segunda mitad del siglo XX. Es miembro del Grupo de Estudio sobre la Historia de la Prisión y las Instituciones Punitivas.

clorenzorubio@gmail.com

Pedro Oliver Olmo

Profesor de Historia Contemporánea en la Universidad de Castilla-La Mancha. Es autor *Cárcel y sociedad represora. La criminalización del desorden en Navarra (siglos XVI-XIX)* (2001) y *La pena de muerte en España* (2008). Coordina el Grupo de Estudio sobre la Historia de la Prisión y las Instituciones Punitivas (GEHPIP). Ha coordinado *El siglo de los castigos. Prisión y formas carcelarias en la España del siglo XX* (2013) y *Burorrepresión. Sanción administrativa y control social* (2013). Coautor de *Protesta democrática y democracia antiprotesta. Los movimientos sociales ante la represión policial y las leyes mordaza* (2015).

Pedro.Oliver@uclm.es

Carles A. Rabassa i Vaquer

Professor d'Història medieval de la Universitat Jaume I. Ha centrat les seues línies d'investigació en les transformacions socials i econòmiques produïdes durant la Baixa Edat mitjana, sobretot en les comarques septentrionals valencianes. temes com les relacions comercials, el desenvolupament manufacturer o l'estructura agrària, però també la construcció del poder i el desplegament de la fiscalitat.

rabassa@uji.es

Ana Belén Sánchez Prieto

Doctora en Historia Medieval por la Universidad Complutense de Madrid y doctora en Ciencias de la Educación por la Universidad Nacional de Educación a Distancia. En la actualidad es Profesora Titular de Universidad en la Facultad de Ciencias de la Documentación de la Universidad Complutense de Madrid. Ha disfrutado de estancias largas de investigación en las universidades de Utrecht (Países Bajos) y Amberes (Bélgica) y colaborado con la Universidad de Colorado (Estados Unidos). Pertenece al grupo de investigación Bibliopégia (UCM) y GEMYR (UNED).

anabelsa@ucm.es

Revisors/es Reviewers

L'equip editorial de la revista *Millars. Espai i Història* vol agrair als/a les investigadors/res que han realitzat les avaluacions prèvies dels articles que han estat presentats per a ser publicats en aquest volum.

Vicent Baydal (Universitat Jaume I)

Maria Bonet (Universitat Rovira i Virgili)

Mireia Comas (Universitat de Barcelona)

Paola Galetti (Università di Bologna)

Antonio López Amores (Universitat Jaume I)

Fernando Mendiola (Universidad Pública de Navarra)

Rafael Narbona (Universitat de València)

Germán Navarro (Universidad de Zaragoza)

Diana Pelaz (Universidade de Santiago de Compostela)

María del Carmen Pinillos (Universidad de Navarra)

David M.K. Sheinin (Trent University)

Ana I. Simón-Alegre (Adelphi University)

Alicia Tecuanhuey (Benemérita Universidad Autónoma de Puebla)

Mariana Terán (Universidad Autónoma de Zacatecas)

Lluís To (Universitat de Girona)

Jorge C. Troisi (Universidad Nacional de La Plata)

Eulàlia Vernet (Universitat Autònoma de Barcelona)

Concepción Villanueva (Universidad de Zaragoza)

Dossier

JOAQUÍN APARICI MARTÍ (COORD.)

Ensenyar i aprendre a l'Edat Mitjana

Presentació

ANA B. SÁNCHEZ-PRieto

The transmission and reception of the *De Institutione Clericorum*

CORAL CUADRADA

Ensenyar l'art de mercaderia medieval

JOAQUÍN APARICI MARTÍ I CARLES A. RABASSA I VAQUER

Ensenyar i aprendre. La formació professional a través dels contractes d'afermament dels segles XIV i XV al Maestrat i Els Ports de Morella (Castelló)

JOSÉ MARÍA CRUSELLES

El sistema escolar de la ciudad de Valencia en el siglo XV

JOAN J. BUSQUETA

Sobre l'Estudi General de Lleida a l'Edat Mitjana:
algunes qüestions

Estudis

JAVIER HERNÁNDEZ RUANO

Versos para Felipe V: propaganda borbónica en Peñíscola durante la Guerra de Sucesión Española

PEDRO OLIVER OLMO I CÉSAR LORENZO RUBIO

La construcción histórica de los conceptos de "preso político" y "preso social" en la España contemporánea